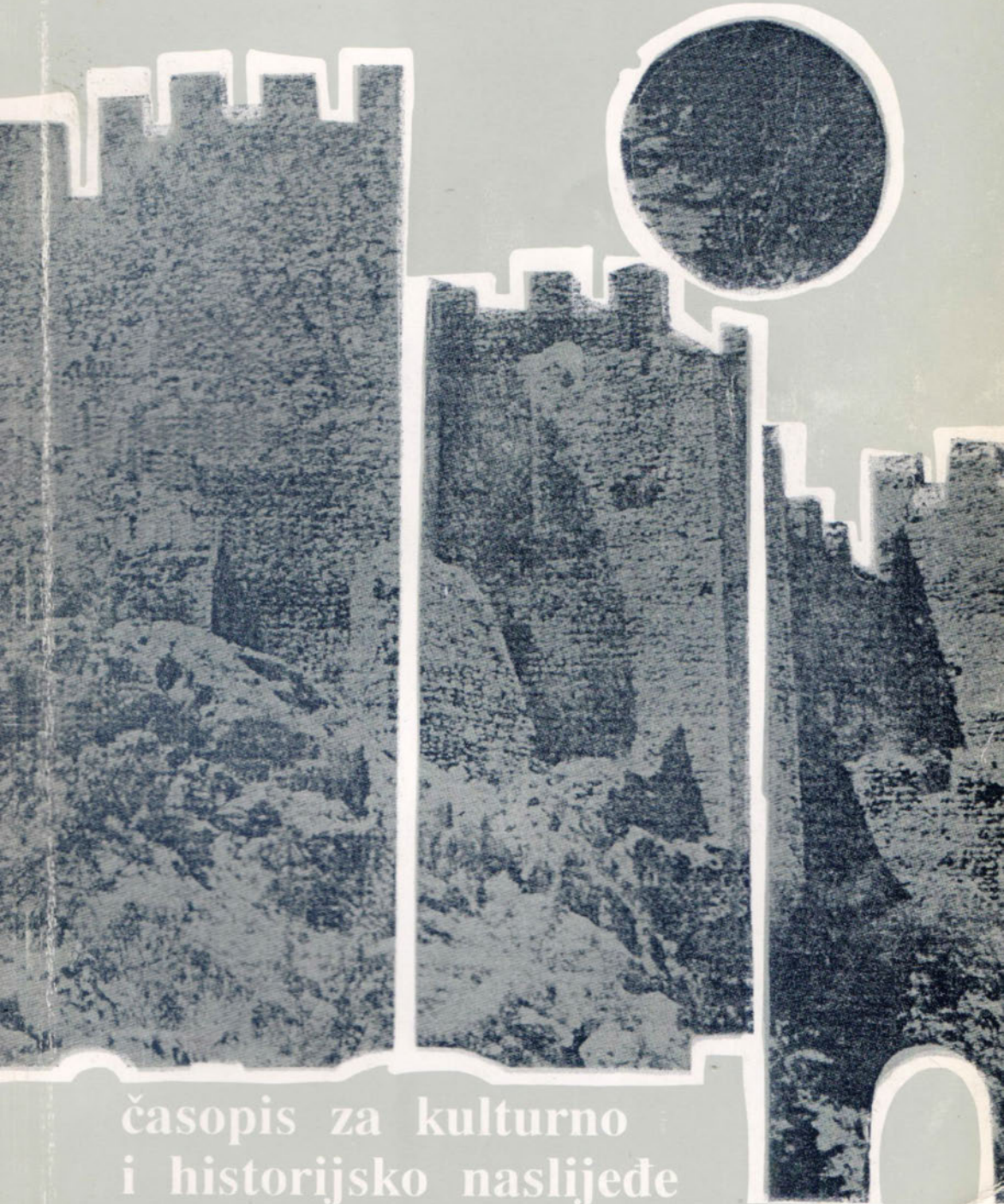

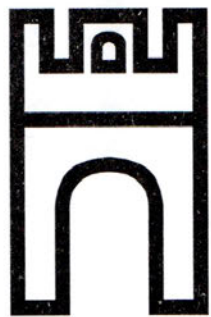
BA ISSN 0351-4552

HERCEGOVINA

časopis za kulturno
i historijsko naslijeđe

MUSEU HERCULEANUM
MONTA

1997.

MUZEJ HERCEGOVINE
MOSTAR

Sig. 01

Inv. br. 11586

Izdavač:
Arhiv Hercegovine Mostar

Za izdavača:
Mili Branković

Redakcija:
Dr. Iljas Hadžibegović, dr. Fehim Nametak,
mr. Alija Pirić, Muhamed Šator, dr. Ibrahim Tepić,
mr. Šaban Zahirović i Mili Branković

Urednici:
Alija Pirić, Muhamed Šator, Šaban Zahirović

Odgovorni urednik:
Šaban Zahirović

Lektor i korektor:
Muhamed Šator

Tehnički urednici:
Safet Demirović i Jasmin Branković

Naslovna strana:
Bobo Samardžić

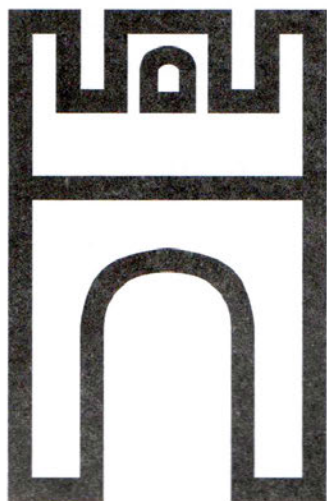
Kompjuterska obrada i štampa:
Islamski centar Mostar

Za štampariju:
Ibro Rahimić

Tiraž:
800 primjeraka

hercegovina

časopis za kulturno i
historijsko naslijeđe

M o s t a r
1997.

9

BORBA ZA OPSTANAK TRADICIJE

Ponovno pokretanje časopisa "Hercegovina" obradovalo je sve ljude koji su prethodnih godina bili suočeni sa teškim vremenima u kojima se vodila borba za opstanak Hercegovine kao multietničke regije. Dobro je poznato da je ovaj rat trebao poslužiti da se jedna višetnička regija podijeli na "srpsku" i "hrvatsku" Hercegovinu.

Zato ponovno pokretanje ovog časopisa dolazi u pravi čas: to je prilika da se naučnim, historijskim i drugim pristupima kaže istina o ovom dijelu Bosne i Hercegovine, o tradiciji, kulturama i narodima koji su gradili i naseljavali ovo podneblje.

Ako neko želi naći grad koji na veoma malom prostoru sažima Istok i Zapad, četiri religije i različite narode, onda mora doći u Mostar i posjetiti njegov Stari grad: često ovo kažem ljudima koji nisu u potpunosti svjesni tradicije Mostara. Stotinjak metara na istok od Starog mosta nalazi se Saborna pravoslavna crkva, Episkopski dvor i Stara pravoslavna crkva te Sinagoga. Stotinjak metara na zapad od Starog mosta nalazi se Franjevački samostan i Katolička crkva. U zoni Starog mosta nalaze se neke od najstarijih džamija u BiH te nekoliko čuvenih medresa. Da bi se od Vučjakovića džamije došlo do Sinagoge ili do Pravoslavne crkve, potrebno je načiniti tek stotinjak koraka jednako koliko je potrebno od džamije Tabačica do Franjevačkog samostana i Katoličke crkve. Da bi se od Katoličke crkve došlo do Sinagoge ili Pravoslavne crkve, morate preći Stari most, veličanstvenu građevinu koja je postala simbol veza između Istoka i Zapada i različitih religija, naroda i kultura. Čini se da je i historija htjela Mostaru dodijeliti ulogu koja je odredila i njegov karakter i ulogu koju on i danas ima: ovaj grad je dobio ime po mostarima, čuvarima Starog mosta i kroz vijekove, Mostar je doista i postao Čuvar mostova među različitim narodima, kulturama i religijama.

Tog Čuvara mostova kanili su ubiti. Prethodne godine obilježila je borba između onih koji su željeli uništiti mostove među ljudima i onih koji su iz željeli sačuvati.

Ali, još jedna stvar mora biti uzeta u obzir: Most je za Mostar još davno prestao biti termin kojim se označava građevina i postao sinonim duhovnog, filozofskog i društvenog određenja što se na čudnovat način pokazalo tačnim rušenjem Starog mosta. Niko u Mostaru nije govorio da je Stari most srušen. Ljudi u Mostaru i BiH govorili su da je on ubijen i tako mu, nesvjesno, dali karakter živog bića, čiju dušu dugo i dobro poznaju. Valjda je zato Stari most rijetka građevina u svijetu zbog koje je u jednom gradu objavljen Dan žalosti zbog njegovog ubistva.

Danas je Mostar grad koji želi obnoviti mostove među narodima. To je grad u kojem se multietničko tkivo BiH ne obnavlja samo na riječima već i na djelima, polahko, korak po korak do njegovog ujedinjenja i povratka povjerenja. Kroz vijekove, tradicija Mostara je potvrđivala da zajednički život različitih naroda nije samo mogućnost već, jednostavno, realnost protiv koje je nemoguće dobiti bitku.

Multietnički grad pokušao se prvo vojnim putem pretvoriti u jednonacionalni grad metodama etničkog čišćenja, genocida, konclogora. Kada to nije uspjelo, pokušao se nametnuti model uređenja grada na etničkom principu kao model budućeg uređenja Federacije i BiH. Stav i cilj politike koja nije željela zajednički život u Mostaru danas je poznat cijelom svijetu: izgraditi psihološki berlinski zid zadržavajući faktičko stanje na terenu nastalo ratom i etničkim čišćenjem te održavati međunacionalne tenzije podražavajući mržnju kako bi se onemogućio svaki integracioni proces i obnova tradicionalnog načina života u Mostaru. Pokušaj podjele na bošnjački i hrvatski dio je jednak pokušaju uništenja tradicije ovog grada. Mostarski Srbi su se takvom podjelom praktično odstranjivali iz grada, što je imalo pogubne posljedice. Međutim, u Dejtonu smo odbranili princip tri naroda ostavljajući mostarskim Srbima jednak broj mjesta pod kategorijom "ostalih" u Gradskom vijeću dok pitanje konstituirivosti ne bude konačno pravedno razriješeno na nivou cijele Federacije. Na taj način smo otvorili prostor za povratak i učešće u vlasti građanima srpske nacionalnosti kao put u reintegraciju BiH. Stavovi koje smo zastupali o tom pitanju, jer smo praktično prvi u BiH najavili povratak konstituirivosti Srba u Federaciji modelom Gradskog vijeća Mostara, bili su

više nego jasan i odlučan signal, ali, nažalost, od strane SGV-a kao i od ljudi koji su predstavljali mostarske Srbe u izbjeglištvu, nije poduzet adekvatan odgovor u izgradnji tog koncepta. Mostarski Srbi nisu glasali za Mostar: da su to učinili, sve dileme oko uređenja grada već bi odavno bile završene.

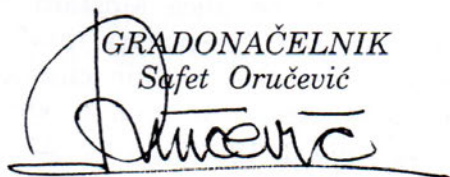
Danas su istočni i zapadni dio Mostara kao dva dijela Berlina iz vremena kraja hladnog rata: jedan, zapadni dio, skončava u zatvorenoj nacionalističkoj ideologiji, dok drugi, otvoren, kreće nezadrživim koracima u svim segmentima. Strpljivim i upornim radom stižemo do cilja: zašutjelo je oružje, prestala su izbacivanja iz stanova, porušene su jezive barikade i stražarske kućice koje su markirale monstruožnu podjelu grada. Sa ulica Mostara, milom ili silom, uklonjeni su oni koji su bili "gospodari rata" i koji su prethodnih godina bili egzekutori ekstrističkih ciljeva. Tragedija u Liska ulici bila je presudan trenutak nakon kojeg je i cijeloj međunarodnoj zajednici bilo potpuno jasno da bi svako dalje tolerisanje ili odlaganje obračuna sa ekstremistima imalo pogubne posljedice ne samo za proces reintegracije Mostara već i ukupne dejtonske prosee.

Mostar je prva tačka i u BiH i u Federaciji u kojoj smo uspješno odbranili tradiciju i otpočeli integraciju potpuno podijeljenih prostora. Grad podijeljen zakonima dvije države, monetarnim, policijskim, vojnim i drugim sistemima, bio je za cijeli svijet simbol brutalno podijeljene BiH, ali i simbol dobrog ili lošeg puta za obnovu bosanskohercegovačkog društva. Pogriješiti u uređenju Mostara praktično bi značilo načiniti grešku koju bi osjetili svi građani Federacije ali i cijele BiH.

Mostarski duh, ključni princip koji je očuvao grad i njegovi tradiciju, koji je vijekovima ispreplitao ljude, vjere, narode i kulture, odnio je pobjedu nad fašizmom i nacionalističkom isključivošću koji su izjedali tkivo BiH.

Pokazalo se da smo bili u pravu kada smo tradiciju Mostara u svakom trenutku prihvatili kao temelj političkog uređenja grada. Tradicija Mostara i njegov duh ugrađeni su u Statut grada, temeljeni dokument kojim je zagarantovana zaštita nacionalnih i vitalnih interesa kako na nivou grada tako i unutar svake od 6 općina. U vijeću svake općine unaprijed je određen broj vijećnika prema popisu iz 1991. godine čime je eliminisan inženjering koji kani legalizovati rezultate etničkog čišćenja. To su potvrdili i posljednji izbori.

Obnova tradicionalnog, multietničkog društva, u BiH danas više nije iluzija: ona je, zahvaljujući borbi koju je Mostar vodio, siguran politički projekt. Mostarizacijom Federacije, procesi i modeli uspostavljeni u Mostaru, sada treba da se prenesu na druga područja na kojima su otvorena pitanja još uvijek neriješena. Mostar i Brčko, kao ključne tačke za početak procesa obnove multietničkog društva BiH, moraju dobiti svoje sljedbenike u svim dijelovima BiH. Sarajevo, Zenica, Bugojno, Stolac, Čapljina, Banja Luka, Srebrenica... moraju krenuti istim putem i konkretnim djelima ostvariti model za zajednički život u budućnosti. Svako čekanje da multietničko društvo počnu prvi obnavljati oni koji su ga i uništavali, bila bi katastrofalna greška.

GRADONAČELNIK
Safet Oručević

RIJEČ UREDNIKA

HERCEGOVINA, zemlja nataloženih ostataka prošlosti, strujanja ljudskih zajednica i različitih kulturnih uticaja, poprište zgusnutih zbivanja, od uvijek je historičarima, istraživačima i radoznalim znatiželjnicima činila prostor neprestanih istraživanja i nepoznanica.

Na uzavrelom i škrtom hercegovačkom tlu dugovremeni su tragovi života i stvaranja.

Časopis Hercegovina na svojim stranicama, iz pera mnogih eminentnih naučnih radnika i istraživača, potvrđuju njen historijski identitet.

MOSTAR, grad koji je u ovoj regiji uvijek značio i zračio, grad od kamena i svjetlosti, uvijek stamen i čvrst, i danas, poslije nemilosrdnog i najtežeg razaranja i uništavanja u nastojanju i borbi za jedinstvo i jedinstvenost, postaje jači i moćniji.

Časopis HERCEGOVINA zato je ponovo s nama u Mostaru.

Mr. Šaban Zahirović, gl. urednik

Naučni skup
MOSTAR KROZ STOLJEĆA

Mostar, 9. - 10. IX 1996. godine

I HISTORIJA

Mr. Seka BRKLJAČA

IZ SREDNJEVJEKOVNE ISTORIJE BLGAJA

Širom današnje Bosne i Hercegovine susreću se ostaci utvrđenih gradova bosanskih kraljeva, feudalaca i velikaša koji svjedoče o jednom prohujalom vremenu u kome su bili simboli moći, ugleda i bogatstva kralja, bosanske vlastele. Oni su bili njihova vojna uporišta, privredni, a često i upravni centri. Međutim, Osmanlije su sa sobom donijele novi tip grada, po postanku i karakteru potpuno različit od onoga koji su zatekli. Ukoliko se neki gradovi, u osmanskom periodu, i nastavljaju u svome životu na srednjevjekovni grad, u pitanju je često samo kontinuitet mjesta, a ne i sadržaja i bića života grada.

Teritorijalno širenje bosanske države, naročito naglo u XIV stoljeću, pomjeranje granica i prema istoku i zapadu, Savi i Jadranskom moru, dovelo je Bosnu u neposredni kontakt sa srpskim i hrvatskim zemljama, Ugarskom i primorskim gradovima. Pored toga, neposrednijem jačanju ovih veza između bosanske države i njenih susjeda doprinosi sve življi privredni saobraćaj, odnosno razvoj trgovine, naročito u prvoj polovini XV stoljeća. To je inače vrijeme naglog porasta i jačeg povezivanja pojedinih krajeva Balkana između sebe i istovremeno sa Mediteranom i zapadnom Evropom. Pri tome su veliku ulogu odigrali Dubrovčani, koji su se, baveći se trgovinom, kretali između gradova bosanske i srpske države, područja Balkana u rukama Turaka Osmanlija, kao i po Ugarskoj.

Dolina Neretve bila je važna saobraćajna arterija između Jadranskog mora i bosanskog zaleđa. Od Dubrovnika se išlo morem ili kopnom preko Stona do ušća Neretve. Odatle su karavani kretali iz Drijeva putem koji je vodio lijevom obalom Neretve do Bišća, pod gradom Blagajom, pa preko Konjica i Ivan-planine dalje u Bosnu, zatim preko Visokog i Sutjeske do

Olova. Ustvari, "via Narenti" je glavni pravac i drum koji je spajao Bosnu sa Jadranskim morem i, poslije Drine, veoma važan pravac kojim se kretala bosanska spoljna trgovinska razmjena. U to vrijeme Neretva je bila i važan vodeni put, jer granica do koje su dopirali brodovi nalazila se mnogo uzvodnije nego što je to slučaj danas, pa su i uslovi za plovidbu Neretvom bili mnogo povoljniji. Ali, grad Mostar, iako smješten na vrlo pogodnom mjestu, tamo gdje Neretva izlazi iz svog kanjona, uopšte se ne javlja do pedesetih godina XV stoljeća. Ustvari, Mostar i ne pripada istoriji srednjevjekovnih naselja. Zato je posebno zanimljiv slučaj glavnog grada Huma Blagaja, grada sa najjačom i najstarijom tradicijom na ovome području. Njegove ruševine vide se i danas na jednom kršu iznad izvora Bune i današnjeg naselja Blagaj.

Sagrađen na strmoj litici iznad vrela Bune, takvog izgleda vjerovatno iz XIV stoljeća, ima osnovicu poligonalnog, odnosno jajolikog oblika, logično prilagođenu zemljištu i konfiguraciji terena. Gradski obor zatvarali su čvrsti, visoki i sa četiri kule i mnogo puškarnica osigurani zidovi. Ulaz u grad bio je zaštićen četvrtastom kapi-kupom, istočni zid osiguravale su dvije manje kule, a na zapadnoj strani nalazila se četvrtasta kula "donžon" za posljednju odbranu. U gradu je bio dvor humske vlastele sa dvije čatrnje, riznicom i tamnicom.

Hamdija Kreševljaković kaže na jednom mjestu da je u svoje vrijeme čuo od Mostaraca gdje govore za Naretvu kako je prokleta voda, jer na njoj nigdje mlina nema, a u njoj se svake godine neko uduši. Ali, svakako obiluju mlinima i stupama pritoke, kraške rijeke Radobolja, Jasenica i Buna. Doline ovih krajeva Kreševljaković naziva "Misirom kršne Hercegovine" i bez sumnje da je tu bilo mlinova i stupa i prije dolaska Turaka Osmanlija u ove krajeve.

Bosanski srednjevjekovni gradovi obično su se sastojali od dva dijela, tvrđave i podgrađa. Tvrđava, castrum je bila sjedište velikaša, vojničke posade i gradske uprave. Trgovci i zanatlije su stanovali u podgrađu, suburbium, gdje se razvijao i odvijao privredni život. Pa ipak, i pored važne uloge Blagaja kao istaknutog upravnog centra, te njegovog povoljnog položaja, nema indicija koje bi ukazivale na intenzivnije vidove privrednog buđenja Podblagaja, njegovog predgrađa. Čak se i pljačke u Blagaju rijetko pominju, i ukoliko ih ima, uglavnom se odnose na konje, što, takođe, ukazuje da nije bilo veće robne razmjene i meteža svijeta, koje ona, po svojoj prirodi, izaziva. Stanovnici

ovih područja počinju se baviti trgovinom znatno kasnije i sitnijeg obima nego domaći ljudi drugih krajeva. U naseljima ispod utvrđenih gradova oko Neretve, osim Konjica, ne mogu se konstatovati nikakvi znaci privrednog buđenja, te prema tome u Humskoj zemlji nema gotovo naselja koje se po strukturi privrede razlikovalo od agrarne okoline. U izvorima iz srednjeg vijeka nijedno od tih naselja nije označeno nekim od termina uobičajenim za gradska naselja, kao trg ili varoš.

Ali, grad Blagaj se često spominje u drugom kontekstu, jer poslije X stoljeća Blagaj je igrao veliku ulogu u istoriji Huma i pominjan je kao središte i mjesto gdje su se sklapale kockice šarolikog mozaika burnog političkog života srednjevjekovne Bosne.

Tu bosanski vladari, još od vremena kralja Tvrtka izdaju povelje, a u prvoj polovini XV stoljeća Blagaj postaje veoma važno uporište članova porodice Hranića - Kosača. U ovome gradu su ponajviše boravili gospodari humske zemlje Sandalj Hranić i njegov sinovac i nasljednik Stjepan Vukčić, herceg sv. Save. Blagaj je grad, odnosno njegovi ostaci u narodu poznati pod imenom Stjepan-grad ili Šćepan-grad, a to ime je dobio po hercegu Stjepanu.

Godine 1955. Marko Vego je pronašao temelje dvorca Bišće u Podgrađu kod Blagaja. Prema ostacima se vidi da je bio na sprat i da je imao svoju kanalizaciju, od koje su, takođe, pronađeni ostaci.

U taj dvorac, ponekad, navraćali su bosanski vladari. Bišće se prvi put spominje 1220. godine u borbi Stefana Prvovjenčanoga sa Petrom, humskim županom. Kada je bosanski ban Stjepan II Kotromanić zauzeo Hum, odlučio je da dođe u dvorac Bišće 1327. godine, gdje je trebalo da ga dočekaju dubrovački poslanici sa darovima. Kralj Tvrtko je izdao povelju Dubrovčnima u dvorcu Bišću u Podgrađu 2. decembra 1382. godine, a kralj Ostoja je u Bišću, takođe, 23. februara 1418. godine izdao povelju o ukidalju carina u Popovu. U Blagaju je često boravio Sandalj, a kasnije i herceg Stjepan. Tu oni primaju dubrovačke poslanike, dubrovačke darovnice, a izdaju i povelje. Ugovorom o miru između vojvode Sandalja i Mlečana izdatom "u našem gradu Blagaju", prvi put se spominje ovo ime grada 1. novembra 1423. godine.

Blagaj se spominje kao svjedok i poprište prelomnih događaja u vidu parcijalnih akcenata feudalne anarhije, turske opasnosti, vjerolomstva i savezništva karakterističnih, posebno, posljednjih desetljeća bosanske državnosti. Tako je i sam kralj Tvrtko II

1428. godine dolazio vojvodi Sandalju na pomirenje, pri čemu pragmatični Dubrovčani šalju darove da počaste i njega i barona, nadajući se prestanku nesporazuma tako opasnih s obzirom na stalno i blisko tursko prisustvo. Trećeg aprila 1452. godine pisali su Dubrovčani svojim zemljacima u službi Đurđa Brankovića kako je Vladislav Hercegović odmetnuo se od svoga oca i kako je pored drugih gradova zauzeo "Blagaj et do castelli al ponte de Neretva" Pod Blagajom 1463. godine dolazi do sporazuma o razgraničenju i uzajamnim utanačenjima Stjepana Vukčića i jednog od istaknutih vojskovođa sultana Mehmeda II, Mahmud-bega Anđelovića. Prema tome sporazumu sve zemlje sjeverno i sjevernoistočno od Blagaja imale su pripasti osmanlijskoj vlasti, uključujući tu i sadašnju mostarsku kotlinu s njenim selima i zaseocima, gdje su Osmanlije zaposjele svoju vojsku kao živu među i blisku i stalnu prijetnju hercegu da se drži utanačenog sporazuma u zamjenu za zaštitu ostalih posjeda. Blagaj su Turci zauzeli 1465. godine, a 1473. godine već se spominje blagajski kadija. U ovome gradu Turci su držali vojnu posadu sve do 1835. godine, a kako je Blagaj bio bez strategijske važnosti, posada se nije ni povećavala ni smanjivala kroz sva ta stoljeća. Kao vrsni poznavalac, Hamdija Kreševljaković kaže da u Bosanskom pašaluku nije bilo grada, čija je posada uzaludnije plaćena, kao što je to bila posada Blagaja. Centar zbivanja mnogoznačnog gradskog života, dolaskom Turaka prenosi se na Mostar.

LITERATURA

1. Desanka Kovačević - Kojić, Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države, Sarajevo 1978.
2. Pavo Živković, Tvrtko II Tvrtković, Bosna u prvoj polovici XV stoljeća, Sarajevo 1981.
3. Ćirković Sima, Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba, Beograd 1964.
4. Dinić Mihajlo, Zemlja hercega svetoga Save, Beograd 1940.
5. Šabanović Hazim, Bosanski pašaluk, Sarajevo 1950.
6. Hamdija Kreševljaković, Izabrana djela II, Sarajevo 1991.
7. Husaga Ćišić, Mostar u Herceg-Bosni, Mostar 1991.
8. Marko Vego, Naselja srednjovjekovne države, Sarajevo 1957.

Hivzija HASANDEDIĆ

MOSTAR OD POSTANKA DO RAZARANJA 1992/93. GODINE

(retrospektiva i sadašnjost)

Prvi temelji Mostaru udareni su uz lijevu obalu Neretve i to neposredno uz bivši drveni most na lance. Ovdje je polovinom 15. stoljeća postojalo malo naselje i dvije kule uz most na obalama. Prema mišljenju historičara Mostar je dobio svoje ime po "mostarima" koji su polovinom 15. stoljeća bili stacionirani u kulama oko mosta i čuvali ga od eventualnih napada. Dr. Mandić misli da je Mostar dobio ime po kulama uz most koje je narod zvao "mostare". Husaga Ćišić je pribilježio predanje da je Mostar dobio ime po proizvođačima masta-šire koje je narod zvao "mastarima".

Turci su zauzeli Blagaj 1466. godine i odmah se spustili u njegovo podnožje gdje su osnovali prve organe vlasti i sud (mehkemu). Mostar je više od četrdeset godina bio u sastavu ovog kadiluka pa je zato u narodu i nastala ona uzrečica: "Šeher Blagaj a kasaba Mostar". Sve do pada Mostara u turske ruke on je bio obično hercegovačko seoce što se može dokazati na temelju turskih deftera. Dr. Vladimir Ćorović misli da je on mlađi od Bileće, Blagaja, Gacka, Gabele, Konjica, Nevesinja i Počitelja.

I Lijeva obala

Rijeke Neretva i Radobolja prirodno su podijelile Mostar na tri dijela dok se on od davnina dijeli na deset mahala od kojih su neke u prvim godinama formiranja Mostara predstavljale zasebne i od njega potpuno odvojene teritorijalne jedinice. Od tih deset mahala šest ih se nalazi na lijevoj obali: Carina,

Brankovac, Donja čaršija (Sinan-pašina mahala), Stari grad (kal'ai žatik), Bjelušine i Luka. Od sjevera prema jugu vodi Glavna ulica koja se za turske uprave zvala Džada, ili Carska džada, ili Sultanova džada. Sve mahale i sokaci desno od Džade, odnosno od Glavne ulice, bili su u sastavu Carine i Donje čaršije, a lijevo u sastavu Brankovca. Mahale Carina i Brankovac išli su uporedo do bedema na Suhodolini i Kujundžiluka, odakle je počinjao Stari grad. Ovaj grad je sa svih strana bio opasan bedemima, visokim do tri metra i s puškarnicama, koji su vodili od Neretve do kapije kod ulaza s Male tepe u Kujundžiluk. Odavde je bedem išao pokraj Kulluk sokaka do kapije i kule pred Puzića sokakom, od ove kule uz Suhodolinu do iznad konaka, Pašinih saraja i Kalhane kuda se spuštao do kule pred Ramića sokakom i vodio dalje do Neretve gdje se završavao. Mahala Stari grad je obuhvatala Čejvan-čehajinu mahalalu na Velikoj tepi i ovo je zapravo bio Mostar koji su Turci osnovali, bedemima ga i kulama utvrdili i stalno pod stražom držali. Iza Starog grada počinju Bjelušine pa Luka, najjužnija četvrt Mostara. Priča se da je Carina dobila ime po tome što se je u srednjem vijeku negdje na njenom području naplaćivala carina. Brankovac je dobio ime po hadži Aliji Brankovcu koji se spominje u mostarskom sidžilu iz 1653. godine kao svjedok i zastupnik na sudu. Bjelušine su, kako se priča, dobile ovaj naziv po hridinama, koje za vrijeme ljetnih žega izgledaju bijele a mahala Luka po lukama koje su nekad zasađivane raznim kulturama. Na lijevoj obali se još nalaze dva sela, Zalik i Opine, koja su danas dijelovi Mostara. Opine se nazivaju Mjesna zajednica Luka II, a Zalik Mjesna zajednica Zalik. Ovdje treba još spomenuti jednu uzrečicu koja se u narodu može i danas čuti, a glasi: "Nije nikad Luka bez hajduka, ni Carina bez jaramazina" (neotesanca, probisvjeta). Ne zna se kada je ova uzrečica nastala i koliko u njoj ima istine.

Prva mahala koja se nakon pada Mostara u turske ruke 1468. godine formirala na njegovom području je Sinan-pašina (Donja čaršija), a obuhvatila je prostor oko Sinan-pašine džamije na Mejdanu (Trgu 1. maja). Kao dokaz ovoj tvrdnji služi nam to što se ona u turskim izvorima naziva imenom "Atik" i "Eski", što znači stara, a ovaj se naziv svugdje davao samo najstarijim mahalama jednog mjesta. Husaga Čišić kaže da se ova mahala u tursko doba zvala još Havala i bilježi jednu narodnu pjesmu koja glasi:

U Mostaru, čelebi pazaru,

Na Havali u staroj mahali,
Na zakretu mamene Neretve... itd

Ova mahala još nosi naziv Mejdan (trg) i Grebin mejdan, jer se tu, pored džamije, nalazila javna banja (hamam) i zgrada suda (mehkema) i ovdje se je svijet skupljao i trgovao.

U Čejvan-ćehajinoj zakladnici iz 1554. godine piše da je on polovinom 16. stoljeća podigao svoje zadužbine u Šemsi-ćehajinoj mahali koja je druga mahala po starini u Mostaru. Ova je mahala obuhvatala današnju Veliku tepu koja se protezala između Suhodolinskog potoka i Kanberagine mahale na Luci. Ko je bio ovaj Šemsi-ćehaja, ne zna se tačno. Po tome što je ova mahala polovinom 16. stoljeća nosila njegovo ime, može se zaključiti da je on u njoj podigao neki hajrat kome se davno svaki trag zameo. Sigurno je jedino i da je ova mahala poslije Čejvan-ćehajine smrti 1570. godine prozvana njegovim imenom i taj je naziv zadržala skoro do naših dana. Na lijevoj strani Mostara postojale su još tri čaršije: Carska čaršija (Suki sultani), Kazaska čaršija i Kujundžiluk.

U Carskoj čaršiji koja se nalazila na Velikoj tepi u Starom gradu, bio je za vrijeme turske uprave glavni i centralni trg na kome su se svijetu, preko telala, saopštavale naredbe koje su dolazile mostarskom kadiji i drugim organima vlasti od centralne vlade u Istanbulu (fermani) i bosanskog valije (bujrultije). Ovdje su se dalje preko telala vršile sve licitacije i prodavala sva pokretna i nepokretna imovina, pozivali vojnici pod bajrak, tj. u boj. U ovoj čaršiji se o bajramima, državnim praznicima, prilikom dolaska na prijesto novog sultana, rođenja princa na dvoru i prigodom značajnijih pobjeda turske vojske, svijet sakupljao i veselje (šenluk) provodio. Tada su ovdje priređivana razna onovremena sportska takmičenja: u bacanju kamena s ramena, hrvanju, skoku udalj, trkama itd.

Današnja ulica Osmana Đikića u Brankovcu zvala se za turske uprave Pašinovina, a ovaj je naziv dobila, kako predaja kaže, po nekom Hasan-paši. Ovu ulicu su ovako nazivali svi stari Mostarci.

U najjužnijem dijelu mostarske mahale Carina, oko dvije stotine metara sjeverno od Starog mosta, nalazi se jedan mali sokak koji zvanično nosi naziv Kurluk (tako piše na tabli). Ovaj sokak ide od ulaza s Male tepe u Kujundžiluk, dug je oko četrdeset metara, prolazi između dva ugostiteljska objekta, vodi uza stepenice kraj pekare i spaja Malu tepu s Glavnom ulicom.

U prvom stoljeću turske vladavine na ovom prostoru su sagrađene tri kule. Prva velika kula na dva sprata bila je

locirana pred Puzića sokakom, niže Suhodoline, i imala je ispod sebe oko tri metra širok i za jedan i po ljudski uzrast visok prolaz gdje je sjedjela straža, a na spratu je bila kancelarija dežurnog oficira. Ispred ove kule nalazio se jarak sa pokretnim mostićem kuda su u vrijeme jakih padavina tekle bujice niz Suhodolinu i slijevale se u Neretvu. Druga mala kula bila je locirana na ulazu s Male tepe u Kujundžiluk s prolazom i kapijom ispod sebe, ali bez straže. Vrata na svim kulama u gradu su ujutro otvarana, a pred mrak zatvarana. Ove dvije kule bile su povezane bedemima visokim oko tri metra s puškarnicama, i činile su dio utvrđenja grada s njegove sjeverne strane.

Između ovih dviju kula nalazila se je s vanjske strane bedema treća kula na sprat koja se u turskim dokumentima nazivala "kulluk". Leksičko značenje ove riječi je centar gdje je bila stacionirana četa (buljuk) vojnika koji su čuvali Stari grad svana i štitili bezbjednost njegovih stanovnika. Riječ "kulluk" napisana je sa udvostručeno "l", a ta finesa postoji u arapskom jeziku i zove se "teštit". Godine 1788. isplaćeno je iz općinske blagajne 297 groša za plate "koldžijama", tj. stražarima u "kulluku". Prve dvije kule srušene su ubrzo poslije 1878. godine, dok je treća "kulluk" kula adaptirana i danas služi kao ugostiteljski objekat. Ispravno je da se ovaj sokak naziva Kulluk, a nikako Kurluk, jer ta riječ ništa ne znači.

Kalhanski sokak dobio je svoje ime po Hadžiselimovića kalhani na Velikoj tepi na čijem je zemljištu Mujaga Komadina sagradio koncem prošlog stoljeća onu veliku dvospratnicu koju su Srbi zapalili u maju 1992. godine. Konak je dobio ime po konaku koji je na Suhodolini podigao Ali-paša Rizvanbegović, a Pašinac više njega po istom paši. Na lijevoj obali se nalaze slijedeći lokaliteti koje ovdje posebno spominjem:

1. Velika i Mala Tepa

Riječ tepa na turskom jeziku znači: brežuljak, vrh, gore. Velika tepa je dobila svoje ime u odnosu na Hendek kod Starog mosta, jer se nalazi na brijegu, gore, a Mala tepa u odnosu na Donju čaršiju. Mala tepa je od 1932. godine sinonim za poznatu mostarsku pijacu.

2. Musala

Musalama su se nazivala otvorena mjesta s mihrabom i minberom na kojima su muslimani jednog mjesta zajednički

klanjali bajrame i džume. Mnoga veća mjesta Bosne i Hercegovine imala su svoje musale.

Mostarska Musala nalazi se uz Ćose Jahja džamiju i bila je vakuf ove džamije. Zapremala je širok prostor između ove džamije, parka, ranije Drljevića bašča, Neretve i Banjskog sokaka. Lokaliteti južno od ovog sokaka zvali su se ranije: Tabakovina, Behlilovina i Đulmezovina.

Do 1878. godine Musala je sa svih strana bila ograđena zidom i u njen krug se moglo ući samo iz dvorišta Ćose Jahja hodžine džamije, gdje su se nalazila mala vrata (kapidžik). Evlija Čelebi kaže da je prilikom boravka u Mostaru 1664. godine klanjao Bajram, na ovoj Musali. Pod konac turske vlade na Musali su se vježbali (talumili) turski vojnici

Male musale su se nalazile još na Mazoljicama i u Šehovini, a možda i drugdje, a na njima su muslimani, kada su obrađivali svoje posjede, džematile klanjali. Na ovim musalama nije bilo mihraba ni minbere.

3. Hadžijska sofa

Ovaj lokalitet se nalazi u najjužnijem dijelu Mostara, spram Fabrike duhana. To je mala ravan, oblika pravougaonika i površine oko 150 m². Mjesto je dobilo ovakav naziv po tome što je ovdje, sve do prolaska željeznice kroz Mostar 1884. godine, priređivan ispraćaj hodočasnika na hadž u Meku i doček hadžija na povratku otuda. Ovaj se ispraćaj vršio uz posebnu ceremoniju u kojoj su glavni akteri bili djeca iz mekteba mahale iz koje je hodočasnik polazio. Djeca bi u povorci pratila hodočasnika od njegove kuće do Hadžijske sofe i tom prilikom je najgrlatiji među njima idući glasno učio jednu dugu i rimovanu dovu, koja se samo u Mostaru učila, a drugi su ga pratili sa "amin". Kad bi se hadžija vratio iz Meke, djeca bi ga opet sa učenjem dove kući dopratila. Tada je u hadžijinoj kući bila priređena gozba za rodbinu i ljude iz komšiluka a tu su i djeca bila počašćena i darivana.

Kod Hadžijske sofe se priređivao i ispraćaj borcima kada su u boj polazili. Oni i hadžije bi ovdje prije polaska klanjali po dva rekata.

II Desna obala

Sve do polovine 16. stoljeća desna obala je bila potpuno nenaseljena i na njoj su zasijavane razne kulture i proizvodila hrana za čitav grad. Zato su ovu stranu nazivali Priko, Prijeko

i u turskim izvorima "ota jaka" što znači s druge strane. Poslije mira u Karlovcima 1699. godine opasan je dio ove obale Starog mosta bedemima i podignuto je nekoliko kula. Tada je ovaj dio Mostara prozvan Novi grad (kal'ai džedid).

Na desnoj strani se nalaze slijedeće četvrti: Predhum, Podhum, Zahum, a svoje nazive su dobili u odnosu na Hum u čijem su se području formirali i Cernica koja je svoje ime dobila po hadži Memiji Cernici koji je doselio u Mostar iz Cernice kod hercegovačkog grada Ključa i ovdje džamiju i mekteb sagradio.

Predhum se još zove i Donja mahala, a ovo je ime dobila po hadži Jahja Esfelu koji je u centru ove mahale prvi podigao džamiju. Nadimak Esfel, što na arapskom jeziku znači donji, niži, dobio je zato što su još dvojica Jahjaa sagradili džamije gore na Carini. Mjesto na kome se ova džamija nalazila zove se Gvozden.

Bučuk mahale

U Mostaru je do polovine 18. stoljeća osnovano više od 35 mahala koje su se formirale oko džamija i po njihovim osnivačima dobijale svoja imena. Postojale su i četiri bučuk mahale, što znači pola mahale. Ove bučuk mahale bile su uski sokaci koji su od Glavne ulice vodili prema Neretvi i tu se završavali. Oni su imali kuće samo s desne strane, dok su se s lijeve strane nalazile bašče ili groblja. Spominju se u sidžilima mostarskih kadija i u jednoj od njih živio je 1843, godine Mustafa Gače. Uspomena na bučuk mahale danas je potpuno iščezla iz sjećanja najstarijih Mostaraca.

Na desnoj strani nalaze se slijedeći lokaliteti:

1. Kapetanovina

Na Šemovcu, ispod brda Hum, nalazio se do nazad 50 godina kompleks zgrada koje su u prvoj polovini 18. stoljeća podigli mostarski kapetani iz porodice Vučjakovića. Pred glavnom zgradom nalazio se predaharluk s posebnim dvorištem u koji su kapetani primali na konak svoje kmetove i druge nezvane goste.

Kapetanovina je zapremala velik prostor i bila je sa svih strana ograđena bedemima koji se na nekim mjestima i danas uzgor nalaze. U Kapetanovini su stanovali mostarski kapetani i ovdje se je nalazila njihova uprava i straža. U jednom dijelu Kapetanovine nalazilo se je groblje u kojem su se kapetani

sahranjivali. Kapetanovina je temeljito rekonstruisana i do danas se sačuvao mali dio od njenog prvobitnog izgleda.

2. Babun

U Ilićima na krajnjoj zapadnoj periferiji Mostara nalazi se lokalitet i potok Babun a taj su svoj naziv dobili po bogumilima koje su nazivali i babunima. U davna prošla vremena mnogi Mostarci su u proljeće odlazili na Babun i ovdje teferičili. Neki su se na vrelu Babun i kupali, jer su vjerovali da je njegova voda ljekovita. Na Babun su ranije izvođena djeca iz mostarskih škola i ovdje se je svakog 1. maja proslavljao tzv. "majales".

3. Bakšim

Za vrijeme turske vladavine u Mostaru su sagrađena dva vodovoda od kojih je jedan išao do Bakšima. Ne zna se ništa o porijeklu ove riječi.

Mostar je 1867. godine podijeljen u sokake (ulice) koji su tada dobili nove nazive po istaknutim ličnostima (sokak bimbaše (majora) Ahmed-age Puzića) ili po porodicama koje su u njima stanovale, (Alajbegovića sokak) itd. Tada su i kuće prvi put numerisane i dobile svoje brojeve. U isto vrijeme izvršen je ovdje popis cjelokupne imovine (emlaća). Svaki sokak dobio je tada tablu sa natpisom koji je bio napisan latinicom i arapskim pismom. Jedna ovakva tabla se nalazi na jednoj kući u Kusalovu sokaku i mislim da bi je trebalo negdje prenijeti i sačuvati. A možda je i bolje da se i dalje na kući čuva. Tada je Mostar podijeljen na 158 sokaka od kojih su 98 dobili nazive po muslimanskim, 13 po pravoslavnim i 4 po katoličkim porodicama, a ostali po mjestu gdje su se nalazili: Kalhana, Podharem, Sahat-kula itd.

Mostarski vakufi

Turci-Osmanlije su u našu zemlju donijeli ne samo novu vlast nego i novu vjeru islam i s njom kulturu i pismenost. Prvi muslimani u Mostaru bili su osvajači: janjičari i spahije i njihov broj se povećavao konverzijom domaćih stanovnika-bogumila koji su u početku na islam prelazili iz čisto spekulativnih razloga, tj. da bi sačuvali svoje posjede i stečene privilegije. Većina nas vuče svoje porijeklo od bogumila.

Islamizacija u Hercegovini trajala je za cijelo vrijeme turske uprave i historija ne bilježi ni jedan slučaj nasilnog islamiziranja ni turciziranja. Tako misli i piše jedan srpski historičar Vladislav

Skarić. Da se je islam u Bosni i Hercegovini širio državnom silom ne bi, piše Skarić, ni jedan kršćanin na Balkanu dočekaio 19. stoljeće niti bi ovdje bilo ijedne crkve ni manastira (kalendar Gajret 1940.).

Vakufi su osnovani u našim krajevima od prvih dana islamizacije. Oni su u prošlosti odigrali veoma značajnu ulogu i kroz ove institucije su se rješavali svi problemi jednog mjesta: vjerski, kulturno-prosvjetni, humano-socijalni, zdravstveni, privredni, komunalni i drugi. Vakufi su mnogo pomagali unapređenju trgovine i zanatstva, jer su svi vakifi ostavljali novac i određivali da se on daje na kamate "poštenim trgovcima i zanatlijama koji u mjestu stanuju".

U Mostaru je za vrijeme turske uprave i kasnije osnovano mnogo vakufa čiji se tačan broj ne može nikako potpuno utvrditi. Vjerovatno ih je bilo više od 200. Ovo iz razloga što su uništeni sidžili u koje su se sve vakufname upisivale i tada je vakuf postajao punovažan. Većina su ih bili "evladijan vakufi", tj. porodični vakufi koji su vremenom svi uzurpirani i nestali. Svi vakufi su bili privatne vjerske institucije. Ranije je svako štedio i trudio se da uvakufi bar 50 akči ili pola vitla u mlinici, jer je čvrsto vjerovao da će na budućem svijetu za to biti nagrađen.

Mostarski vakufi su za 400-godišnje turske uprave i kasnije podigli u Mostaru slijedeće: 25 džamija s visokim kamenim munarama, tri su bile pod kupolom, a četiri su imale stalaktitne dekore na munari ispod šerefe, 4 mesdžida s munaricama, 7 mesdžida bez munarica i Musalu. Ovdje treba još reći da su u hanovima, musafirhanama i karavansarajima bile posebne prostorije s mihrabom u kojima su gosti klanjali. U Mostaru su dalje radile 3 tekije, 23 sibjan mekteba, 7 ženskih mekteba, 4 mektebi intidaje, ruždija, 8 medresa, 2 hanikah medrese u kojima se izučavao islamski misticizam (tesavuf), 4 islamska konvikta, 29 raznih islamskih društava, 5 kutubhana (biblioteka), više privatnih biblioteka, 7 turbeta (mauzoleja), 5 kamenih mostića na Radobolji, Stari most, više kula, 5 čatrnja uz džamije i jedna u Muslibegovića kući, 2 vodovoda, više od 50 česama uz džamije i po ulicama, nekoliko burila na raskršćima s vodom iz kojih su se napajali žedni prolaznici, 5 šadrvana (vodoskoka), 5 šadrvana u Taphani i hamamima, jedna sebilj česma, 4 javne banje (hamama) i abdesthana s muslukom.

Svaka muslimanska kuća u gradu imala je bar jednu a neke i dvije banjice (hamamdžik). Dok je naš grad u 16. i 17.

stoljeću imao četiri javne banje i više od hiljadu banjica po privatnim kućama, u kršćanskoj Evropi nije tada postojala nigdje nijedna javna česma pa čak ni privatna banja. Za sve ovo je bila kriva njihova vjera jer su se neki njihovi sveci hvalili da voda nije nikad taknula njihova stopala. U našem gradu su dalje radili: sahat-kula, muvekithana (ured za ustanovljavanje tačnog vremena), 2 bolnice, vojna i civilna, jedna apoteka, 2 musafirhane (besplatna konačišta), karavansaraj, jedan imaret (besplatna kuhinja) i 4 hana (prenoćišta).

Osim navedenog u našem gradu je sagrađeno za vrijeme turske uprave više od 2.000 kuća među kojima treba posebno spomenuti: Bišćevića ćošak na Carini, Alajbegovića ćošak u Alajbegovića ulici, dobro obrušen, Kajtažovu kuću u Brankovcu, Muminagića ćošak na Carini, Oručevića i Žmirinu kuću u Donjoj mahali, Rudinčevu kuću u Cernici i Čelebića ćošak na Luci, davno srušen, Ljubušakov ćošak na Carini, Fazilov ćošak u Podhumu itd. Mostarski vakifi su podigli u Mostaru više od 500 dućana, mlinica i drugog.

Od privrednih objekata ovdje su radili: Taphana (kožara), Kanara (mesnica), Kazanska čaršija, Kujundžiluk, Tepica (cafe luft) i više od 50 raznih zanatlija koji su bili organizovani u esnafe (cehove): berbera, kujundžija, kundurdžija, firaledžija, postuladžija, terzija, dogramadžija, zergera, ćurčija, taščija, nedžara, kazaza, ekmekčija, halvedžija, kahvedžija i drugih.

Od upravnih zgrada ovdje su postojale: gradska općina (beledija), sud (mehkema), konak ili pašasaraj, poštanski i brzojavni ured, i drugi. Mostarski vakifi su uvakufili više stotina dirhema, akči i groša za izdržavanje svojih zadužbina. Oni su podizali džamije, mektebe, mostove, hanove i dućane i po drugim mjestima Hercegovine: Blagaju, Buni, Gabeli, Bijelom Polju, Drežnici, Konjicu, Glavatičevu, na Rujištima, Vrgorcu itd., što je sve detaljno evidentirano i u literaturi obrađeno.

U Mostaru se je nalazilo više od 50 aktivnih harema koji su se nalazili uz svaku džamiju i po svim mahalama grada. Oni su zapremali površinu od preko 30 hektara i u njima se je nekad nalazilo više od 15.000 bašluka sa natpisima pisanim arapskim pismom i na arapskom i turskom jeziku. Mali dio ovih natpisa je obrađen i objavljen. Sistematsko uništavanje islamskih spomenika, posebno harema, počelo je odmah po dolasku austrougarske soldateske 1878. godine. Kada je Austrija 1884. godine provela željezničku prugu od Metkovića od Mostara, uzurpirala je cijeli Lakišića harem koji je zapremao više od

19.000 m², ekshumirala ga je i na njemu izgradila željezničku stanicu i ostale potrebne zgrade. Ona za ovo zemljište nije dala vakufu nikakvu odštetu. Tada je u Donjoj mahali uništen još jedan harem preko koga je prošla željeznička pruga.

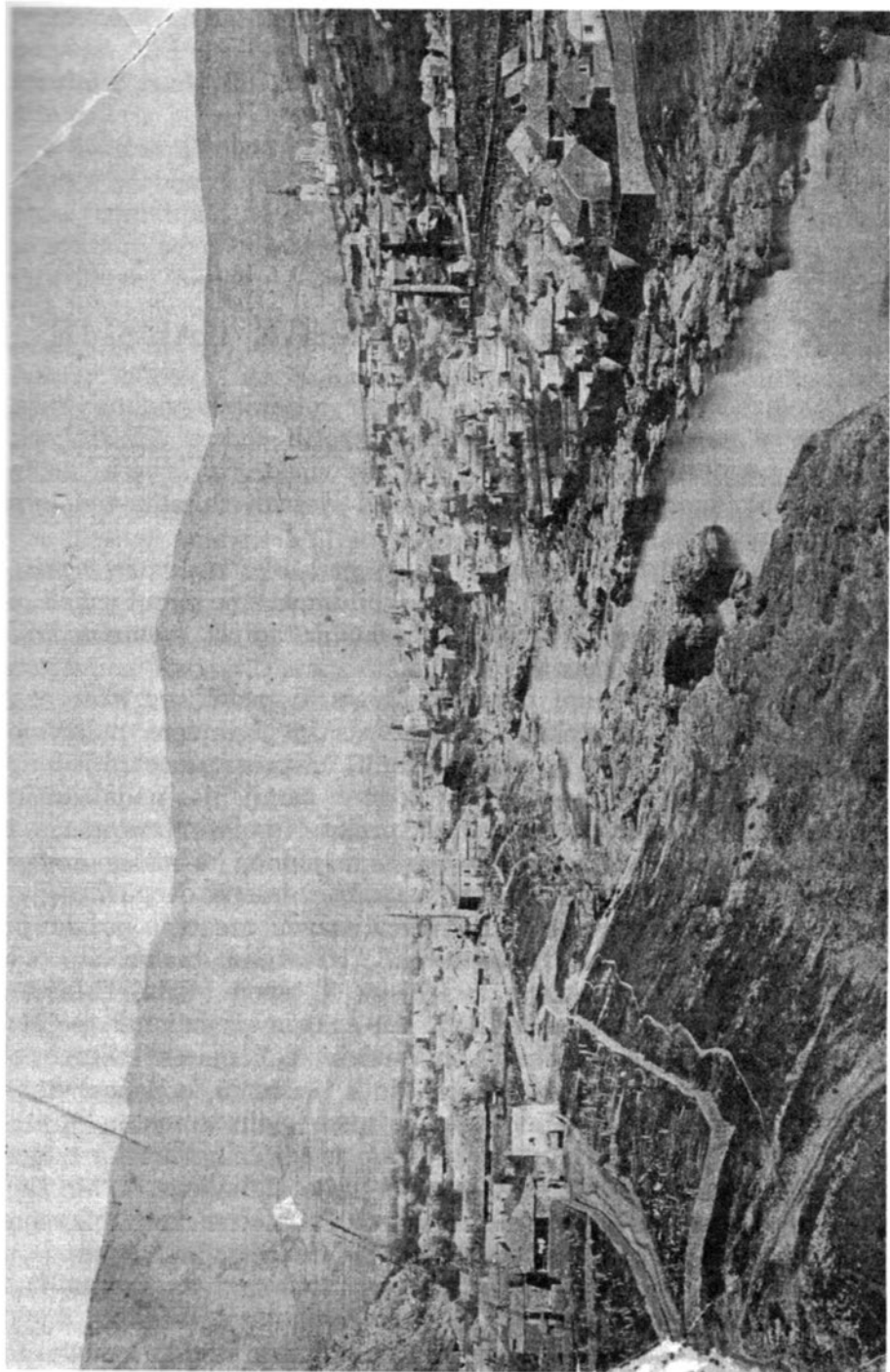
Godine 1965. uništena su još dva velika harema na Carini i na njima sagrađena nova željeznička i autobusna stanica. U periodu od 1878. do 1951. godine ekshumirano je u Mostaru više harema i srušeno 14 džamija. Osim toga su ceste u gradu proširivane na račun harema a podizane su na njima državne i privredne zgrade. Ovako su Austrija i bivša Jugoslavija radile po cijeloj Bosni i Hercegovini.

I kršćani su ovdje podizali svoje vjerske i druge ustanove, u čemu su im i muslimami pomagali. Sultan Abdulaziz dao je zemljište i 2.500 forinti za izgradnju katoličke crkve i 100.000 groša za izgradnju nove pravoslavne crkve u Mostaru. Oni su ovdje imali i svoje duhovne i druge škole: osnovne, školu časnih sestara milosrdnica, biblioteku, čitaonice, društva, samostan, biskupiju, mitropoliju i druge.

POKRŠTAVANJE I UBIJANJE MUSLIMANA

Genocidi i pokolji koje su kršćani vršili nad nama i posljednje tri godine samo su bezbrojna repriza pokolja i progona muslimana što su ih vršili: krstaši, inkvizitori, cionisti, morlaci, Mlečani, hajduci, harambaše, haramije, eškije, komite, bande, zlotvori, zlodusi, odmetnici, otpadnici, razbojnici, krvoloci, fašisti, klerofašisti, kolonijalisti, imperijalisti, četnici, ustaše i drugi barbari nad muslimanima u cijelom svijetu sve do dana današnjeg.

O pokršćavanju i ubijanju muslimana u Hercegovini mogla bi se napisati debela knjiga i to isključivo na temelju kršćanskih izvora i djela njihovih pisaca. Četnici i ustaše su u zadnjem ratu 1992/93. godine porušili na od njih okupiranom području gotovo sve džamije u Hercegovini, ostala je samo jedna u Capljini i dvije u Ljubuškom, ali dokle, ne zna se. Sve što je nosilo islamsko obilježje rušeno je, pa čak i Stari most, najveličanstvenije djelo tursko-osmanske arhitekture u cijelom svijetu. U Arhivu Hercegovine nalazi se rukopis R-30, napisan 1685. godine u kome se na 126-toj strani nalazi ova bilješka: prikaz po čemu se pojedini ljudi, gradovi, rijeke, građevine i drugo, ističu iznad ostalih u svijetu. Po mostu Mostar se nalazi na prvom mjestu pred svim gradovima svijeta i on je u ono davno doba bio zaista jedno svjetsko čudo.

Mr. Vera KATZ

IZ PROŠLOSTI MOSTARSKE ČARŠIJE

Dolazeći sa strepnjom u Mostar prvi put nakon rata, sjećam se mostarske čaršije iz osamdesetih godina XX stoljeća. Pijući opet kafu na obalama najljepše rijeke na svijetu, želim da se toplo kamenje juga ponovo složi vještim rukama neimara u lijepi mozaik staroga grada.

Znam da se mozaik kruga naših prijatelja ne može vratiti, stoga misleći na njih i u spomen ljudima koje smo voljeli u Mostaru, ispričajmo priču o mostarskoj čaršiji iz vremena koje joj je dalo pečat i ljepotu.

Na povijesnoj mapi osnutak Mostara možemo tražiti oko 1452. i 1474. godine kada u historijskim izvorima nalazimo prve pisane spomene o ovome gradu, u prostoru oko jednog drvenog mosta kojeg je 1566. godine zamijenio nadaleko u svijetu poznat bijeli kameni most preko Neretve. Ime grada i njegovog glavnog simbola slijevaju se u jedno, pa su se mnogi povjesničari bavili izvođenjem i nastankom imena ovoga naselja. Istaknuti historičar Hamdija Kreševljaković smatrao je da je Mostar dobio ime po "mostarima", čuvarima mosta što su boravili u one dvije kule pored njega. U svom djelu, "Mostar u Herceg-Bosni", Husein Čišić ime grada izvodi od pojma "mast" kojeg je bilo u jesen u ogromnim količinama s obzirom na broj trsa vinove loze koji se mjerio u tisućama, u neposrednoj okolini ovoga grada. Malo naselje pod ovim imenom prvih godina nakon turske okupacije postalo je važna strateška tačka za daljnje osvajanje Hercegovine i srednje Dalmacije, a Mostar postaje glavna veza Bosne s morem. Prometna komunikacija utjecala je da urbani dio grada iz godine u godinu raste i u razdoblju od jednog stoljeća postane gradom sa svim sadržajima i odlikama onoga vremena. Od svog postanka Mostar se dijeli na mahale koje su nazivane prema imenima graditelja pojedinih

mostarskih džamija, oko kojih su se i formirale. U drugoj polovici XVI i u prvim decenijama XVII stoljeća nastale su u Mostaru građevine koje reprezentiraju osmansko razdoblje ovoga grada.

Mostar se širio i 1633. godine brojao je 24 mahale. Tijekom istog razdoblja sagrađena je i mostarska čaršija, mjesto okupljanja, rada, trgovine i izvor blagostanja Mostaraca. Mostarska čaršija prostirala se sa obje strane Neretve. Prvi su dućani svakako nastali na Mejdanu oko Sinan-pašine džamije, jer je to bilo najpovoljnije mjesto s obzirom na konfiguraciju tla. Na lijevoj obali, čaršija je obuhvatala prostor od Mosta do blizu Sinan-pašine džamije, do Sahat-kule i dalje do niže Čejvan-kethoda džamije pa do Mosta, a dijelila se na Gornju čaršiju na Velikoj tepi, Donju čaršiju na Maloj tepi oko Koskine ili Čaršijske džamije i Kujundžiluk. Priječka je čaršija (na desnoj strani Neretve, "Priječko"), bila je od Mosta do iza Tabačice džamije. Već u prvoj polovici XVI stoljeća ima tačnih historijskih podataka o izvozu robe iz Mostara u Dubrovnik, a to je vrijeme uspostavljanja trgovačkih veza sa Sarajevom, Sarajeva sa Dubrovnikom preko Mostara. Razvoj prometa i trgovine bio je posljedica razvoja čaršije gdje se u vremenu od 1550. i 1570. godine izgradio najveći broj dućana.

Ilustracije radi, za ovo vrijeme postoji podatak da su samo tri dobrotvora izgradila 153 dućana, a njihov broj je bio mnogo veći.

Čaršija je disala svojim posebnim ritmom življenja. U rano jutro otvarani su dućani prvim zvukom ćilita, podizanjem prijevornica i ćefenaka čime se lice dućana izlaže uskoj kamenoj ulici. Neki dućani su imali i vrata, ali ona se nisu vidjela od šarenila robe i blizine s obje strane ulice, a drvo od kojeg su građeni dućani činilo je čaršiju uskom i toplom. Neki dućani opet su imali i magazu, a na prijelazu u moderno doba i dućan i magaza bili su zajedno. Dućani su bili drveni, a magaze od kamena ili od kamena ili ćerpiča. Vrata i prozori bili su od gvožđa, a prozori pored gvozdenih kapaka imali su i demire, koji su čuvali sadržaj magaze od vatre i lopova. Evlija Čelebi putujući kroz Mostar (1664.) zapisuje da ovaj grad ima čaršiju i pazar (trg) sa 350 tvrdo zidanih dućana, što ga čini prvim zanatskim i trgovačkim centrom Hercegovine sa oko 30 raznih zanata u prvom redu u podmirivanju potrebe grada, zatim cijele regije, a proizvodi kožarske, tekstilne i metalne izrade su se izvozili i u Dubrovnik.

Šarenilo mostarske čaršije čine razni zanati, a od brojnosti i jakosti svakog obrta zavisila je njihova esnafska organizacija. U grupu značajnih obrta i esnafa u Mostaru ubrajalo se kožarstvo, koje je bilo možda i najjače. Unutar njega bili su **tabaci** (strojači, koji učinjaju kožu); **sarači** (sedlari); **čizmedžije** s papučijama ili postuladžijama (firaledžijama) i **ćurčije** (krznari). Počeci mostarskog tabačkog zanata padaju u prvu polovinu XVI stoljeća, a specijalitet mostarskih tabaka bio je "kajsar" (fina crvena koža), najbolja u Orijentu, a izvozila se i u Istanbul. Sarači (sedlari) su izrađivali sve predmete svoga zanata, ali ne bi bili Mostarci da nisu i u ovom zanatu imali svoju posebnost u izradi "silaha" ili "bensilaha" (pojas) u koje se zadijeva oružje sa osam pera, ali i lijepe čante sa 5 britava u obliku kandilja. Čizmedžije su pravile sve vrste muške i ženske obuće do pojave cipela (pol. XIX stoljeća). Ćurčije su bili jedan od jačih zanata u Mostaru. Grupu metalnih zanata činili su: **kujundžije** (zlatari); **kovači**; **sablari**; **bičakčije**; (nožari); **tufekčije**; (puškari); **kazandžije** i **kalajdžije** i **tenećedžije** (limari). Brojnost i bogatstvo kujundžija stvorilo je vlastitu čaršiju Kujundžijuk, koja je sjala od Male tepe do nadomak Starog mosta. Njihov specijalan proizvod bile su patve (pojas), toke, kabare (čavlić sa širokom glavom). Sahadžije su bili

prisutni sa svojim zanatom, ali nisu bili brojni, izrađivali su sitne predmete, jer u blizini nije bilo rudnika željeza.

Sabljadi su bili najstarije zanatlije Mostara, ali oni nisu bili brojni kao ni ostali u ovoj esnafskoj grupi. Tekstilnim obrtom bavili su se: **mutapčije**, **ćebadžije**, **kazazi**, **terzije** i **bojadžije**. Mutapadžije su bili obrtnici koji izrađuju robu od kostrijeti, a oni su morali imati posebne radionice po imenu mutaban ćerhane o kojima postoji spomen još iz 1565. u Mostaru. Kazazi (pozamenteri) su izrađivali dugmad, gajtan i različite ukrase od svile i vune za odjeću i konjsku opremu. I u ovom zanatu su Mostarci istakli svoju posebnost u izradi ukrasa za fesove od svile obojene čivitom (vrsta boje, indigo). O značaju ovog zanata govori i podatak da su imali svoju čaršiju oko Sahat-kule. Unosan posao imale su **terzije** (krojači), a njihova imućnost im je omogućila da su mnogi od njih postali trgovci. Ništa manje unosan posao imali su bojadžije s poslom bojenja i prebojavanja raznih tkanina potrebnih ostalim zanatima i domaćinstvima.

Građevinari su imali svoj poseban esnaf, mada su unutar njega mnoge grane djelovale autonomno. Ovaj esnaf djelovao je pod imenom nedžari ili dunderi. Unutar ovog esnafa radili su: **taščije** (klesari), **dogramadžije** (drvodjelci), **ćerestedžije** (trgovci građevinskim materijalom), **ćerahori** (oni koji su popravljali i gradili tvrđave), **duvardžije** (zidari) i **sujoldžije** (gradili i popravljali vodovode). Ovaj obrt je bio brojan i nadaleko poznat. Mostarski majstori išli su do Budima graditi i opravljati. Vješto su radili kaldrmljenja avlija, klesali kamen za tvrđave, kuće, ali i ploče za krovove, pravili umjetnička djela od drveta, a osobiti je obrt iz ove djelatnosti cvjetao u XVI stoljeću i u prvoj polovini XVII stoljeća u vremenu kada je sagrađen Stari most, nekoliko džamija, medresa, jedan hamam, dva šadrvana i više česama visoke vrijednosti. Posebno mjesto u ovom esnafu imale su sujoldžije, jer je voda i izgradnja vodovoda bila bitna za ukupan život čaršije, domaćinstava u mahalama, ali i za vjerski život stanovništva.

U starom Mostaru postojali su i prehrambeni obrti: mlinovi, **mlinari** i **stupe** koji su bili locirani na pritokama Neretve (Radobolja, Jesenica, Buna), zatim **ekmekčije** (pekari), **kasapi** (mesari) i **halvadžije**. Oni pripadaju grupi zanata koji se prvi javljaju u svim gradovima, pa i u Mostaru. Njih su vlasti držale pod budnim okom više od ostalih esnafa pošto su u njihovim rukama bili važni artikli za prehranu stanovništva.

Od ostalih zanimanja čaršiju su popunjavali **mejhandžije**, **kahvedžije**, **križači duhana**, **berberi** (brijači), **mudželiti** (knjigovesci), **nalbanti** (potkivači konja), **samardžije** (prave samare), **fišekčije** i **mumdžije** (svjećari).

Svakako, vremena su se promijenila. Većina ovih zanatlija je vremenom nestajala, a neki nisu dočekali ni kraj XIX stoljeća. Modernizacija u dućane donosi novu robu. Davno su nestali ravnomjerni zvukovi kuckanja u metal i atmosfera ustaljenog života u čaršiji, ali ipak je potrebno obnoviti svaki djelić starog grada iz povijesnih i umjetničkih razloga. Suvremeni čovjek se nikakvom modernom građevinom neće zadiviti koliko starinom u kojoj će se za trenutak odmoriti.

Povijesni spomenici ničim se ne mogu nadoknaditi, zato ih uvijek treba renovirati, restaurirati, konzervirati i prezentirati svakom dobronamjernom i znatiželjnom putniku. Putnici su uvijek bili dobro primljeni i ugošćeni u starim i novim gradovima Bosne i Hercegovine.

LITERATURA

1. Hamdija Kreševljaković, Esnaf i obrti u Bosni i Hercegovini (1463-1878.) Izabrana djela Sarajevo, 1991.
2. Husein Ćišić, Mostar u Herceg-Bosni, Mostar, Preporod, 1991.
3. Evlija Čelebi, Putopis, odlomci o jugoslavenskim zemljama, Sarajevo, 1967.

Dr. Behija ZLATAR

ULOGA VAKUFA U RAZVITKU MOSTARA

“Na teritoriji Hercegovačkog sandžaka nema nijedan veliki grad napredniji i ljepši od šehera Mostara”, zapisao je davne 1664. godine neumorni putopisac Evlija Čelebi. I zaista, Mostar je svojom ljepotom, Starim mostom, nekada simbolom Mostara, koji su poredili sa mjesecom na nebu, specifičnom arhitekturom, Neretvom poput smaragda, lijepim baščama, stoljećima plijenio putnike namjernike. U njegovom nastanku i razvitku, kao i razvitku mnogih gradova širom Bosne i Hercegovine, veoma značajnu ulogu odigrali su vakufi. U islamskom društvu su gotovo sve zadužbine osnivani kao vakufi. Na taj način su trajno obezbjeđivana sredstva za izdržavanje neke javne građevine ili institucije, jer su se prihodi vakufa redovno trošili u dobrotvorne svrhe, pri čemu se nije krnjio kapital. Razni vakufski objekti, vjerski, kulturni, humanitarni, ekonomski, prosvjetni činili su urbane kosture gradova, dok je ostali prostor popunjava manjim objektima i stambenim zgradama, čija arhitektura u odnosu na monumentalne vakufske objekte bila skromnija.

Brojni legatori, državnici, veziri, bogataši, trgovci, zanatlije, trgovci podstaknuti vjerom, podizali su zadužbine i uvakufjivali svoj imetak za njihovo održavanje i unapređenje objekata. Svojim ličnim imetkom podizali su džamije, hamame, bezistane, medrese, hanove, mostove i druge objekte. U nedostatku državnog budžeta ili posebnih investicionih institucija, oni su predstavljali gotovo jedini osnov za rješavanje kulturnih i komunalnih potreba u gradovima. Poznato je da su vakufi davanjem sredstava na kredit trgovcima i drugim licima vršili ulogu i novčano kreditnih zavoda. Uvakufjivala se i pokretna i nepokretna imovina. Vakufske nekretnine korištene su po principu zakupa (muqata'a) i to zakupa jedinstvenog za cijelo carstvo. Interes za gotovinu tzv. ribh, utvrđivan je prilikom ustanovljavanja vakufa i nije se

kasnije mijenjao, što je često išlo i na štetu vakufske imovine. Novac se davao uz interes od 10% do 15%, a dobit je trošena za održavanje vakufskih objekata.

I u razvitku Mostara vakuf je odigrao primarnu ulogu. U njegovoj izgradnji učestvovali su krupni zavještači poput Karađoz-bega, Derviš-paše Bajezidagića, Nesuh-age Vučjakovića, Sinan-paše Borovinića i mnogih drugih kako visokih državnih funkcionera, vojskovođa, uleme, književnika, trgovaca, tako i sitnih zanatlija, običnih građana, a bilo je i žena poput Fatime kadune Šarić i drugih. Za njihovo održavanje uvakufjavali su se privredni objekti, dućani, magaze, hanovi, vodenice, čiji su prihodi korišteni za održavanje vakufskih objekata. Samo od 1550. do 1570. godine trojica mostarskih vakifa sagradili su 153 dućana u mostarskoj čaršiji. Veći vakufi predstavljali su značajnu koncentraciju materijalnih dobara potrebnih radi funkcionisanja robnonovčanog organizma grada. Vremenom, vakufima tih velikodostojnika priključuju se zadužbine predstavnika zanatskih i trgovačkih cehova, koji svojim, većinom manjim, uvakufljenjima kompletiraju i proširuju funkciju krupnih vakufa. Na taj način stvarana su impozantna sredstva koja su igrala značajnu ulogu u pokretanju daljeg razvitka grada. Tako je do kraja XVII stoljeća Mostar izrastao u najveći i najznačajniji grad Hercegovine sa 37 džamija, oko kojih se formiraju mahale, sa mektebima, medresama, bibliotekama, tekijama, hamamima i mnogim drugim objektima.

Poseban impuls u razvitku Mostara dao je Mehmed-beg, zvani Karađoz-beg, koji je kao i mnogi Bošnjaci podigao niz zadužbina za dobrobit ljudi. Njegova najljepša zadužbina je džamija, djelo vrsnog arhitekta, možda i samog Mimar Hajrudina, učenika Sinanovog. Sagrađena je 1557. godine što svjedoči natpis nad njenim ulazom, izvanredno urađen, pisan lijepim đeli pismom iz kojeg se vidi da je Karađoz-beg brat "čestitog državnika i velikog vezira". Pored džamije sagradio je medresu, biblioteku, mekteb i musafirhanu, han. Za održavanje zadužbina ostavio je 42 dućana u mostarskoj čaršiji, više mlinova na rijeci Buni, 300.000 srebrenih osmanskih dirhema... Svojom oporukom vakif je odredio da hatib u džamiji bude čestit čovjek, pobožan i skrušen, vaiz, da bude obrazovan u islamskim znanostima i revnostan u vršenju svojih dužnosti, a mujezin da ima melodičan glas. Također je odredio da u njegovoj časnoj džamiji bude jedan čovjek koji će redovno učiti Kur'an i biti kajjim. Pored toga on će čuvati džamiju, redovno paliti lampe i kandilje, održavati čistoću u džamiji, otvarati i zatvarati vrata.

Razvitku Mostara znatno je doprinio i vakuf roznamedžije velikog vezira Lala Mehmed-paše Sokolovića, Koski Mehmed-paša. On je početkom XVII stoljeća podigao džamiju pod kupolom, za koju Evlija Čelebi kaže da je poput carske, uz nju medresu i za to uvakufio velika imanja u Mostaru, Suhom Dolu i Vrapčićima te 200.000 akči u gotovini.

Potomak poznate porodice Vučjakovića, Nesuh-aga, sagradio je također džamiju pod kupolom, do nje mekteb i za njihovo održavanje ostavio 28 dućana i 123.000 dirhema u gotovini. Funkcije u ovom vakufu vršili su uglavnom članovi porodice Vučjakovića. Nesuh-agina džamija ili džamija "Pod lipom" predstavlja jedinstven primjerak po svojim arhitektonskim osobinama, kapitelima, konzolama, prozorskim okvirima, portalu koji pripadaju gotici i romanici uz lokalna obilježja.

Među značajnijim vakufima Mostara iz sredine XVI stoljeća je svakako vakuf Čejvan-čehajin. "...Ponos velikana i odličnika, čovjek od moći i ugleda, koji zauzima visoke državne položaje", kako piše u njegovoj vakufnami, sagradio je 1552. godine džamiju na Velikoj tepi, uz nju mekteb, medresu i biblioteku. Za održavanje svojih zadužbina uvakufio je preko 100 dućana u mostarskoj čaršiji, više pekara i 150.000 gotovog novca. Iz sredstava ovog vakufa podignut je jedan hamam u Priječkoj čaršiji i muvekithana pored džamije, a kaldrmisale su se i glavne mostarske ulice, te popravljali mostovi na Bunici i Radbolji. Čejvan-čehaja je u svojoj vakufnami tačno odredio kome će se davati kredit iz novca njegovog vakufa. Prednost je davao onima koji su u zakup uzimali njegove dućane u Mostaru, čime je direktno poticao razvoj trgovine i zanatstva u ovom gradu.

Pjesnik, vojskovođa, beglerbeg Bosne, Derviš-paša Bajezidagić, također je jedan od poznatih mostarskih vakifa. On je u mahali Podhum 1592. godine sagradio mesdžid koji "...ima svojstva savršenstva i veleljepnosti, visokog krova, čvrstih stubova, masivne konstrukcije", do njega mekteb, medresu, biblioteku i za to uvakufio 9 dućana u Mostaru, mlin na Buni i 130.000 dirhema u gotovini. Mesdžid je kasnije pretvoren u džamiju.

Više članova čuvene porodice Šarića doprinijelo je podizanjem svojih zadužbina razvitku Mostara. Najpoznatiji među njima Ibrahim-aga, sin Kasim-agin, godine 1623. je sagradio na Luci džamiju s kamenom munarom, a uz nju mekteb. Ovaj vakuf je posebno značajan u razvoju komunikacija onog vremena, jer se iz njegovih sredstava održavalo 15 mostova. Osim toga, ovaj

Ibrahim-aga je uvakufio dobar dio Luke za greblje uz džamiju te lokalitet zvani Hadžinska sofa, odakle su sve do 1884. godine Mostarci kretali na hadž kao i ratnici u boj.

I poznata porodica Lakišića dala je nekoliko vakifa među kojima je najpoznatiji Ahmed-beg, sin Huseinov, koji je 1650. sagradio džamiju i mekteb u Ričini. Uvakufio je 40 dućana u mostarskoj čaršiji, mlinove na Radobolji i 200.000 akči u gotovom.

Među značajnijim mostarskim vakifima treba svakako spomenuti i Roznamedži-Ibrahim efendiju, veoma uglednu i obrazovanu ličnost, koji je prije 1620. godine u današnjoj ulici Braće Fejića podigao džamiju, do nje medresu te proširio vodovod, zatim vakuf Ćose Jahja-hodže, jednog od mnogobrojnih vakifa iz reda uleme, te vakuf potomka poznate srednjovjekovne porodice Borovinića, Sinan-paše. Među mostarskim vakufima bio je i jedan iz čijih su se sredstava popravljale korice mushafi šerifa siromašnih građana.

Mnogo je još mostarskih vakifa koji svoj imetak i ljubav utkaše u ovaj lijepi grad. Najznačajniji period u razvitku Mostara u osmansko doba je XVI stoljeće, kada nastaju najznačajnija arhitektonska ostvarenja, a do kraja XVII stoljeća ovaj grad je izrastao u najveći i najznačajniji grad Hercegovine sa izuzetno velikim brojem vakufa. Pored ogromnog uticaja na urbani razvitak grada, institucija vakufa je doprinijela i prosperitetu kulturnog i prosvjetnog života Mostara. Po broju kulturno-prosvjetnih ustanova ovaj grad je bio među vodećim centrima. Niz književnika i naučnika ostavili su izuzetna djela trajne vrijednosti. U mostarskim vakufnamama nalaze se podaci i o uvakupljanju knjiga, što govori o obrazovanosti ljudi koji su ih zavještali i njihovoj ljubavi prema pisanoj riječi.

Vakufi su igrali značajnu ulogu i u naseljavanju stanovništva u gradove, na taj način što su bogatiji vakufi plaćali izvjesne poreze umjesto novonaseljenog stanovništva. Tako npr. jedan od krupnih mostarskih vakifa, Ćejvan-ćehaja svojom vakufnamom iz 1554. godine propisao je: "Neka se iz vakufskih sredstava koja preostanu, za muslimane kasabe Mostar, plaća državni porez 'avariz. Pred kadijom će se iz carskog avariskog deftera utvrditi visina avariza za Mostar i mutevelija vakufa će isplatiti muhtar u svake mahale onoliko koliki iznos avariza otpada na pojedinu mahalu".

Dokumenti kojima se ustanovljava vakuf su vakufname koje sadrže veoma značajne podatke za izučavanje naše prošlosti.

Srećom, značajan broj mostarskih vakufnama je sačuvan. Pored njihove historijske vrijednosti one predstavljaju i svojevrsne literarne tekstove. Uvodni dio svake vakufname sadrži razmišljanje vakifa o ovozemaljskom životu, o njegovoj prolaznosti i ništavosti, protkan je citatima iz Kur'ana časnog, te izrekama Muhameda a.s.

Vakufnamom je bilo tačno utvrđeno i kakvog profila treba da budu službenici u vakufskim objektima, kolike su njihove plaće kao i tačno utvrđeni iznos za opravke vakufskih objekata.

Vakufi su donosili značajna materijalna sredstva koja su činila Mostar najznačajnijim kulturnim centrom Hercegovine. Zahvaljujući u prvom redu njima, kao stalnim izvorima materijalnih sredstava, muslimanske vjerske, kulturne i dobrotvorne ustanove su bile u mogućnosti da stalno djeluju i obavljaju svoju funkciju. Nažalost, veliki broj vakufskih objekata je nepovratno uništen, a najnovija agresija na našu zemlju donijela je pravu pustoš u ovome gradu. U jednoj od Karadževskih vakufnama piše: "Htio je da njegove zadužbine ostanu do smaka svijeta i da ih ne zadesi nesreća i propast". Ali njegova se želja nije ostvarila. Nadajmo se da će u nekom budućem, ljepšem vremenu generacije poštovati i čuvati bogatstvo predaka, stvarano stoljećima na ovim prostorima.

LITERATURA:

1. H. Hasandedić, Spomenici kulture turskog doba u Mostaru, Sarajevo 1980.
2. H. Hasandedić, Kulturno-istorijski spomenici u Mostaru iz turskog doba, Prilozi za orijentalnu filologiju (POF), X-XI, Sarajevo 1983.
3. H. Hasandedić, Hercegovački vakufi i vakifi, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, knj. IX-X, Sarajevo 1983.
4. Vakufname iz Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1985.
5. M. Mujezinović, Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1982.
6. E. Čelebi, Putopis - Odlomci o jugoslovenskim zemljama, Sarajevo 1957.
7. A. Handžić, Vakuf kao nosilac određenih državnih i društvenih funkcija u osmanskome carstvu, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, knj. IX-X, Sarajevo 1983.
8. M. Mujić, Jezičke i sadržinske osobenosti vakufnama iz Mostara, POF XXV/1975, Sarajevo 1977.
9. B. Zlatar, Popis vakufa u Bosni u XVI stoljeću, POF XXV/1975, Sarajevo 1977.

Dr. Safet KRKIĆ

VAKUFI MOSTARA KAO FORMA PRIVREDNE AKTIVNOSTI

Ekonomija (grč., oikonomija), prevedeno na naš jezik, znači upravljanje kućnim poslovima. U širem smislu ta riječ označava svaku ljudsku aktivnost koja je usmjerena ka stvaranju materijalnih dobara ili usluga neophodnih za podmirivanje raznovrsnih čovjekovih potreba. I dok su ti prvi organizovani oblici ljudske aktivnosti ostvarivani, prije svega, kroz formu poslova u kući, razvojem proizvodnih snaga, kulture i ljudskog društva uopće te forme su stalno mijenjali.

Preduzeće kakvo poznajemo danas samo je jedna od organizacionih formi ispoljavanja privredne aktivnosti u vremenu i prostoru na kojem živimo. Zapravo, to je samo ono što današnji spoznajni nivo može efikasno modelirati. Privredni subjekti budućnosti neće svakako biti koncipiran po današnjem uzoru. Sigurni smo da će biti sasvim drukčiji. Kakvi bi oni mogli biti, nije, naravno, predmet naših razmatranja.

Da bi privredni subjekt od forme kakvu je imao na samom svom početku (kuća ili dom, tj. kućno poslovanje) došao do današnjeg, moralo je proteći mnogo vremena a on sam proći kroz razne transformacije. U različitim vremenima, civilizacijama pa i zemljama on je poprimao različite forme. Islamska civilizacija i islamski svijet kao autohtona kultura pa i sam način poimanja svijeta uz klasične organizacione forme privrednog djelovanja stvorio je i sebi specifične. Od tih specifičnih formi poseban značaj pridajemo instituciji vakufa.

U ovom radu govorićemo nešto više o oblicima privredne aktivnosti iz najranijeg perioda našeg grada. Biće riječi zapravo o vakufima kao obliku privredne aktivnosti u vremenu relevantnom za nastanak i urbani razvoj Mostara.

Prema općem uvjerenju, vakufi su imali dvostranu jednako valjanu funkciju. Imali su zapravo ulogu svega onog što danas očekujemo od institucija društvene nadgradnje, dakle, vjersko, kulturno-obrazovno i socijalno uzdizanje ljudi onog vremena. I to je bila prva njihova funkcija, tačnije, cilj osnivanja vakufa. Da bi taj njihov cilj mogao uspješno da se realizuje, vakufi su morali imati trajne i stabilne izvore prihoda. Ispunjavanje te pretpostavke je realizovanje njegove druge funkcije, tj., aktivnost vakufa u oblasti privredne djelatnosti.

Da bi vakufi mogli ostvarivati obje svoje funkcije, bili su neophodni različiti građevinski objekti. Gradnja tih objekata samo po sebi je podsticala brojne i uz to raznovrsne privredne aktivnosti.

U suštini, vakufi su obezbjeđivali ili svojim osnivanjem podsticali tri međusobno različite grupe privrednih aktivnosti. U prvu grupu spadaju standardni oblici, odnosno standardni privredni poslovi vakufa. Riječ je o onoj grupi poslova koji su vakufima obezbjeđivali stalne izvore prihoda. Tu imamo, prije svega, na umu brojne dućane ali i druge poslovne objekte koji su bilo izdvajanjem pod zakup ili kroz organizovanje vlastitih privrednih aktivnosti obezbjeđivali vakufu stalne prihode. Dućani su, kako je to bilo uobičajeno, izdavani pod zakup obrtnicima. Zakupnina (mukadima) je plaćana godišnje i iz njih je vakuf obezbjeđivao značajne izvore stalnih prihoda.

Uz svoju zadužbinu vakufi su najčešće ostavljali i solidnu sumu novca. Ovaj novac, naravno, nije trošen za pokrivanje pozamašnih rashoda vakufa već je korišten za posuđivanje onima koji su ga mogli oploditi i uvećanog vratiti zajmodavcu. Vakufi su time obavljali funkciju klasičnih banaka. To je nesumnjivo drugi značajan oblik privredne aktivnosti vakufa kao specifikuma islamskog načina življenja.

Konačno, svaki ugledniji vakuf je u svom sastavu imao veći broj različitih građevinskih objekata. U prvom redu bile su to džamije, uz njih su često građeni mektebi, medrese, imareti, hanovi i sl. Nije mali broj ni onih koji su iz vakufskih fondacija podizali mostove na rijekama, zatim gradili puteve, vodovode, česme, hanove, prodavnice i sl. Sve je to zajedno podupiralo razvoj graditeljstva i na njegovim osnovama poticanje drugih oblika privredne aktivnosti.

Uz ove tri grupe privrednih aktivnosti ne može se zanemariti ni činjenica kako su vakufi bilo kroz privredne ili druge funkcije osiguravali zapošljavanje povelikom broju ljudi onog

vremena. Bila su to radna mjesta za ljude koji su se, prije svega, bavili organizovanjem poslova vakufa, zatim su tu i radna mjesta za imame i mujezine džamija, hatibe (predavači u džamijama), učitelje u medresama, zaposlene u imaretima, kajime (lica koja su se brinula za održavanje vakufa) i tako redom. Iznajmljeni dućani su, naravno, obezbjeđivali zaposlenja ne malom broju majstora, kalfi i drugih lica. Sve se to zajedno iskazivalo kao izuzetno živa i uz to veoma značajna privredna aktivnost u sredini gdje su vakufi nastajali.

Vakufi Mostara

U neobjavljenim rukopisima orijentaliste Hivzije Hasandedića, gdje on govori o vakufima našeg grada, vidimo da je za turskog zemana Mostar imao blizu osamdeset vakufa. Orijentalista Hasandedić je dao osnovne podatke o četrdeset vakufa, zapravo pisao je o svakom mostarskom vakufu do čijih je vakufnama originala ili kopija mogao doći. Oslanjajući se na sidžil mostarskog kadije, ovaj naš orijentalista piše da je Mostar imao više od 150 vakufa. Naravno, većina mostarskih vakufa nije imala značajnu ulogu u privrednom i kulturnom životu grada. Može se slobodno ustvrditi da je desetak vakufa imalo izuzetno velik, rekli bismo presudni značaj u formiranju i razvoju grada i njegove urbane strukture.

Vakufi su u Mostaru, van sumnje, odredili u cijelosti njegovu urbanu i infrastrukturnu fizionomiju. Uz to, odredili su mu mjesto i položaj u Bosni i Hercegovini, pa i šire, u Turskoj carevini. Mjesto, uloga i položaj Mostara onako kako su ga modelirali vakufi sa njihovim objektima i sa svojom duhovnošću tokom druge polovine šesnaestog i prve polovine sedamnaestog vijeka ostali su nepromijenjeni do današnjeg dana.

Do 1878. godine u okviru vakufske zadužbine Mostara bilo je izgrađeno 36 džamija, jedna musala, 23 mekteba, 10 medresa, jedna ruždija, 7 turbeta, 6 čatrnji, dva vodovoda, 5 šadrvana, više javnih česmi, nekoliko čekrka, jedan sebilj, 3 hamama, jedna sahat-kula, jedna muvekithana, 8 hanova, jedan karavan saraj, preko pet stotina poslovnih i stambenih objekata, brojni haremi i dr. U vrijeme pada Bosne i Hercegovine pod austro-ugarsku upravu nepokretna imovina mostarskih vakufa zauzimala je prostor od 66 hektara.

Ako mostarske vakufe pobliže osmotrimo s privrednog aspekta, lahko ćemo uočiti kako su oni imali odlučujući značaj u ekonomskoj ekspanziji i prosperitetu grada u cijelosti. Pobrojane objekte vakufa, prije svega, trebalo je podići. Sam čin građenja, bez sumnje, snažno je podupirao intenzivan razvoj gradske privrede u cijelosti. To je, zapravo, značilo proizvodnju i promet građevinskih materijala, zatim potporu svih onih djelatnosti koje su bile relevantne za opremanje i unutrašnje uređivanje prostora, posao mnogim i uz to raznolikim graditeljima, proizvodnju i promet hrane, odjevnih predmeta, drugih brojnih usluga, obezbjeđivanje dodatnog prostora za stanovanje, proizvodnju alata i tako redom.

Kada su u pitanju poslovni objekti vakufa, tu imamo, prije svega, na umu gradnju dućana i drugih sličnih privrednih objekata. Dućani vakufa nisu bile prodavnice u klasičnom smislu. Nisu to, dakle, bili prodajni objekti kakve danas poznajemo. Najčešće su to bile istovremeno radionice i mjesta gdje se roba izlagala i prodavala. Zahvaljujući aktivnosti vakufa, u Mostaru je razvijena posebna vrsta privredne djelatnosti. Bilo je to upravo sve ono što se danas promovise kao mala privreda.

Podemo li od pretpostavke da su poslovni objekti vakufa zapošljavali u prosjeku dva radnika, doći ćemo do cifre od približno hiljadu ljudi koji su uključeni u različite oblike privredne aktivnosti. Istina, vakufi najčešće nisu sami obavljali privrednu djelatnost u objektima koje su za te svrhe podizali. U većini slučajeva ti objekti su (posebno kada se radilo o dućanima) izdavani pod zakup. No, posmatrajući privrednu aktivnost u globalu, i nije važno ko se s njome bavio, vakufi direktno, ili neko drugi u objektima koji su posjedovali. Bitna je da su oni sami po sebi bili značajna pokretačka snaga razvoja privrede grada.

Kada je riječ o zapošljavanju, ne može se zanemariti činjenica da su vakufi Mostara osiguravali stalno zaposlenje relativno velikom broju ljudi našega grada. Prema grubim procjenama, u Mostaru je potkraj sedamnaestog i početkom osamnaestog vijeka živjelo oko 10.000 stanovnika. Više od 10% populacije tadašnjeg Mostara obezbjeđivalo je stalni posao i prihode kroz različite aktivnosti vakufa. U džamijama su, primjera radi, stalnu službu obezbjeđivali imami i mujezini, u mektebima i medresama mualimi i drugo pomoćno osoblje, u imaretima kuhari, ekonomski i drugo osoblje, zatim su to bila radna mjesta: mutevelije, hatiba, kajima, nazira i tako redom.

Naravno, svi vakufi nisu imali pobrojane sadržaje i u tom smislu različitu ulogu, položaj i mjesto su imali pojedini vakufi. Kako smo to naprijed istakli, u razvoju privrede Mostara, desetak ih je imalo izuzetan značaj. To su: Čejvan-ćehajin vakuf, ustanovljen 1558. godine, vakuf Nesuh-age Vučjakovića, ustanovljen 1565., Karadžoz-begov vakuf, ustanovljen 1570., vakuf Derviš-paše Bajezidagića, ustanovljen 1593., Mehmed Koski-pašin vakuf, ustanovljen 1612., vakuf hadži Ibrahim-age Šarića, ustanovljen 1636., vakuf hadži Mehmed-bega Lakišića, ustanovljen 1670., Roznamedži Ibrahim-efendijin vakuf, ustanovljen oko 1620., Ćosi Jahije-hodžin vakuf, ustanovljen 1620., Hadži Kurtov vakuf, ustanovljen prije 1600 godine i dr. U nastavku ćemo opširnije govoriti o među pobrojanim privredno najznačajnijem Čejvan-ćehajinom vakufu.

Ekonomski najdominantniji, Čejvan-ćehajin vakuf

Čejvan-ćehajin vakuf je ustanovljen 1558. godine. Za ovaj vakuf bismo mogli reći da je bio najmoćniji ekonomski subjekt druge polovine šesnaestog vijeka u Mostaru. Dobrotvor je, kako se vidi iz njegove vakufname, dvjesto metara nizvodno od Starog mosta na lijevoj obali sagradio prvu džamiju i pored nje mekteb, zatim u Gabeli takođe džamiju i mekteb i u Blagaju mesdžid. Budući da je sve izgrađene vakufske objekte odmah upotpunio sa planiranim sadržajima, za njihovo održavanje obezbijedio je sasvim solidne prihode. Za održavanje ovog vakufa Čejven-ćehaja je podigao i uvakufio 67 dućana neposredno uz sam ulaz u gradsku tvrđavu. Svom vakufu je odmah potom priključio i han a uz njega i skladište za ječam, zatim devet posebnih prostorija namijenjenih raznim vrstama poslovnih aktivnosti kao i slobodno zemljište na području današnjeg Kujundžiluka. Na ovom zemljištu po nalogu vakifa trebalo je podizati za vakuf korisan poslovni prostor.

Osim navedenog u Čejvan-ćehajin vakuf bilo je uključeno više pekara, dvije magaze za pšenicu a iznad magaza poslovni prostor, brojne mlinice na rijeci Jesenici i Studencu kao i više livada na prostoru između sela Raštani i Dobroč.

Na području Gabele, gdje je bila izgrađena druga džamija, vakif je zavještao brojne pekare i uz njih hambar sa jednom poslovnom prostorijom. U Gabeli je isto tako ovaj dobrotvor izgradio i uvakufio 22 prostorije u obliku četverokuta i bunar među njima, zatim 20 dućana, han i uz njegovu kuću za stanovanje, sjenik i četiri magaze.

Konačno, u svoj vakuf Čejvan-čehaja je unio i 150.000 dirhema u gotovu.

U svojoj oporuci vakif je odredio da se nekretnine, prije svih, poslovne prostorije izdaju u zakup a novac daje na pozajmicu uz hipotekarnu garanciju i 12% kamatnu stopu.

Zapošljavanje

Ćejvan-ćehajin vakuf je obezbjeđivao posao i stalna primanja relativno velikom broju ljudi. Iz vakufname vidimo da je on odredio radna mjesta sa stalnim primanjima za: muteveliju sa plaćom od 6 dirhema dnevno, zatim hatiba s plaćom od 4 dirhema dnevno, džabiju s 2 dirhema dnevno, imama džamije u Mostaru s 5 dirhema dnevno, mujezina spomenute džamije s 3 dirhema dnevno, drugog mujezina također s 3 dirhema dnevno, dvojicu kajima s 1,5 dirhema dnevno, službenika koji će voditi evidenciju o urednosti dolaska zaposlenih u džamiji i mekteb s 0,5 dirhema dnevno, radnika koji će svakodnevno donositi vodu pred džamiju s 1 dirhemom dnevno, mualima s 4 dirhema dnevno, pomoćnika mualima s 2 dirhema dnevno, handžiju s 1 dirhemom dnevno.

U kasabi Gabela vakif je odredio sljedeća radna mjesta za: imama i hatiba džamije, a te poslove će obavljati jedno lice s plaćom od 6 dirhema dnevno, mujezina s 3 dirhema dnevno, jednu osobu s lijepim glasom koja će pomagati mujezinu u učenju ezana i platom od 1 dirhema dnevno, kajima s 2,5 dirhema dnevno, mualima mekteba s 2 dirhema dnevno, pomoćnika mualima s 1 dirhemom dnevno.

Za mesdžid u kasabi Blagaj određena su sljedeća radna mjesta: imama s plaćom od 4 dirhema dnevno, mujezin s 2 dirhema dnevno i kajim s 1 dirhemom dnevno. Ćejvan-ćehajin vakuf je, kako vidimo, obezbjeđivao stalno zaposlenje za 20 ljudi. Riječ je o licima koji su direktno u vakufu nalazili posao i u njemu ostvarivali stalne prihode.

Svakom od uposlenih vakif je naravno, uz platu odredio precizno i poslove kojim će se baviti.

Kontrolu rada uposlenih te kontrolu prihoda i rashoda vakufa, prema oporuci imao je da vrši kadija grada Mostara. Vakif je dalje odredio da nadzor nad radom vakufa obavljaju namještenici a nadzor nad namještenicima bio je povjeren džematlijama.

Ako na cifru od 20 stalno uposlenih Ćejvan-ćehajinog vakufa, dodamo još i sve one koji su našli posao u blizu 100 dućana koji su davani pod zakup, kao i one koji su nalazili stalno zaposlenje u ostalim poslovnim objektima koji su se nalazili u sastavu vakufa i služili također za izdavanje pod zakup, Ćejvan-ćehajin vakuf je morao direktno ili indirektno zapošljavati minimalno 250 ljudi.

Vakufi Mostara kao poslovne banke

Kako smo naprijed iznijeli, u vakufe su njihovi dobrotvori unosili i pozamašne sume gotovine. U Čejvan-ćehajin vakuf je uneseno 150.000 dirhema. Ni ostali vakifi u tom nisu zaostajali. Vratit ćemo se ponovo gotovini koja je unesena u Čejvan-ćehajin vakuf. Kolika bi to suma bila kada bismo je uspoređivali sa današnjim mjerama vrijednosti? O tome možemo prosuditi iz onog što nam je sam vakif ostavio u svojoj oporuci čitajući njegovu vakufnamu.

U vakufnami Čejvan-ćehaja na jednom mjestu piše: "Treba svake godine kupiti deset ovnova, zaklati ih u haremu džamije i meso podijeliti sirotinji. Za ovo će se trošiti dva dirhema dnevno". Slijedeći vakifove upute, lahko ćemo utvrditi da se godišnje za te svrhe morala izdvojiti suma od 730 dirhema. Budući da je za 730 dirhema trebalo kupiti 10 ovnova, to znači da je za jednog ovna trebalo platiti oko 73 dirhema. Danas se ovan može kupiti za približno 150 njemačkih maraka. Pošto se radi o takvom dobru čiji se način pribavljanja (proizvodnje, odnosno gajenja ovaca) nije mijenjao od turskog vremena do danas, može se zaključiti da cijene tu i nisu mogle pretrpjeti ozbiljnije promjene. Imajući na umu navedenu konstataciju, ocjenjujemo da je jedan dirhem bio vrijedan oko dvije njemačke marke.

Polazeći od iznesenog proračuna može se zaključiti kako je Čejvan-ćehaja svom vakufu zavještao iznos od približno 300.000 njemačkih maraka. I za sadašnje prilike, van sumnje, ne bi to bio značajan kapital za otpočinjanje bankarskih aktivnosti. Ovim novcem je moglo uistinu da se značajno podupire ubrzani razvoj privrede našeg grada.

Karađoz-begov vakuf koji je, kako smo vidjeli, ustanovljen 1570. godine, dakle 12 godina nakon Čejvan-ćehajinog, uz ostalu imovinu raspolagao je i sa 300.000 dirhema gotovine, Nesuh-age Vučjakovića vakuf, koji je ustanovio 1565. raspolagao je sa 123.000 dirhema u gotovu, Derviš-paša Bajezidagić koji je svoj vakuf ustanovio 1593. u njega je, između ostalog, unio i 160.000 dirhema gotovine.

U periodu između 1558. i 1593. godine, dakle u 45 godina aktivnosti vakufa Mostara zajmovni kapital, prema našoj ocjeni, mogao je iznositi oko 1,500.000 njemačkih maraka. I ne samo za ondašnje doba, već i za današnje vrijeme suma je sasvim solidna. Računajući i ostale izvore prihoda vakufa te kamate

koje je navedeni kapital svake godine donosio, može se zaključiti da je zajmovni potencijal Mostara za ondašnje vrijeme, prostor, prilike i broj žitelja grada morao biti impozantan.

Zaključak

Kao institucije društvene nadgradnje vakufi su imali višestranu funkciju. Uz bavljenje problemima duhovnosti oni su imali izuzetno značajnu socijalnu ulogu kao i potporu gradnji infrastrukturnih objekata. Da bi sve te funkcije uspješno obavili, morali su kroz različite vidove privredne djelatnosti obezbjeđivati stalne izvore prihoda. Izgradnja brojnih vakufskih objekata je, isto tako, snažno podupirala razvoj privrede u mjestima gdje su oni podizani.

Preko 150 vakufa Mostara, osnovanih u periodu 15., 16. i 17. vijeka dali su značajan pečat urbanoj fizionomiji grada. Naravno, svi ti vakufi nisu imali isti značaj u formiranju urbane strukture niti su pak jednako doprinosili razvoju i kulturnom usponu Mostara. Tek desetak vakufa se može smatrati institucijama koje su ostavile pečat našeg grada kakvog ga prepoznajemo i u današnjem vremenu.

LITERATURA

- H. Hasandedić, Vakufi Mostara, neobjavljeni rukopisi.
- H. Hasandedić, Zadužbine Čejvana kethode u Hercegovini, Orijentalni institut Sarajevo 1955.
- I. Kemura, Uloga Gajreta u društvenom životu Muslimana, Veselin Masleša, Sarajevo 1986.
- H. Kreševljaković, Izabrana djela, Veselin Masleša, Sarajevo 1991.

Dr. Jusuf MULIĆ

ISLAMSKE BOGOMOLJE U MOSTARU (Prilog utvrđivanju godina njihove gradnje)

Uvodne napomene

O mostarskim islamskim bogomoljama i njihovim dobrotvorima (hajrat-sabihijama) napisan je veći broj radova različite namjene, sadržaja i pouzdanosti navoda.¹⁾ Upravo ta brojnost može navesti na pogrešan zaključak prema kojemu se, praktički, o njima i nema više šta reći. To bi se, možda, i moglo prihvatiti za arhitektonski opis većine bogomolja i njihovih unutrašnjosti, ali nikako i da su poznate sve godine njihove gradnje. Na to upućuju i dosadašnji navodi u literaturi o mogućim godinama gradnje najvećeg broja bogomolja koje su, tokom vremena, čak i osjetnije pomjerene nakon pronalaženja novih pisanih spomenika. To se posebno odnosi na one bogomolje kod kojih su godine gradnje prethodile prvoj zabilješki o njima ili istoimenim mahalama u sidžilima mostarskog kadije. Svaki put kada bi se pronašao neki novi sidžil, koji je po vremenu bio stariji od već poznatog sa istovjetnim nazivom bogomolje ili mahale, već pretpostavljeno vrijeme gradnje pomjerano je unazad. Ova činjenica kao i dilema koje se pojavljuju kod ustanovljavanja godina gradnje između onih koje su navedene na natpisima (tarisima) i zakladnicama (vakufnamama), jasno pokazuje da se kod manjeg broja bogomolja, kod kojih su godine gradnje utvrđene na osnovu natpisa, a samo donekle i zakladnica, mogu smatrati samo pouzdanijim nego na osnovu navoda u ostalim izvorima.

Ovakvo stanje, ne samo kod mostarskih islamskih bogomolja, nego i općenito u Bosni i Hercegovini, nameće potrebu posebnog opreza. Pri tome treba imati u vidu činjenicu da ne postoji neprikosnovena tačnost ni kod jednog pisanog spomenika, što

nameće potrebu ograđivanja i napomene da se radi o podatku utvrđenom na osnovu do tada poznatih pisanih spomenika.²⁾

Utvrđivanje godina gradnje

Za utvrđivanje godina gradnje islamskih bogomolja može biti korišten veći broj pisanih spomenika:

- natpisi (tarisi) na bogomoljama
- zakladnice (vakufname)
- sidžili kadija sa popisima mahala ili drugi službeni popisi mahala
- navodi u putopisima i dr.

Međutim, nijedan od navedenih pisanih spomenika ne može se prihvatiti kao neprikosnoveno pouzdan. Zbog toga je najbolje koristiti više izvora istovremeno, pod uslovom da su raspoloživi. To se posebno odnosi na natpise (tarihe) i zakladnice (vakufname), jer su navedene godine ponekad međusobno vrlo udaljene. U najvećem broju slučajeva vakufname za izgradnju bogomolja kao zasebne isprave i ne postoje, najveći broj je ispisan nakon izgradnje a odnose se na njihovo održavanje (ponekad i više vakufnama sa manjim ili većim vremenskim razmacima) a gotovo zanemariv broj prije gradnje.

Kao posebno važno treba istaknuti da se svi navodi o mogućim godinama gradnje bogomolja, ukoliko nisu potvrđeni u više pisanih spomenika, ne mogu smatrati konačnim. Zbog toga je moguće da se, nakon pronalazjenja novih pisanih spomenika, vrijeme gradnje kod mnogih bogomolja pomjera unazad čak i za veći broj godina. To je slučaj i kod mostarskih bogomolja. A to znači da je uvijek potreban oprez i napomena da se radi o podatku zasnovanom na do sada poznatim pisanim spomenicima.

a) Natpisi (tarisi)

Natpisi su najpouzdaniji pisani spomenici o gradnji bogomolja, ali samo pod jednim uslovom: da je moguće nekim drugim pisanim spomenikom ili svjedočenjem potvrditi njihovu tačnost. Od oko 40 poznatih bogomolja, samo njih devet (sedam džamija i dva mesdžida) imali su natpise. (Tabela 1)

Pisac Evlija Čelebi je snimio natpise na još dvije džamije: Defterdar-paše (Mehmeda) od 1617. odnosno 1608/1609. i Ibrahim-age od 1044., odnosno 1634. godine. Hazim Šabanović, prevodilac Putopisa, pripominje kako se nije moglo utvrditi o kojim se

Pregled bogomolja sa natpisima (tarisima) na kojima su navedene godine njihove gradnje (tabela 1)

	a) Džamije	Godina izgradnje
1	Sinan-begov mesdžid od 878. odnosno 1473/1474. ³⁾ koji je nakon obnove i dogradnje munare u džamiju pretvorio Sinan-paša Borovinić. ⁴⁾	931. 1507/1508. ⁵⁾
2	Nesuh-age Vučjakovića, sina Abdulahovog	935. 1552/1529. ⁶⁾
3	Ćejvan-bega ćehaje, sina Abdurahmanovog	960 1552/1553. ⁷⁾
4	Hadži Mehmed-bega, sina Ebu Seadetovog (Karadoz-bega)	1557/1558. ⁸⁾
5	Mehmed-paše Koskija, sina Mustafinog (Koski Mehmed-paše)	1617/1618. ⁹⁾
6	Hadži Ibrahim-age Šarića, sina Kasimovog	1033. 1650/1651. ¹⁰⁾
7	Hadži Ahmed-age Lakišića, sina Huseinovog	1650/1651. ¹¹⁾
	b) Mesdžidi	
8	Hadži Ali-age	1016. 1607. ¹²⁾

bogomoljama radi. Moguće su dvije pretpostavke: prva, da su bogomolje od austro-ugarske okupacije već bile porušene ili da se radi o nekim od kasnije poznatih bogomolja koje su prilikom obnove promijenile ime a raniji natpisi možda skinuti. U svakom slučaju, podaci o Mehmed-paši, defterdaru i Ibrahim-agi mogli bi biti dovedeni samo u vezu sa Mehmed-pašom Koskijem koji je zaista bio vojni defterdar, odnosno sa Ibrahim-ogom Šarićem, ali bi za to bili potrebni mnogo pouzdaniji dokazi od pretpostavki.

Derviš-paša, sin Bajazidov, natpis za svoju bogomolju napisao je u zakladnici od 1001., odnosno 1593. godine, ali on na džamiji nije pronađen.

b) Zakladnice (vakufname)

Već je istaknuto da su skoro nepoznate vakufname koje se odnose isključivo na gradnju bogomolja, ali da ima onih u kojima su navedeni podaci o vrijednosti zaklade i preraspodjeli sredstava na njihovu gradnju i održavanje. To znači da je najveći broj vakufmana koje se odnose na održavanje bogomolja i koje su pisane poslije gradnje bogomolja a mnogo rjeđe prije njihove gradnje.

Do danas su pronađene vakufname za devet džamija i tri mesdžida. (Tabela 2)

Od sedam džamija za koje su poznati natpisi, šest ih ima svoje vakufname. Evo uporednog pregleda godina navedenih na natpisima i onih u kojima su napisane vakufname:

Naziv bogomolje	Na natpisu	U vakufnami
Nesuh-age Vučjakovića, sina Abdulaha	935.-1528/1529.	972-1564/1565.
Čejvan-age ćehaje, sina Abdurahmanovog	960.-1552/1553.	961.-1554.
Hadži Mehmed-bega, sina Ebu Seadetovog (zvanog Karadžo-beg)	965.-1557/1558.	977.-1570.
Mehmed-bega Koskija, sina Mustafinog	1027-1617/1618.	1021-1612.
Hadži Ibrahim-age Šarića, sina Kasimovog	1033.-1623/1624.	1046.-1636.
Hadži Ahmed-age Lakišića, sina Huseinovog	1061.-1650/1651.	1081.-1670.

Iz datog uporednog pregleda vidi se da je neznatna razlika između godine gradnje džamije i godine u kojoj je napisana vakufnama za njeno održavanje samo kod dvije džamije: Čejvan bega ćehaje (1551/1553. prema 1554. godini, što znači da je vakufnama pisana poslije gradnje) i kod džamije Mehmed-paše Koskija (1617/1618. prema 1612., što znači da je vakufnama pisana prije godine gradnje džamije). Ovdje nema razloga u sumnju da su godine navedene na natpisima tačne. To se ne bi moglo reći za hadži Mehmed-begovu (Karadžo-begovu) džamiju koja je građena oko 12 godina prije pisanja vakufname (1557./1558. prema 1570. godine). Kod džamije Ibrahim-age Šarića ta

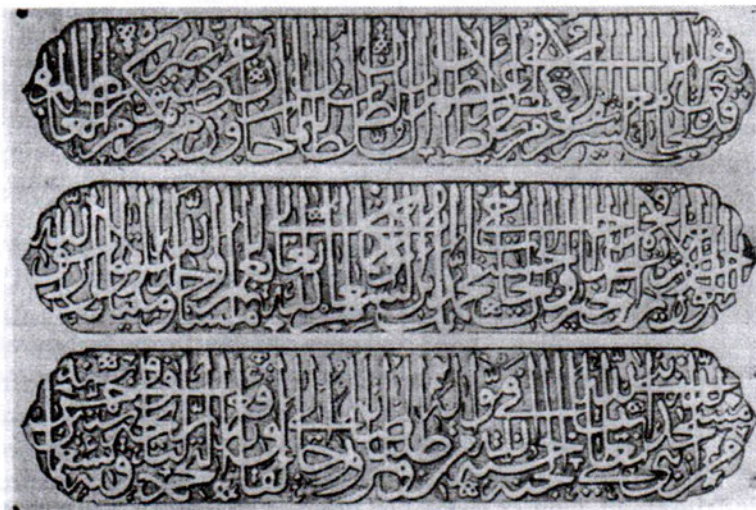
Pregled vakufnana mostarskih vakifa koji su gradili islamske bogomolje (tabela 2)

Džamije		Datum izgradnje
1	Ćejvan-bega ćehaje, sina Abdurahmanovog	a) od 7 ševala 961., odnosno 5. septembra 1554. b) od 1. zulhidže 965. odnosno 4. oktobra 1558.
2	2. Nesuh-age Vučjaka (Vučjakovića), sina Abdullahovog ¹³⁾	od treće dekade džemadelul-uhra 972., odnosno između 25. decembra 1564. i 3. januara 1565. godine.
3	Muhammed-bega, sina Ebu Seadetovog (Karadžoz-bega)	a) od prve dekade ramazana 977., odnosno između 6. i 16. februara 1570. godine. b) od treće dekade džemadeul-evvela 978., odnosno između 21. i 30. oktobra 1570. godine.
4	Derviš-paše, sina Bajezidovog (Bajezidagića) ¹⁴⁾	a) od druge dekade rebiul-ahira 1001., odnosno između 14. i 23. januara 1593. godine b) od kraja rebiul-ahira 1001., odnosno od 25. januara i 2. februara 1593. godine.
5	Hadži Baliija, sina Muhammedovog ¹⁵⁾	a) od početka rebiul-evvela 1020., odnosno 14. maja 1611. godine b) od prve dekade rebiul-evvela 1021., odnosno između 11. maja 1612. godine
6	Mehmed-paše Koskija, sina Mustafinog ¹⁶⁾	od sredine redžepa 1021., odnosno između 11. i 20. septembra 1612. godine
7	Hadži Hasana Sevrije, sina hadži Veljinog ¹⁷⁾	od prve dekade džemadeul-evvela 1030., odnosno između 24. marta i 2. aprila 1621. godine.
8	Hadži Ibrahim-age Šarića, sina Kasimovog	od 1. redžepa 1046. odnosno 29. novembra 1636. godine.
9	Hadži Ahmed-age Lakišića, sina hadži Huseinovog ¹⁸⁾	od početka redžepa 1081., odnosno 14. decembra 1670.

Mesdžidi		
10	Hadži Salih-age Temima 19)	od prve dekade redžepa 1087., odnosno između 9. i 18. septembra 1676. godine.
11	Hadži Ibrahim-age Čevre, sina Mustafinog ²⁰⁾	od prve dekade džedeul-evvela 1097. odnosno između 26. marta i 4. aprila 1686. godine.
12	Galib Ali-paše Rizvanbegovića Stočevića ²¹⁾	od 1263., odnosno 1847. godine

razlika iznosi 12 godina (1623/1624. prema 1636.) a kod džamije hadži Ahmed-age Lakišića čak 19 godina (1650/1651. prema 1670.). Ipak, daleko najveća razlika između godine na natpisu i na vakufnami vidljiva je kod Nesuh-agine džamije i ona iznosi oko 36 godina (1528/1529. prema 1564/1565.).

Ovolika razlika u godinama navela je Mehmeda Mujezinovića da posumnja u vjerodostojnost navedene godine na natpisu pa je kao godinu gradnje ove bogomolje prihvatio onu na vakufnami.²²⁾ Sve dotle dok se ne pronađu novi spomenici iz kojih bi se mogli dobiti podaci koji bi ovu dilemu otklonili, treba prihvatiti mišljenje Mujezinovićevo.

Natpis na Karadoz-begovoj džamiji

Kod Čejvan-begove džamije godina na natpisu može se smatrati vjerodostojnom pa je treba i prihvatiti kao konačnu. Za džamiju Mehmed-paše Koskija također treba prihvatiti natpis, a sa rezervom kod džamija Ibrahim-age Šarića i hadži Ahmed-age Lakišića.

Nekoliko mahala (bogomolja) ili samih bogomolja pominje se u vakufnamama koje se ne odnose na njih:

- U vakufnamama Saliha džindije iz 1088., odnosno 1677. i Mehmeda Iširlića od 1134., odnosno 1712. godine pominje se mahala Hadži Kurtova kao postojeća 1008., odnosno 1600/1601. godine.²³⁾

- U vakufnami hadži Balijsa, sina Muhammedova od 1021., odnosno 1612. godine, pominje se mesdžid Bajazida hodže.

- U vakufnami hadži Hasana Sevrije, sina Velijinog, od 1030., odnosno 1621. godine, pominju se mahale Huseina-hodže i Jahja hodže Esfela.

- U vakufnami Ahmeda, sina Ferhatova od 1030., odnosno 1620/1621. godine, pomenute su mahale Fatime-kadune. Memije hodže i hadži Jahje Masle Tere.²⁴⁾

- U jednoj vakufnami od 1029., odnosno 1619/1620. godine pominju se slijedeće mahale:²⁵⁾

Jahja-hodže Ćose

Huseina-hodže

Fatime-kadune

Mehmeda-kethode (ćehaje)

Memije-hodže

Hadži Ibrahima ef. Roznamedžije

Jahja-hodže Esfela

- U vakufnami hadži Mahmuda, sina Sofi Kelimana od prve dekade redžepa 1042., odnosno od 12-21. januara 1633. godine pominje se mahala hadži Memije.²⁶⁾

- U vakufnami hadži Jusufa, sina Sofi Kelimana, od 1042., odnosno 1633. godine pominju se imami Bajazid hodžine džamije i Husein-hodžina mesdžida.²⁷⁾

- U vakufnami Alije, sina Šahinova, od druge dekade rebiul-ahira 1043., odnosno od 15-24. oktobra 1633. godine, pominje se hadži Alija.²⁸⁾

Na osnovu tih navoda, moglo bi se pretpostaviti da su slijedeće bogomolje sagrađene prije navedenih godina u kojima se pojavljuju u vakufnamama:

1008.-1600/1601.: Hadži Kurtova

1021.-1612.: Bajazida-hodže

1029.-1619/1620: Jahje-hodže Ćose, Huseina-hodže, Fatime-kadune, Mehmeda ćehaje (kethode), Memije hodže, Ibrahim ef. Roznamedžije i Jahja-hodže Esfela.

1030.-1620/1621.: Hadži Jahja Masle Tere

1043.-1633.: Hadži Memije i hadži Alije

Koristeći se brojnim pisanim spomenicima koji su mu kao objavljeni ili neobjavljeni stajali na raspolaganju, Hasan Nametak je 1937. godine sačinio prvi cjeloviti pregled islamskih bogomolja u Mostaru građenih u vrijeme turske vladavine.²⁹⁾ To su slijedeće bogomolje:

a) Džamije

1. Sinan-paše Borovinića
2. Ćejvan-bega
3. Karađoz-bega
4. Nesuh-age Vučjakovića (Džamija pod lipom)
5. Nezir-agina (Džamija na spilama)
6. Huseina-hodže
7. Jahja-hodže Ćose
8. Fatime-kadune
9. Hadži Memijina
10. Baba Bešira
11. Derviš-pašina
12. Mehmeda kethode (ćehaje)
13. Tabačica (hadži hafiz. ef. Kotle)
14. Hadži Balija
15. Koski Mehmed-paše
16. Roznamedži Ibrahim-pašina (treba da stoji efendija)
17. Jahja-hodže Tere
18. Memije hodže ili Kurtova džamija
19. Hadži Ali-bega Lafe
20. Alije hodže ili Abel hodže a nakon obnove Derviš-paše Ćengića³⁰⁾ ili Džamija na Vakufu
21. Hafiz-hodže
22. Hadži Ahmed-bega Lakišića (treba age)
23. Ćelebića džamija (ovo je džamija hadži Ahmed efendije Kotle)
24. Hadži Ibrahim-age Šarića
25. Hadži Hasana Sevrije, sina Velijinog

b) Mesdžidi

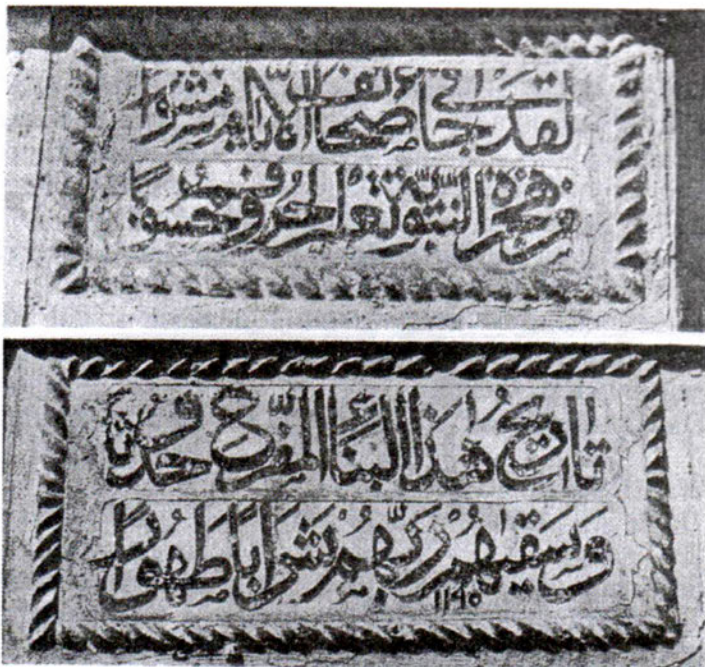
26. Javuz sultan Selimov
27. Kotlevijin
28. Kanber-agina džamija (treba da stoji mesdžid)
29. Bajazid-hodže
30. Jahja Esfela
31. Ahmed-paše ćurčije (nema podatka da je ćurčija bio paša)
32. Zirain džamija (treba da stoji mesdžid hadži Ahmed-age Ziraina, Aršinovića mesdžid ili Džamija na ogradi)
33. Babunski u Ilićima
34. Hadži Ibrahim ef. Čevre (treba da stoji hadži Ibrahim-age)
35. Hadži Velijin
36. Galib Ali-pašin

Nametak nije dao nikakve podatke o Musalli i Hadžijskoj sofi kao otvorenim molitvenim mjestima a ni kategorizacija bogomolja (džamije i mesdžidi) nije bila odgovarajuća.

Od sedam džamija koje su imale natpise, Nametak se opredijelio samo za tri: Sinan-paše Borovinića, Čejvan-bega i Mehmed-paše Koskija. Za džamije Nesuh-age Vučjakovića, hadži Ibrahim-age Šarića i hadži Ahmed-age Lakišića, koje su imale i natpis i vakufnamu, Nametak se opredijelio za zakladnice, ali nije dao nikakvo obrazloženje za ovakvu odluku. Kod tri džamije, Derviš-paše Bajezidagića i hadži Hasana Sevrije, uzete su vakufname. Osim što je pogriješio u datiranju Derviš-pašine džamije jer obje nose datum iz 1001., odnosno 1593. godine, Nametak je opredijelio godine gradnje za džamiju Mehmeda-kethode (ćehaje) i mesdžid sultana Selima I Javuzza na temelju njihovog pomena u Derviš-pašinoj vakufnami. Provjeravanjem sam utvrdio da ti navodi ne odgovaraju stvarnom stanju: ne spominje se naknada imamima (muderisima) koji bi držali petkom vazu-nasihata u sultan Javuzovom mesdžidu niti među potpisnicima vakufname Derviš-bega Bajezidagića ima makar jedno ime Mehmed.

Već je navedeno da se kao jedan od svjedoka na vakufnami Čejvana ćehaje, sina Abdurahmanovog od 961., odnosno 1554. godine, spominje i neki Mehmed-ćehaja.

To još uvijek ne znači da je ovaj u to vrijeme imao i svoju mahalalu, odnosno bogomolju. Budući se u sidžilu mostarskog

Natpis na šadrvanu u dvorištu Koski Mehmed-pašine džamije

kadije iz 1030., odnosno 1633. godine, prvi put pojavljuje Mahala Mehmeda-ćehaje (kethode), bilo bi neosnovano pretpostaviti da se radi o istoj osobi, budući između dvije pojave imena Mehmeda-ćehaje (prvi put i sa imenom oca) stoji vremenski raspon od skoro sedam decenija (oko 67 godina). To je uvjerljiv razlog zbog kojega bi gradnju džamije Mehmeda-ćehaje (kethode) trebalo smjestiti u vrijeme prije 1030., odnosno 1633. godine.

Nisam mogao utvrditi kako se desilo da Hasan Nametak 1937. i Hivzija Hasandedić u svim svojim pregledima (1961., 1980. i 1983.) ustvrde da se kao svjedok na vakufnami Derviš-paše, sina Bajezidovog (Bajezidagića) od 1001., odnosno 1593. godine pojavljuje i Mehmed-ćehaja te da na osnovu toga gradnju ove džamije smjeste u vrijeme prije 1593. godine (kod Hasandedića u 1561. i 1592. godine). Provjeravanjem popisa svjedoka na obje Derviš-pašine vakufname (od kojih je prva i prevedena na bosanski jezik) utvrdio sam da nema nijednog svjedoka sa imenom Mehmed. Međutim, kao što sam to već i istakao, čak i da postoji takvo ime, to još uvijek ne znači da je dotična osoba imala i svoju mahalau, odnosno bogomolju. Ovo tim prije

što se čak do 1633. godine mahala Mehmeda-ćehaje više nigdje ne pojavljuje. Uzgred da napomenem kako je Hasan Nametak ustvrdio da se i mesdžid sultana Selima I Javuzi pojavljuje u Derviš-pašinoj vakufnami što provjeravanjem nije moglo biti potvrđeno. Ostalo je nejasno kako je onda Selima I Javuzi mesdžid i džamiju Mehmed-ćehaje smjestio u 936., odnosno 1529/1530. godinu.

Protokoli šerijatskih sudija (sidžili kadija)

Protokoli šerijatskih sudija (sidžili kadija) također mogu biti jedan od pouzdanih izvora za određivanje približnih godina gradnje islamskih bogomolja. U sidžilima su zavedene mahale ili same bogomolje. Ali, sidžili imaju svoje vrlo značajno ograničenje: iz njih se može utvrditi samo toliko da je neka mahala, odnosno bogomolja postojala prije godine u kojoj je u sidžil uvedena. Čak i pod uslovom da su poznati svi sidžili jednog kadiluka, nikako ne znači da su se, osim izuzetnih popisa, u njima morale naći sve mahale, odnosno istoimene bogomolje. Prema tome, podatak da je neka mahala ili bogomolja bila upisana u najmlađem poznatom sidžilu znači samo da smo sigurni kako je prije toga ta mahala, odnosno bogomolja postojala.

Orijentalni institut u Sarajevu je u svojoj zbirci sidžila imao i sidžile mostarskog kadije. Sidžil broj 1 koji obuhvata 1037-1044., odnosno 1628-1634. godinu vodio se u knjizi sidžila pod brojem 1. U njemu su nedostajali dokumenti iz godina prije 1041., odnosno 1632. godine, iako sam našao jedan dokument (prijepis neke tapije) od 1037. godine, odnosno 1628. Prema saopštenju Hivzije Hasandedića, osim ovoga sidžila tu su se nalazili i ostali pod brojevima od 1 do 5. Koliko se je moglo razabrati, u sidžilu 3 bili su dokumenti iz 1061., odnosno 1650/1651. a u sidžilu broj 5 dokumenti iz 1080., odnosno 1760. godine.

Arhiv Hercegovine u Mostaru posjeduje sidžile mostarskog kadije sa nekompletnim godištimama od 1202-1203., odnosno 1787-1788. godine pa sve do 1288-1297., odnosno 1871-1879. godine (ukupno devet sidžila).

Do danas su sa osmanskog transliterirani, na bosanski jezik prevedeni i objavljeni samo sidžili mostarskog kadije iz 1041-1043., odnosno 1632-1634. godine. Među dokumentima iz navedenog perioda ima i onih iz 1037., odnosno 1628. godine. U sidžilima su bile pomenute sljedeće mahale:³¹⁾

1037.-1628.³²⁾

Baba Beširova

1042.-1632.

Sinan -pašina (vakuf)

Čejvan-begova

Nezir-agina

Hadži Jahje

Huseina hodže

Hadži Memije

Kanber-agina

Ahmeda ćurčije

Zahum

Ilići

1043.-1633.

Hadži Karadoz-begova

Nesuh-age Vučjak

Derviš-paše Bajezidov

Nezir-age

Baba Bešira

Jahja-hodže

Mehmeda-kethode (ćehaje)

Fatime-kadune

Hadži Ali-age Lafe

Memije hodže

Hadži Memije

Hadži Baliija

Ibrahim-age (Šarića)

Hafiz-hodže

Bajazida hodže

Mehmeda-ćehaje

Ćose hodže (Jahja)

Husein-hodže

Alije hodže

Hadži Huseina

Drugi pregled islamskih bogomolja dao je 1961. godine Hivzija Hasandedić.³³⁾ Iz nepoznatih razloga ovaj je autor izostavio tri mesdžida koji su bili u Nametkovom pregledu: Kanber-agin, Hadži Salih-age Temima i Hadži Veliije, ali je izvršio klasifikaciju bogomolja na džamije i mesdžide. Osim natpisa i vakufnama, Hasandedić je prvi autor koji je u određivanju godina gradnje mostarskih islamskih bogomolja uključio i podatke o prisustvu

istoimenih mahala ili bogomolja u sidžilima mostarskog kadije. U ovom pregledu on se ograničio samo na podatke iz sidžila broj 1 koji se odnose na 1043. odnosno 1633. godinu ali i od toga samo za šest džamija (Jahja hodže Ćose, Huseina-hodže. Fatime-kadune, Memije hodže, Alije hodže i Hafiz-hodže), te jedan mesdžid (Hadži Huseina Kotle). Iako su u tom istom sidžilu i iz iste te godine bile pomenute i neke druge mahale, za neke od njih uopće nije stavljao godinu gradnje (Baba Beširova džamija, mesdžid Jahja hodže Esfela), dok je za neke druge bogomolje usvojio godine prema vakufnamama ostalih bogomolja (Mehmeda Ćehaje džamija) ili je iznio pretpostavke o mogućim godinama gradnje (džamija hadži Memije Cernice i Nezir-age). Hasandedić ovdje nije u svemu slijedio Nametka, pa je tako, naprimjer, kod džamije Nesuh-age Vučjakovića stavio kao godinu gradnje 1518., koja se ne javlja ni na natpisu ni u vakufnami.

Slijedećih dvadesetak godina, Hivzija Hasandedić je posvetio istraživanjima vezanim za mostarske islamske bogomolje. To mu je omogućilo da sakupi zaista ogromnu građu i sačini novi, potpuniji pregled islamskih bogomolja u Mostaru, uključujući i unošenje u pregled tri nedostajuća mesdžida u pregledu iz 1961. godine. Ovaj pregled objavio je kao poseban dio u knjizi o kulturnim spomenicima Mostara.³⁴⁾ U odnosu na svoj prvi pregled, ovdje su izvršene značajne izmjene, jer su korišteni brojni izvori, među kojima i nekorišteni sidžili mostarskog kadije. Te su izmjene date u tabeli 4.

Natpis na Ćevvan-ĉehajinoj džamiji

Uporedni pregled datiranja godina gradnje islamskih bogomolja u Mostaru prema H. Hasandediću iz 1961. i 1980. godine (tabela 4)

Bogomolje sa izmijenjenim godinama gradnje	Godina	
	1961.	1980.
Džamije		
Husein-age Vučjakovića	1518.	1564. ³⁵⁾
Jahja-hodže Ćose	prije 1633.	1620. ³⁶⁾
Huseina hodže	prije 1633.	1620.
Fatime-kadune	1633.	1620. ³⁷⁾
Hadži Memije Cernice	do sr. XVII v.	1600.
Tabačica (Hadži Kurtova)	do sr. XVII v.	1600.
Memije hodže	prije 1633.	1600.
Hadži Ibrahim-age Šarića	1637.	1623. ³⁸⁾
Alije hodže (Derviš-paše Čengića)	prije 1633.	1631.
Hafiz-hodže	prije 1633.	1631.
Hadži Ahmed-bega Lakišića	1649/1650.	1650. ³⁹⁾
Hadži Ahmed ef. Kotle	1768.	1760.
Mesdžidi		
Hadži Huseina Kotle	prije 1633.	1651. ⁴⁰⁾
Bogomolje za koje nisu postojali podaci o godinama izgradnje		
Džamije		
Baba Bešir-age Bakamovića	nedostaje	prije 1631.
Hadži Ibrahim ef. Roznamedžije	nedostaje	1620.
Hadži Jahje Masle Tere	nedostaje	prije 1620.
Hadži Ali-bega Bakamovića	nedostaje	prije 1631.
Mesdžidi		
Kanber-age (Hadži Ahmed-age Kurdića)	ispušten	prije 1631.
Jahja hodže Esfela	nedostaje	prije 1620.
Hadži Salih-age Temima	ispušten	poslije 1678.
Ahmed-age Ziraina	nedostaje	prije 1651.
Hadži Velije	ispušten	pol. XVII v.

Godine 1983. Hasandedić je objavio jednu skraćenu verziju pregleda iz 1980. godine.⁴¹⁾ U ovom pregledu bila je samo jedna izmjena u odnosu na 1980. godinu: kod Baba Bešir-agine džamije uneseno je da je poginuo 1585. godine, ali nije dat

navod o mogućem izvoru obavještenja. Budući da je bio posljednji pregled što ga je sastavio Hasandedić, bilo je moguće dati uporedne podatke o pretpostavljenim godinama gradnje mostarskih islamskih bogomolja u vremenskom razdoblju od 1961. do 1980. godine, odnosno poslije nešto više od dvije decenije (tabela 5.).

Pregled pretpostavljenih godina gradnje islamskih bogomolja u Mostaru prema Hivziji Hasandediću iz 1961. i 1980. godine. (tabela 5.)

Džamije	Godine	
	1961.	1980.
Sinan-bega (Sinan-paše Borovinića)	1474/1475.	1504/1507.
Nesuh-age Vučjakovića	1518.	1564.
Čejvan-bega čehaje	1552/1553.	1552.
Hadži Mehmed-bega (Karadoz-bega)	1557.	
Nezir-age	druga pol. XVI vijeka	
Jahja hodže Čose	prije 1633.	1620.
Husein-hodže	prije 1633.	1620.
Baba Bešir-age Bakamovića	nedostaje	prije 1631.
Fatime-kadune	prije 1633.	1620.
Derviš-paše Bajezidagića	1592. ⁴³⁾	
Mehmeda-čehaje (kethode)	1592.	1593. ⁴⁴⁾
Hadži Memije Cernice	do sr. XVII v.	prije 1600.
Hadži Kurtova (Tabačica)	do sr. XVII v.	prije 1600.
Hadži Baliže, sina Muhamedovog	prije 1612.	
Mehmed-paše Koskija	1617.	nedostaje
Hadži Ibrahim ef. Roznamedžije	nedostaje	prije 1620.
Hadži Jahje Masle Tere	nedostaje	prije 1620.
Hadži Hasana Sevrije	1620.	
Memije hodže	prije 1633.	prije 1600.
Hadži Ibrahim-age Šarića	1637.	1623.
Hadži Ali-bega Bakamovića Lafe	nedostaje	prije 1631.
Alije hodže (Derviš-paše Čengića)	prije 633.	prije 1631.
Hafiz-hodže	prije 1633.	1631.
Hadži Ahmed-age Lakišića	1649/1650.	oko 1650.
Hadži Ahmed ef. Kotle	1768.	1760.

Mesdžidi	Godine	
	1961.	1980.
Sultan Selima I Javuz a	između 1512 i 1520.	
Hadži Huseina Kotle	prije 1633	prije 1651. ⁴⁶⁾
Kanber-agin (Haži Ahmed-age Kurdiča)	ispušten	prije 1631.
Bajazida hodže ⁴⁷⁾	prije 1612.	
Jahja-hodže Esfela	nedostaje	prije 1620.
Ahmeda ćurčije ⁴⁸⁾	druga pol. XVI v.	
Hadži Salih-age Temima	ispušten	poslije 1678.
Ahmet-age Ziraina	nedostaje	prije 1651. ⁴⁹⁾
Ibrahim-age ef. Čevre	prije 1686	
Hadži Velije	ispušten	pol. XVII v.
Galiba Ali-paše Rizvanbegovića	1847.	
Otvorena molitvena mjesta		
Musala i Hadžijska sofa	XVI vijek	

Iz datog uporednog pregleda u tabeli 5. vidi se da su, kod onih bogomolja kod kojih su bile navedene moguće godine gradnje, izvršene značajne izmjene: 12 džamija i jedan mesdžid. Kod četiri džamije i dva mesdžida, kod kojih nisu bile navedene nikakve moguće godine gradnje, i kod tri ispuštena mesdžida utvrđene su moguće godine njihove izgradnje. To su čak 22 bogomolje od ukupno 36 koliko ih je u svome posljednjem popisu naveo Hivzija Hasandedić. Ne zna se na osnovu čega je Hivzija Hasandedić utvrdio da je Baba Bešir-agina džamija sagrađena 1585. godine. Ukoliko je taj podatak preuzeo iz Mulićevog rada o staroj pravoslavnoj crkvi u Mostaru, ostaje onda pitanje zbog čega izmjene nije izvršio i kod nekih drugih bogomolja koje su tada popisane (preko istoimenih mahala).

Treba imati u vidu činjenicu da su ovakve izmjene neminovne, jer ne postoji nikakva druga mogućnost za utvrđivanje godina gradnje nego putem spomenika koji se stalno pronalaze, a po vremenu na koje se odnose, stariji su od već poznatih.

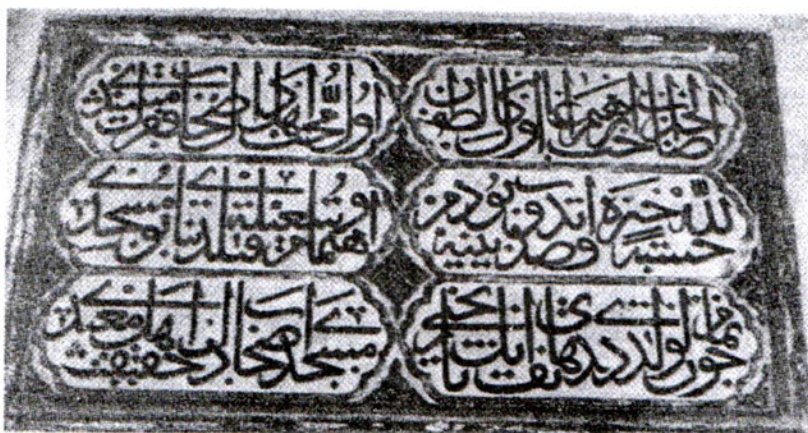
Turski katastarski popisi (defteri)

Turski katastarski popisi (defteri) mogu se smatrati vrlo pouzdanim pisanim spomenicima o postojanju mahala u kasabama u trenutku popisa, a ukoliko se radi o poimeničnim (opširnim) popisima, i oni sadrže imena imama, hatiba (ili istovremeno),

mujezina i drugih službenika. Hercegovina je popisana četiri puta, prema poznatim popisima: 1469. (sumarni), zajedno sa Bosansom (Bosanski sandžak) a zatim tri puta kao Hercegovački sandžak 1477. (poimenični ili opširni), 1519. (sumarni) i 1585. (poimenični ili opširni). Nažalost, nedostaju podaci iz deftera 1519. godine.⁵⁰⁾ Godine 1469. i 1477. Mostar je bio trg (bazar) sa 16, odnosno 19 domaćinstava. Do 1585. godine razvio se u kasabu sa 17 mahala, od kojih su dvije prigradske sa mješovitim stanovništvom po vjeroispovijestima, a njih 15 je bilo čistih muslimanskih u samoj kasabi. Tada je Mostar imao 513 muslimanskih kuća u 15 muslimanskih mahala.

Podatke o mahalama (posredno i o bogomoljama) iz 1585. godine prvi je objavio Muhamed Mujić⁵¹⁾ 1976. a zatim i Ahmed Aličić 1990. godine⁵²⁾. Do sada nijedan od autora koji su pisali o mostarskim bogomoljama nije koristio podatke sadržane u ovom defteru. Već je istaknuto kako je Hivzija Hasandedić 1983. za Baba Bešir-aginu džamiju naveo da je građena 1585. godine, ali je neosnovano pretpostaviti da je podatak iz Mujićevog ili Aličićevog rada i to iz dva razloga. Prvo, što nije naveo nikakav izvor iz kojega ja taj podatak preuzeo i, drugo, što bi u tom slučaju preuzeo podatke i za ostale bogomolje od kojih su istoimene mahale bile navedene u tom popisu.

U tabeli 6. dat je uporedni pregled podataka o mahalama u kasabi Mostar 1585. godine onako kako su ih predstavili Mujić i Aličić.

Natpis na Ibrahim-aginoj (Šarića) džamiji

Popis muslimanskih mahala u kasabi Mostar 1585. godine prema transliteraciji i prijevodu na bosanski jezik katastarskog deftera iz iste godine od Muhameda A. Mujića i Ahmeda S. Aličića 1976., odnosno 1990. godine. (tabela 6.)

Naziv mahala prema M.A. Mujiću	domać.	Naziv mahala prema A.S. Aličiću
Sinan-paše (rahmetli)	24	Sinan-paše (rahmetli)
Nesuh dizdara	13	Nesuh dizdara
Čejvan-čehaje	35	Čejvan-čehaje
Hadži Mehmed-bega	50	Hadži Mehmed-bega
Nezir-age	22	Nezir-age
Jahja-hodže	30	Jahja-hodže
Huseina hodže	38	Huseina hodže
Bajazida hodže	21	Bajazida hodže
Hadži Huseina	36	Hadži Huseina
Fatime kadune, kćerke Jahja-age	52	Fatime kadune
Bajazida hodže	26	Bajazid-hodže
Zahum	30	Zahum
Memija hodže	66	Jahja hodže
Bešir-age	34	Kanber
nedostaje podatak	36	Janjičara i spahija
SVEGA	513	
Sela u statusu prigradskih mahala sa mješovitim sastavom stanovništva		Prigradske mahale sa mješovitim sastavom stanovništva
Zahum sa Rodočem Opine		Zahum sa Rodočem Opine

Iz uporednog pregleda popisanih mahala u kasabi Mostar 1585. godine Mujić i Aličić se u svojim prijevodima saglašavaju samo u nazivima i broju domaćinstava kod 12 mahala.

Napomena: U mahali Zahum sa Rodočem bilo je 29 muslimanskih domaćinstava (od kojih 11 sa čiflukom) i jedan neoženjeni muškarac, a u mahali Opine devet domaćinstava i četiri neoženjena muškarca muslimana. U mahali Zahum sa Rodočem bilo je samo jedno nemuslimansko domaćinstvo.

Izvori: Mujić A.M.: Pitanje nastanka stare pravoslavne crkve u Mostaru i njene obnove 1833. godine, n.dj. 81-82.

Aličić S.A.: Privredna i konfesionalna struktura stanovništva u Hercegovini, n.dj. 173.

Nesaglasnost se pojavljuje kod dvije mahale. Budući da su različiti nazivi tih mahala kod dvojice autora, ali istovjetni brojevi domaćinstava, nije teško utvrditi kod kojih su mahala neslaganja u njihovim nazivima. Mahalu koju Mujić naziva Memije hodže, Aličić naziva Jahja-hodže, a mahalu Bešir-age Kanber-aginom. Kod Mujića nema navoda o petnaestoj gradskoj (kasabskoj mahali), dok ovu mahalu Aličić naziva Mahalom janjičara i spahija. Neslaganja se pojavljuju i u tretmanu dviju prigradskih mahala (Zahum sa Rodočem i Opine) koje Mujić naziva selima u statusu mahala a Aličić mahalama.

I pored svih napora, nije se moglo utvrditi kako je moglo doći do ovako oprečnih naziva dviju mahala, ali i ispuštanja jedne mahale (Janjičara i spahija). Defter Hercegovačkog sandžaka iz 1585. godine, odnosno njegovi fotosnimci sačuvan je, ali više među živima nije Muhamed Mujić, koji bi jedini mogao pomoći u razrješavanju ovih nepodudarnosti. Ako bi se trebalo opredijeliti između navoda dvaju prevodilaca, prednost bi svakako trebalo dati Aličićevoj transliteraciji i prijevodu. On je transliterirao sa osmanskog na turski i preveo sa turskog na bosanski čitav defter iz 1585. godine, što znači da je imao prilike dobro upoznati način pisanja popisivača i ligaturu pismena (slova). Međutim, ovo svakako zaslužuje pažnju.

Osim Mujićevog navoda, ni u jednom drugom izvoru prije 1037., odnosno 1628. godine nema pomena o džamiji Baba Bešir-age. Džamija se do srpsko-crnogorske agresije nalazila u predjelu Mostara koji se naziva Zahum i to u predjelu Balinovac zbog čega se naziva i Džamija na Balinovcu. U popisu iz 1585. godine, među mahalama u kasabi Mostar, navedena je i muslimanska mahala Zahum. Ukoliko bismo prihvatili Mujićev navod o postojanju mahale a time bogomolje Baba Bešir-age, to bi onda isključilo mogućnost njenog poistovjećivanja sa mahalom, odnosno bogomoljom Zahum. Jedino što bi se moglo pretpostaviti bilo bi to da je možda bogomolja u mahali Zahum i postojala, ali da ju je obnovio Baba Bešir. Ovu pretpostavku isključuje prisustvo obiju mahala: Baba Bešir-agine i Zahum, pa prema tome i istoimenih bogomolja u sidžilu mostarskog kadije iz 1042., odnosno 1632. godine. To predupređuje svaku mogućnost poistovjećivanja ovih dviju mahala, odnosno bogomolja. Budući da u današnjem naselju Zahum ima još i džamija hadži Ali-bega Bakamovića Lafe koja se naziva još i Džamija na raskršću, ali se ne pojavljuje u izvorima prije 1061. odnosno 1650/1651. godine (Sidžil mostarskog kadije), moglo bi se možda pretpostaviti

da je hadži Ali-aga obnovio Džamiju na raskršću prije navedene godine i da se ona od tada po njemu i zove.

Razumije se da ova kraća rasprava nije doprinijela konačnom rješenju pitanja mogućih gradnja džamija Memije hodže i Baba Bešir-age pa do daljnjeg treba prihvatiti one u kojima se prvi put pojavljuju u sidžilima mostarskog kadije a to su 1600/1601. i 1628. godina, a za mesdžide Kanber-age i Jahja-hodže (Esfela) 1585. godina.

Zahvaljujući upisu istoimenih mahala u popis kasabe Mostar iz 993., odnosno 1585. godine, bilo je moguće kod istoimenih bogomolja, za koje nisu pronađeni natpisi ni zakladnice, izvršiti pomjeranje mogućih godina gradnje unaprijed u odnosu prema onim koje su opredijeljene na osnovu sidžila mostarskog kadije. To su sljedeće bogomolje:

Džamije	Prema Hasandediću 1989.	Prema popisu 1585.	Razlika u god.
Jahja-hodže Ćose	1620/1621.	1585.	36
Huseina hodže	1631.	1585.	34
Fatime kadune	1620/1621.	1585.	36
Nezir-age	nedostaje podatak	1585.	
Zahum (Hadži Ali-bega Bakamovića Lafe)	1631.	1585.	54
Mesdžidi			
Bajazida hodže	1008/1612.	1585.	27
Jahja-hodže Esfela	1621.	1585.	36
Kanber-age	1631.	1585.	46
Hadži Huseina Kotle	1650/1651.	1585.	66

Nakon utvrđivanja mogućih godina gradnje islamskih bogomolja u Mostaru prema natpisima (tarisima), zakladnicama (vakufnamama), sudskim protokolima (sidžilima) i katastarskim popisima (defterima) ostao je još jedan manji broj bogomolja kod kojih će se morati uzeti godine koje su prethodile onima u kojima su prvi put bile prisutne u zakladnicama drugih bogomolja i u sidžilima mostarskog kadije. To su sljedeće bogomolje:

Džamije ⁵³⁾		
Hadži Kurtova (Tabačica)	1600/1601.	vakufnama
Alije hodže	1631.	sidžil
Hafiz-hodže	1631.	sidžil
Mesdžidi ⁵⁴⁾		
Hadži Saliha Temima (Ilići)	1632.	sidžil
Hadži Ahmeda ćurčije	1632.	sidžil
Hadži Ahmed-age Ziraina	1650/1651.	sidžil

Preostao je još mesdžid hadži Velije za koji nije bilo nikakvog osnova utvrđivanja moguće godine njegove gradnje. Možda se ovdje radi o ocu hadži Hasana Sevrije, sina hadži Veljinog. Ukoliko bi se ova pretpostavka nekim pisanim spomenikom potvrdila kao tačna, godina njegove gradnje mogla bi se pomjeriti čak i prije one za koju je izdata vakufnama hadži Hasana Sevrije (1030., odnosno 1621.). Dotle se moramo zadovoljiti Hasandedićevom pretpostavkom da je to bilo u drugoj polovini XVII vijeka.

Konačno, nije riješeno pitanje dviju mahala, odnosno bogomolja iz popisa mahala u kasabi Mostar 1585. godine: Bajazida hodže kao druga istoimena sa mesdžidom koji je postojao sve do 1960. godine i Janjičara i spahija.

Za drugu bogomolju koja je nosila naziv Bajazida hodže poslije pomena u popisu iz 1585. godine više ni u jednom pisanom spomeniku nema. Možda bi se moglo pretpostaviti da je Derviš-paša, sin Bajazidov (za kojega Hasandedić navodi da je bio aga) bio sin ovoga Bajazida hodže i da je bogomolju porušio a na njenom mjestu sagradio novu koja je nazvana njegovim imenom. Druga pretpostavka bi bila da je bogomolja bila kratko vrijeme u upotrebi i da, sticajem okolnosti, nije upisana ni u jedan od pronađenih sidžila mostarskog kadije. Imajući u vidu da se poslije 1585. više nije pojavljivala u pisanim spomenicima, osnovano je ovu bogomolju izostaviti iz konačnog popisa.

Ako je postojala Mahala janjičara i spahija, u njoj je svakako bila bogomolja. Uz velike ograde, možda bi se i ovdje moglo pretpostaviti da su oni svoju bogomolju kasnije posvetili sultanu Selimu i Javuzu. U prilog ovome ide i činjenica da su gotovo nepoznati mesdžidi koji nose carska imena a još je neosnovanije pretpostaviti da je mesdžid sagrađen po nalogu ovoga sultana. Nisam siguran da bi jedan sultan na vrhuncu

svoje moći sebi u slavu podigao jedan mali mesdžid i to u šeheru kakav je bio Mostar.

Postupajući na opisani način kod utvrđivanja mogućih godina gradnje islamskih bogomolja u Mostaru u vrijeme turske vladavine, bilo je moguće sastaviti pregled po tipu bogomolja (džamije i mesdžidi) i po vremenskom redoslijedu njihove gradnje (tabela 5).

Još jednom treba naglasiti da će, vjerovatno, kod većine bogomolja stvarne godine njihove gradnje ostati nepoznate sve dok ne budu pronađeni nesporni pisani spomenici o tome. Ali, isto tako treba naglasiti da su ova vrlo opsežna istraživanja doprinijela značajnim pomjeranjima mogućih godina gradnje islamskih bogomolja u Mostaru unazad. U nekoliko slučajeva ta su pomjeranja vrlo značajna.

Pregled islamskih bogomolja u Mostaru izgrađenih u vrijeme turske vladavine (tabela 7)

Tip i naziv bogomolje	Godina gradnje	Osnov
Džamije		
Sinan-paše Borovinića (Atik džamija ili Džamija na Mejdanu)	878-1473/1474. (913-1507/1508.)	natpis
Čejvan-bega ćehaje, sina Abdurahmanovog Čejvan-bega džamija	960-1551/1553.	natpis
Hadži Mehmed-bega, sina Ebu Seadetovog (Kadađoz-begova džamija)	965-1557-1558.	natpis
Nesuh-age Vučjakovića, sina Abdulahovog (Džamija pod lipom)	prije 972- 1564/1565.	vakufnama
Nezir-age (Džamija na Spilama)	prije 993-1585.	natpis
Hadži Jahja-hodže Ćose (Ćosina džamija)	prije 993-1585.	natpis
Huseina hodže (Ćišića džamija)	prije 993-1585.	natpis
Fatime kadune, kćerke Jahja-agine (Fatime-kadun džamija)	prije 993-1585.	natpis
Hadži Ali-bega Bakamovića Lafe (Lafina džamija ili Džamija na raskršću)	prije 993-1585.	popis
Derviš-paše sina Bajezid-age (Bajezidagića džamija)	prije 1001-1585.	vakufnama

Tip i naziv bogomolje	Godina gradnje	Osnov
Džamije		
Hadži Kurtova (Tabačica džamija)	prije 1001- 1600/1601.	vakufna- ma ^{52a)}
Hadži Balija, sina Muhamedovog (Hadži Balina džamija)	prije 1020-1611.	prva vakufnama
Mehmed-paše Koskija, sina Mustafinog (Koski Mehmed-pašina džamija ili Čaršijska džamija)	1027-1617/1611.	natpis
Hadži Jahja Masle Tere (Hadži Jahjatova džamija)	prije 1021-1621.	vakufnama
Hadži Hasana Sevrije, sina hadži Velijinog (Sevri hadži Hasanova džamija)	prije 1021-1621.	vakufnama
Hadži Ibrahima efendije Roznamedžije (Roznamedžijina ili Kresna džamija)	prije 1030- 1621. ⁵³⁾	vakufnama
Hadži Ibrahim-age Šarića, sina Kasimovog (Šarića džamija)	prije 1033- 1623/1624.	vakufnama
Baba Bešir-age Bakamovića (Baba Beširage ili Džamija na Balinovcu)	prije 1037-162. ⁵⁴⁾	sidžil
Alije hodže (Abel hodže) (Džamija Derviš-paše Čengića ili Džamija na Vakufu)	prije 1041- 1631. ⁵⁵⁾	sidžil
Hafiz-hodže	prije 1041-1631.	sidžil
Memije hodže (Hodže Memina džamija)	1042-1632.	sidžil i vakufnama
Hadži Memije Cernice (Hadži Memina džamija)	prije 1042-1632.	sidžil
Mehmeda ćehaje (Kethodina džamija)	prije 1043-1633.	sidžil
Hadži Ahmed-age Lakišića, sina Huseinovog (Lakišića džamija)	prije 1061- 1659.1651. ⁵⁶⁾	natpis
Hadži Ahmed efendije Kotle Čelebije (Kotlina džamija ili Čelebića džamija)	prije 1173- 1760. ⁵⁷⁾	sidžil
Mesdžidi		
Sultan Selima I Javuza (Svijetlog) (Javuz Sultan Selimov mesdžid)	između 917-926 1512-1520. ⁵⁸⁾	
Hadži Huseina Kotle (Kotlevijin ili Kotlevin mesdžid)	prije 993-1585.	popis
Kanber-agin (Hadži Ahmed-age Kurdića)	prije 993-1585.	popis

Tip i naziv bogomolje	Godina gradnje	Osnov
Džamije		
Bajazida hodže	prije 933-1585	popis
Hadži Jahja-hodže Esfela (Hadži Jahja Esfelov mesdžid)	prije 993-1585	popis
Hadži Ali-agin	1006-1607 ⁵⁹⁾	natpis
Hadži Ahmeda Ćurčije (Ćurči hadži Ahmedov mesdžid)	prije 1042- 1632 ⁶⁰⁾	sidžil
Babunski mesdžid u Iličima (Mesdžid hadži Salih-age sina Temimova (Temima)	prije 1042-1632	sidžil
Hadži Ahmer-age Ziraina (Aršinovića mesdžid ili Mesdžid na ogradi)	prije 1062- 1650/1651 ⁶¹⁾	sidžil
Hadži Ibrahim-age Čevre	prije 1097-1686	vakufnama
Hadži Velije	druga polovina XVII v. ⁶²⁾	pretpo- stavka
Galiba Ali-paše Rizvanbegovića Stočevića	1263-1847	vakufnama
Otvorena molitvena mjesta		
Musala i Hadžijska sofa	XVI vijek ⁶³⁾	

Uslovni bilans gradnje islamskih bogomolja u Mostaru u vrijeme turske vladavine ovako bi izgledao:

Vijek	Džamije	Mesdžidi	Musalla	Hadžijska sofa	Svega
XV	(1)	(1)	-	-	2
XVI	9	5	1	1	16
XVII	14	6	-	-	20
XVIII	1	-	-	-	1
XIX	-	1	-	-	1
Svega	24 (25)	12 (13)	1	1	39 (40)

Iz datog pregleda u tabeli 6 vidi se da je u XV vijeku podignut samo jedan mesdžid (koji je početkom XVI vijeka pretvoren u džamiju) i završen tek u XIX vijeku. Glavnina bogomolja izgrađena je u XVI (17) i XVII (19), dok su XVIII i XIX vijeku izgrađena samo po jedna bogomolja (džamija, odnosno mesdžid).

U tabeli 7 dat je raspored bogomolja po obalama Neretve a bilans po vrstama bogomolja je sljedeći:

Obala Neretve	Džamije	Mesdžidi	Musalla	Hadžijska sofa	Svega
Lijeva	16	8	1	1	26
Desna	9	4	-	-	13
Svega	25	12	1	1	39

Raspored bogomolja po obalama pokazuje da je većina njih bila na lijevoj strani a među njima i sve tri potkupolne (Nesuh-age Vučjakovića, Mehmed-bega zvanog Karađoz-beg i Mehmed-paše Koskija).

Kao posebnu zanimljivost vezanu za islamske bogomolje u Mostaru treba istaknuti činjenicu da nema ni jedne sultanske džamije. Ovo je tim čudnije što je Mostar od 1470 godine bio sjedište sandžaka a u najvećem dijelu perioda turske vladavine i ejalet. Gotovo da je teško povjerovati da je jedan mali mesdžid građen u čast sultana Selima I Javuz (Svijetlog) kada se zna da je u jednom malom Stocu bila džamija sa imenom ovoga sultana. Sultanske (carske) džamije imali su Blagaj (Sulejmana I Zakonodavca), Bajazida II (Nevesinje i Prozor) i Trebinje (Ahmeda II). Dakle, ravno pet mjesta u Hercegovini (uključujući i Prozor).

Graditelji džamija bili su sandžak-bezi (1), paše (od kojih jedan obnovljen), zanatlije, (2), hodže (6), hadžije (19), ćehaje (2), roznamedžije (1) i dr.

Pregled islamskih bogomolja u Mostaru po obalama Neretve podignutih u vrijeme turske vladavine

Lijeva obala

a) Džamije

- Sinan-paše Borovinića
- Nesuh-age Vučjakovića (Vučjakovićevo)
- Ćejvan-bega ćehaje, sina Abdurahmanovog (Kethodina)
- Hadži Mehmed-bega, sina Seadetovog zvanog Karađoz-beg (Karađoz-begova)
- Jahja-hodže Ćose (Hadži Jahjatova)

- Huseina hodže
- Fatime kadune, kćerke Jahja-agine
- Mehmeda ćehaje
- Hadži Baliđe, sina Muhamedovog (Hadži Balina)
- Mehmed-paše Koskija, sina Mustafinog (Koski Mehmed-pašina)
- Hadži Ibrahim-efendije Roznamedžije (Roznamedžijina)
- Hadži Jahja Masle Tere (Maslina)
- Memije hodže (Hodže Memina)
- Hadži Ibrahim-age Šarića (Šarića)
- Hadži Ahmed-efendije Kotle (Kotlina)

b) Mesdžidi

- Sultan Selima Javuza
- Hadži Huseina Kotle
- Hadži Ahmed-age Kurdića (Kanber-agina)
- Bajazid-hodže
- Ahmeda ćurčije (Ćurči Ahmedov)
- Hadži Alijage
- Hadži Velije
- Ali-paše Rizvanbegovića Stočevića (Ali-pašin)

Desna obala

a) Džamije

- Nezir-age
- Baba Bešir-age Bakamovića (Baba Beširagina)
- Derviš-paše Mostarca, sina Bajezidovog (Derviš-pašina)
- Hadži Memije Cernice (Hadži Memina)
- Hadži Kurtova (Tabačica)
- Hadži Hasana Sevrije, sina hadži Velijinog (Sevri hadži Hasanova)
- Hadži Ali-bega Bakamovića - Lafe (Lafina)
- Alije hodže (Alihodžina)
- Hadži Ahmed-age Lakišića, sina hadži Huseinovog (Lakišića)

b) Mesdžidi

- Hadži Jahja hodže Esfela (Jahja Esfelov)
- Hadži Saliha Temima (Mesdžid na Babunu u Ilićima)
- Ahmed-age Ziraína (Ziraín ili Aršinovića)
- Ibrahim-age Čevre (Čevrin)

c) Musalla i Hadžijska sofa

I pored vrlo opsežnih istraživanja vezanih za izgradnju islamskih bogomolja u Mostaru građenih u vrijeme turske vladavine, još uvijek se ne može reći da je njihov broj (39) konačan. Zbog toga je neosnovano odbaciti i navod turskog putopisca Evlije Čelebije koji je 1664. godine zabilježio da u Mostaru ima 45 molitvenih mjesta (mihraba). Na ovaj zaključak upućuje i činjenica da neke od bogomolja koje Čelebi spominje nisu do danas ubicirane. U svakom slučaju, onih 39 o kojima je u ovoj studiji bilo riječi, svakako su postojale jer je to i materijalno dokazano.

U pripremi ovoga rada nesebičnu pomoć pružili su mi saradnici Gazi Husrev-begove biblioteke hanuma prof. Azra Kasumagić, prof. hadži Zejnil ef. Fajić, hadži Sulejman Čuprija i Muhammed Mušić, na čemu im najsrdačnije zahvaljujem.

BILJEŠKE:

- 1) Ovdje je namjerno usvojen naziv bogomolje kao opći za sva molitvena mjesta (mihrabe), bilo da su oni zatvoreni (džamije i mesdžidi) ili otvoreni (musale i sofe). Iako riječi mesdžidi (arap.) i džamije (cami, tur.) imaju značenje mjesta učenja i naukovanja, u Bosni i Hercegovini se odomaćila podjela zatvorenih mjesta na džamije i mesdžide. Džamije su bogomolje u kojima se klanjaju svi namazi i koje imaju mimber a bogomolje u kojima se ne klanjaju džuma i bajram-namaz. Navodi u radovima nekih autora prema kojima je razlika između džamija i mesdžida u tome što prve imaju a druge nemaju minar, nisu tačni.
- 2) Radeći na dijelu monografije Konjic i njegova okolina (period turske vladavine), poveden vrlo oprečnim podacima u literaturi o mogućim godinama gradnje konjičkih džamija, posebnu sam pažnju posvetio upravo ovome pitanju. Sa velikim iznenađenjem i zaprepaštenjem utvrdio sam neoprostive previde u određivanju godina gradnje i njihovim dobrotvorima (hasabijama).
- 3) Ovaj natpis je prepisao sa mesdžida Evlija Čelebi.
- 4) Pravo ime Sinan-paše je Sinanudin Jusuf.
- 5) O tome vidjeti u sljedećim redovima: Hasandedić H.: Sinan-pašina džamija u Mostaru, Prilozi za orijentalnu filologiju Orijentalnog instituta u Sarajevu (POF), XII-XIII (1964-95.), 1965., 259-264. Mujezinović M.: Islamska epigrafika u Bosni i Hercegovini, Knjiga III Sarajevo, 1982., 146-147.
- 6) O tome vidjeti u radu Alije Nametka: Dva dobrotvora u Mostaru, Kalendar Narodne uzdanice (KNU) za 1942. godinu, X, Sarajevo, 1941. 68-71.
- 7) O tome vidjeti u sljedećim radovima: Nametak H.: Čejvan kethoda - Mostarski dobrotvor, Novi Behar (NB), IX, 1935. 317-319. Hasandedić H.: Zadužbine Čejvana kethode u Hercegovini, POF, V (1954-55) 1955, 257-286. Mujezinović M.: Islamska epigrafika, n.dj. 146-147.
- 8) O tome vidjeti u radu Alije Nametka: Karadoz-beg i njegovo doba, NB, VII, 1933-1934, 3-4, 36-41.
- 9) O tome vidjeti u radu Hivzije Hasandedića: Koski Mehmed-pašina džamija i vakuf u Mostaru, GVIS, III, 1952, 5-7, 146-157.
- 10) O tome vidjeti u sljedećim radovima: Hasandedić H.: Ibrahim-age Šarića džamija u Mostaru, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva (GVIS), XIII, 1962, 4-6, 146-151. Mujezinović M.: Islamska epigrafika, n.dj. 234.
- 11) O tome vidjeti u sljedećim radovima: Hasandedić H.: Zadužbine hadži Ahmed-age Lakišića u Mostaru, GVIS, XII, 1961, 10-12, 358-396. Mujezinović M.: Islamska epigrafika, n.dj. 262-263.
- 12) Natpis na ovome mesdžidu donio je Evlija Čelebi u svome Putopisu, n.dj.
- 13) Prema saopćenju Hivzije Hasandedića, original ove vakufname posjedovao je Vučjaković iz Mostara.

- 14) Original ove vakufname nije pronađen. O tome vidjeti u radu Hasana Nametka: Vakufnama Derviš-paše Bajezidagića, KNU za 1940. godinu, VIII, Sarajevo, 1939., 187-192.
- 15) Original starije vakufname nije pronađen, dok se original mlađe vakufname nalazi u Zbirci originala vakufnama GHB pod brojem 168. O ovoj džamiji vidjeti u monografiji Hivzije Hasandedića: Zadužbine hadži Balije, sina Muhamedova u Hercegovini, Almanah sa prilogom Takvima za 1377/1378. godinu, Sarajevo, 1967., 136-139.
- 16) Original ove vakufname nije pronađen.
- 17) Prema saopštenju Hivzije Hasandedića, original ove vakufname nalazi se u Orijentalnoj zbirci Acta turcarum Arhiva Hercegovačke franjevačke provincije u Mostaru (AHFP), ali o njenom registru nije dao nikakve podatke.
O tome vidjeti u radu ovoga autora: Sevri hadži Hasana džamija u Mostaru, GVIS, XV, 1964, 7-9, 338-341.
- 18) Prema saopštenju Hivzije Hasandedića, original ove vakufname nalazio se u posjedu Esada Lakišića iz Mostara.
Prijepisi ovih vakufnama nalaze u Sidžilu prijepisa vakufnama GHB pod slijedećim brojevima: (1) I, 28, 354, (2) I, 29, 350, (3) I, 141, 226, (4) I, 146, 219 i 147, 216, (5) II, 568, 256 i I, 145, 221, (6) I, 180, 181, (7) I, 140, 228 i (9) I, 98, 274.
Registar vakufnama u ovom Sidžilu GHB objavio je Zejnil Fajić u radu: Popis vakufnama koje se nalaze u GHB u Sarajevu, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu (AGHB), V-VI, 1978.
Prijevod jednog broja ovih vakufnama objavljeni su u knjizi Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XVI i XVI stoljeće), Orijentalni institut Sarajevo, 1985. na sljedećim stranicama: (1) 81-94 i 111-128, (2) 145-149, (3) 159-168, 169-170 i 173-174, (4) 233-245.
Prijevod vakufname Mehmed-paše Koskija, sina Mustafinog, objavljen je u radu: Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XVIII stoljeće), Prilozi za orijentalnu filologiju (POF), 44-45 (1994-1995.), 1995., 301-313.
- 19) Od ove vakufname nije pronađen original ali se njen prepis nalazi u Sidžilu prijepisa vakufnama u GHB, Knjiga I, 202, 149.
O tome vidjeti u radu Hivzije Hasandedića: Džamija hadži Saliha, sina Temima na Babunu Mostar, GVIS, XX, 1971, 9-10, 487-489.
Ovdje se sigurno radi o zakladnici koja se odnosi na obnovu mesdžida na lokalitetu Babun, u mahali Ilići. To se da zaključiti iz navoda u zakladnici gdje stoji da je vakif "iz temelja sagradio i obnovio mesdžid" na tom lokalitetu. To onda znači da je nakon obnove mesdžid dobio ime po obnovitelju, jer se osim mahale Ilići i lokaliteta Babetina (Babun), drugi podaci za ovaj mesdžid u vakufnami na daju.
- 20) Original ove vakufname nije pronađen, ali se njen prepis nalazi u Sidžilu vakufnama u GHB, knjiga I, 197, 155.
O ovome mesdžidu vidjeti u radu Hivzije Hasandedića: Hadži Ibrahima Čevre mesdžid u Mostar, u GVIS, XXXIV, 1971, 1-2, 60-62.

21) Prema saopštenju Hivzije Hasandedića, original ove vakufname nalazio se u posjedu Izeta Rizvanbegovića iz Sarajeva. Prijepis ove vakufname nalazi se u Orijentalnoj zbirci Arhiva Hercegovine u Mostaru ali Hasandedić za nju nije dao nikakve poblize oznake registra.

U Sidžilu prijepisa vakufnama GHB, knjiga I, nalaze se tri vakufname Galiba Ali-paše pod brojevima 16/366, od 1252.-1837., 137/231 od 1254.-1838. i 261/34 od 1257.-1841. godine koje se odnose na tri džamije u Čajniču, mehkemu (sudnicu) u Mostaru i na vakufovu džamiju u Stocu. U Orijentalnoj zbirci Arhiva Hercegovine nalaze se prijepisi još i sljedećih vakufnama:

Čejvan-bega čehaje, sina Abdurahmanovog

Nesuh-age Vučjakovića

Muhammed-bega, sina Ebu Seadetovog (Karadžo-bega)

Hadži Balije, sina Muhammedovog

Hadži Hasana Sevrije, sina Velijinog

Hadži Ahmed-bega Lakišića.

O ovoj zbirci vidjeti podrobnije u radu Hivzije Hasandedića: Orijentalna zbirka Arhiva Hercegovine, Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, Knjiga VI, 1966., 37-43.

U Sidžilu prijepisa vakufnama GHB, I, br. 338. str. 7, nalazi se i jedna vakufnama od 1313., odnosno 1891. godine u kojoj se utvrđuje da su presahla sredstva za održavanje Sinan-pašine džamije koju treba obnoviti.

22) Mujezinović M.: Islamska epigrafika u BiH, knjiga III, n.dj. 155-156.

23) Prema Hivziji Hasandediću (1980.) za koje nije dao poblize podatke.

24) Prema Hivziji Hasandediću (1980.) ova se vakufnama nalazi u APHF, AT, XIX/949.

25) Nametak, H.: Mostarske džamije i njihovi vakufi, NB, X, 1936-1937., 20-22, 274

26) Mujić, A.M.: Sidžil mostarskog kadije 1632-1634., Mostar, 1987., 69-71

27) N. dj. 161-164

28) N. dj. 224-226

29) Nametak H.: Mostarske džamije i njihovi vakufi, NB, X, 1936-1937, 20-22, 271-274

30) U Sidžilu prijepisa vakufnama GHB, Knjiga I, 49, 332 bez datuma, nalazi se prijepis vakufname Derviš-paše Čengića.

31) O tome vidjeti u radu Šabana Zahirovića: Sidžil mostarskog kadije iz 1787-1788. godine, POF, 44-45 (1994-95), 1996., 407-411.

32) Podaci su preuzeti iz knjige Muhameda A., Mujića: Sidžil mostarskog kadije, n.dj. U uvodu ove knjige (str. 10) Mujić je naveo da su nedostajale brojne stranice koje su pripadale ovom sidžilu a koji se, najvjerovatnije, ODNOSIO na period 1037-1043., odnosno 1628-1633. godine, a da su na jednoj naljepnici, između ostalih, stajala i imena Nezir-age i Fatime-kadune a pored njih pribilješka "novac".

- 33) Hasandedić H.: Kulturno-istorijski spomenici Mostara iz turskog doba, n.dj.
- 34) Hasandedić H.: Spomenici kulture turskog doba u Mostaru, Sarajevo, 1980.
- 35) Treba da stoji 1564/1562.
- 36) Treba da stoji 1620/1621.
- 37) Treba da stoji 1600/1601.
- 38) Treba da stoji 1623/1624.
- 39) Treba da stoji 1650/1651.
- 40) Pretpostavljam da se radi o štamparskoj grešci. Do ovoga sam zaključka došao jednostavnim uvažavanjem činjenice da je to istoimena mahala bila upisana u sidžil mostarskog kadije iz 1043. odnosno 1633. godine. što znači da ne bi bilo smisla pomjerati mogući rok njene gradnje unaprijed.
- 41) Hasandedić H.: Hercegovački vakufi i vakifi, n.dj.
- 42) Za neke od ovih džamija koje nemaju natpisa ni vakufnama, Hivzija Hasandedić je objavio posebne monografije:
- a) Ćose Jahja-hodžina džamija u Mostaru, Takvim za 1969. godinu, Sarajevo 1968. 171-174.
- b) Fatime kadune džamija u Mostaru, KNU za 1938. godinu, VI, Sarajevo, 1937, 46-48. (o džamiji Fatime kadune jedan rad objavio je i Hasan Nametak: Fatime kadune džamija u Mostaru, KNU za 1939. godinu, VI, Sarajevo, 1938, 46-48).
- c) Tabačica džamija u Mostaru, POF, X-XI (1960-1961), 1961., 215-222
- 43) Treba da stoji 1001., odnosno 1539.
- 44) Prema pomenu u Derviš-pašinoj vakufnami.
- 45) Osim mesdžida koji imaju svoje vakufname, Hivzija Hasandedić je objavio i monografiju: Ahmed-age Kurdića (Kanber-age) mesdžid u Mostaru, GVIS, XII, 1963, 1-2, 60-62.
- 46) Već je navedeno da se ovdje vjerovatno radi o štamparskoj grešci.
- 47) Prema pomenu u vakufnami hadži Balija.
- 48) Prema Hasanu Nametku radi se o Ahmed-paši Ćurkdžiji.
- 49) Pretpostavljam da treba da stoji 1631. i da se radi o štamparskoj grešci.
- 50) Sve ove katastarske deftere na fotosnimci imao je u svoj dokumentaciji Orijentalni institut u Sarajevu. Sa osmanskog na turski bili su transliterirani i prevedeni katastarski defteri iz 1477. i 1585. godine. Prevodilac oba deftera bio je Ahmed S. Aličić. Prvi defter objavljen je u vidu knjige 1985. godine pod naslovom: Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina, Sarajevo, dok drugi nije objavljen. Prijevod se nalazio u ograničnom broju primjeraka, od kojih se jedan primjerak nalazio u tadašnjoj Zajednici nauke BiH a drugi u Orijentalnom institutu. Poznato mi je da fotosnimke deftera iz 1585 posjeduje Ahmed S. Aličić. On je iz ovoga deftera objavio jedan izvod o poreskim obveznicima po vjeroispovijestima u naseljima nahija i domaćinstvima i neoženjenim muškarcima u kasabama po

mahalama (koji nisu bili poreski obveznici). Nije mi poznata sudbina ostala dva deftera, budući je čitava zbirka deftera izgorjela u požaru koji je od četničkih zapaljivih metaka zahvatio Orijentalni institut u maju 1992. godine. Možda ipak neki od saradnika Instituta posjeduju fotosnimke tih deftera.

- 51) Mujić A.M.: Pitanje nastanka stare pravoslavne crkve u Mostaru i njene obnove 1833. godine POF, XXVI, 1976, 81-82.
- 52) Aličić S.A.: Privredna i konfesionalna struktura stanovništva u Hercegovini krajem XVI stoljeća, POF, 40, 1990, 173.
- 53) Osim hadži Kurtove (kopija se pominje u dvije vakufname), za dvije ostale bogomolje prema sidžilima mostarskog kadije na koje se poziva Hivzija Hasandedić.
- 54) Prva dva mesdžida su prema sidžilu koji je objavio Mujić (1976.) a treći prema sidžilu broj 3 na koji se poziva Hivzija Hasandedić (1980.).
- 52a) U vakufnamama Saliha džindija i Mehmeda Iširlića spomenuta je i džamija hadži Kurtova (Tabačica) prema Hasandediću.
- 53) U vakufnami Hasana Sevrije, sina hadži Veljinog bile su navedene i mahale (bogomolje) hadži Ibrahima efendije Roznamedžije i hadži Jahja Masle Tere.
- 54) Prema sidžilu mostarskog kadije iz te godine koji nije objavljen ali je objavljen jedan dokument u kojemu je navedena Baba Beširova mahala (bogomolja). Već je istaknuto zbog čega ne bi bilo uputno prihvatiti 933., odnosno 1585. godinu kao godinu prije koje je sagrađena ova džamija.
- 55) Derviš-paša Čengić je ovu bogomolju obnovio.
- 56) Kod ove džamije natpis je stariji od vakufname pa je on i uzet kao godina njene gradnje.
- 57). Prema sidžilu mostarskog kadije koji spominje Hasandedić.
- 58) Ukoliko se radi o mesdžidu janjičara i spahija, onda je to prije 993-1585.
- 59) Ovaj se mesdžid zajedno sa natpisom spominje u Putopisu Evlije Čelebije.
- 60) Ovaj mesdžid kao i mesdžid u Ilićima (mahala) spominju se u sidžilu iz navedene godine koji je objavio Muhamed A. Mujić.
- 61) Sidžil iz ove godine spominje Hivzija Hasandedić.
- 62) Ovo je pretpostavka Hivzije Hasandedića, ali se, vjerovatno, gradnja ove bogomolje odnosi na mnogo raniji period.
- 63) Prema Hivziji Hasandediću.

Dr. Enes PELIDIJA

MOSTAR U XVIII STOLJEĆU

Prolazeći kroz Mostar 1664. godine, čuveni osmanski putopisac Evlija Čelebi zapisao je sljedeće: "Na teritoriji Hercegovačkog sandžaka nema ni jedan grad napredniji i ljepši od šehar Mostara. Zbog prijatne klime, tu ima tako sočnog i finog svakodnevnog voća da oni svoje smokve, grožđe i kao čovječije glave krupne narove nose na poklon ostalim gradovima... Kroz sve privlačne bašče i ograđene bostane protiču žive vode, a po raznovrsnim uređenim sofama svijet se veseli". Za stanovnike Mostara isti putopisac je zapisao: "Kratko rečeno, to su darežljivi, gostoljubljivi plemeniti ljudi."¹⁾

Za razliku od mnogih drugih urbanih sredina Bosanskog ejaleta koje su više ili manje oštećene u Bečkom ratu (1683. - 1699.), Mostar je sačuvao svoj raniji izgled i neoštećen ušao u XVIII stoljeće. Cio grad je u tom vijeku bio podijeljen na deset mahala, šest na lijevoj obali: Carina, Brankovac, Donja mahala, Grad, Bjelušine i Luka i četiri na desnoj: Ričina, Cernica, Zahum i Podhum. U njima je bilo i 36 džamija koje su u različitim vremenskim intervalima podignute do XVIII stoljeća.²⁾

U administrativno-sudskom pogledu Mostarski kadiluk, koji se ubrajao u veće i znamenitije, dijelio se na nahije: Blato, Drežnica, Broćno, Rakitnica i Mostar.³⁾ Karlovačkim mirovnim ugovorom smanjena je teritorija Bosanskog ejaleta, što je uticalo na brojne administrativno-sudske promjene na cijeloj teritoriji ove osmanske provincije. Toga nije pošteđen ni Mostarski kadiluk. Tako je na zahtjev kadiluka Bekije Gabela, koji su tražili da se pripoje Mostarskom kadiluku, Porta sredinom jula 1709. godine pozitivno odgovorila.⁴⁾

Da je osmanska blast vodila računa o željama i molbama stanovništva ovog kraja, potvrđuje i naredni primjer. Iako je centralna vlada u Carigradu iza 1699. godine ukinula porez za

čuvanje karaula koji su sultanovi podanici plaćali dok je rat trajao, u pojedinim mjestima, pa i u Mostaru taj porez je plaćan i nekoliko godina iza Karlovačkog mira (1699.). Zato je stanovništvo Mostara 1704. godine tražilo od Porte da se ta nezakonitost ispravi. U odgovoru centralne vlade izričito se naređuje da se jednom zasvagda ta vrsta poreza ukine i ubuduće ne naplaćuje.⁵⁾

Od XVIII stoljeća, Mostar kao jedan od najvećih i najznačajnijih gradova Bosanskog ejaleta, dobiva još veću važnost i na vojno-strateškom pitanju. Zbog gubitka dijela Dalmacije koji je do Bečkog rata bio pod sultanovom vlašću, mletačko-osmanska granica povučena je daleko iza priobalnog dijela. Toga su bile svjesne i osmanske vlasti i da je Mletačka republika došla u bolju poziciju sa strateško-vojnog aspekta koja će joj predstavljati prednost u eventualno novom ratu. Zato sultanova vlast već od prvih godina XVIII stoljeća preduzima brojne radove na opravkama starih i podizanju potpuno novih tvrđava i palanki duž pograničnih mjesta. Uporedo sa građevinskim radovima vrši se i nova vojno-teritorijalna reorganizacija. Pored već postojećih osnivaju se i nove kapetanije. Među njima je i mostarska. Njeno osnivanje vezuje se za vremenski period između 1700. i 1706. godine. U sastavu ove kapetanije je i kula Lipeta koja se nalazi na putu Mostar - Konjic. Tokom cijelog perioda njenog postojanja kapetani i age prvog džemata azapa bili su iz porodice Vučjakovića. Prvi kapetan zvao se Ahmed. Njegovo ime kao mostarskog kapetana prvi put se navodi 1706. godine. Na toj dužnosti bio je i u narednih četrnaest godina. Kada je 1720. godine pošao na hadž, umro je u nepoznatom mjestu gdje je i ukopan.⁶⁾

U vrijeme osnivanja mostarske kapetanije cio grad je s obje strane opasan novim zidovima i kulama koje su s desne strane dosezale do Šemovca i Liske, a sa lijeve do Bjelušina i Suhodoline. Također je podignuta i nova tvrđava u kojoj je bila smještena i posada sa kapetanom. Tvrđava je bila napravljena od kamena. Vojna utvrđenja su se, kao što je već navedeno, nalazila i sa desne obale Neretve, a spajao ih je čuveni kameni most. Obje su imale čvrste i dobro utvrđene kapije. Sa strane su bila tri bastiona sa topovima. Zbog bezbjednosti na gradskim je bedemima bio čardak sa koga su vojnici imali bolji pogled na dolinu Neretve. Tako je cijelo mostarsko utvrđenje bilo sastavljeno od više manjih tvrđava skoncentrisanih na jednom mjestu nad

kojima je u vojnim pitanjima komandovala samo jedna ličnost s zvanjem dizdara, a kasnije kapetana.⁷⁾

Mostarski dizdari su tradicionalno bili iz porodice Lakišića, kao što će kapetani biti iz već pomenute porodice Vučjakovića.⁸⁾ U XVIII stoljeću iz porodice Lakišića dizdari su bili: Mustafa (1730.), Salihaga (od 1732. do 1744.), Omeraga (1763.), i Mehmedaga (od 25.V. 1766. do poslije 1775.).⁹⁾ Njihov uticaj je opadao u onoj mjeri u kojoj je jačala uloga kapetana. To je i razlog da se sinovi Ahmed-kapetana Vučjakovića bore da zadrže mjesto koje im je ostalo iza oca.

Prvog mostarskog kapetana naslijedio je najstariji sin Mehmed beg. Oko 1730. godine kapetanski položaj uzurpirao mu je neki Hasan. To je bio i razlog da najuglednije ličnosti Mostara, njih 106, upute Porti zajedničku predstavku - mazhar u kome od centralne vlade traže da kapetansku dužnost i dalje obavlja Mehmed-beg Vučjaković. Iz Carigrada je i ovoga puta stigao pozitivni odgovor. Tako je bez ikakvih teškoća do kraja života Mehmed-beg upravljao povjerenom mu kapetanijom.

Naslijedio ga je sin Zejnil Abadin koji se kao kapetan u osmanskim dokumentima prvi put spominje 1754. godine. To ne znači da je i iste godine postao kapetan. Kada je 1762. godine umro, naslijedio ga je maloljetni sin Mehmed II. Do njegovog punoljetstva dužnost mostarskog kapetana obavljao je Mehmedov amidža Mustafa.¹⁰⁾

Pored kapetana i dizdara na teritoriji Bosanskog ejaleta u XVIII stoljeću sve veći uticaj i ulogu u vođenju lokalnih poslova dobivaju i ajani. Kao i u nekim drugim sredinama, i u Mostaru su do sredine XVIII stoljeća ajansku dužnost obavljali kapetani. Tek od druge polovine ovog vijeka ajani su iz janjičarskog odžaka.¹¹⁾

Kada su janjičari preuzeli ajansku dužnost, njihovi predstavnici zastupaju Mostar u ajanskom vijeću Bosanskog ejaleta.¹²⁾

Tako su u Mostaru tokom XVIII stoljeća između kapetana, dizdara i ajana raspoređeni civilni i vojni poslovi. I pored svih izazova, lokalna vlast je funkcionisala u granicama svoje kompetentnosti. A izazovi su bili brojni.

Još u prvoj deceniji XVIII stoljeća na teritoriji Bosanskog ejaleta ubirali su se vanredni porezi koji su još više opterećivali ionako osiromašene sultanove podanike. To je i razlog brojnih žalbi centralnoj vladi. U svim predstavkama tražili su zaštitu i olakšice.¹³⁾ U takvoj situaciji cjelokupno stanovništvo Mostarskog kadiluka se 1740. godine pobunilo protiv mjesne vlasti. O ovoj

pobuni bila je obaviještena i dubrovačka vlada. U izvještaju Petra Dabovića iz sela Šaruna kod Ljubinja navodi se da je kao očevidac čuo gdje telal tri puta govori: "Suak kogod mosce nosit oruscio illie Turcin illie Vlah da ide da tieramo Pasciu Sulumchiara da ne goni Zarevu Raiu u Morke". Dalje se naglašava da se i mjesna posada pridružila pobunjenom stanovništvu.¹⁴⁾ Ova, kao i mnoge slične pobune imala je samo lokalni značaj i nije se proširila na okolne kadiluke.¹⁵⁾

I u narednom periodu bilo je sličnih pojava. Na nasilno ponašanje sejmena, koji od stanovništva nezakonito uzimaju hranu i novac, a po kućama besplatno konače, govore brojne žalbe. To je i razlog da iz Carigrada bosanskim namjesnicima bude zapovijedeno da lično provjere navode optužbi, te da postupe po Šerijatu.¹⁶⁾

Druga veća pobuna u ovom gradu bila je 1748. godine. Iz istih razloga kao i 1710. godine i ovoga puta se pobunilo domaće stanovništvo. Za razliku od prethodne ova je imala ozbiljnije posljedice i bila je prisutna i u drugim većim mjestima Bosanskog ejaleta. U Mostaru je sukob između predstavnika vlasti i pobunjenog naroda bio žestok. U međusobnim borbama ubijeno je 50 i ranjeno približno toliko ljudi.¹⁷⁾ Vremenom je pobuna savladana, a lokalna vlast je uspostavila svoje funkcionisanje.

Pored borbi protiv nepravdi i nezakonitih postupaka, stanovništvo Mostara suočavalo i sa drugim izazovima. Brojne epidemije, naročito kuge u određenim vremenskim intervalima, odnosile su brojne žrtve. To je naročito bilo prisutno između 1730. i 1732. godine. Tada je iz grada iseljeno gotovo cjelokupno stanovništvo. Tradicija kaže da je 1731. godine na Velikoj tepi bila iznikla "riža" (vriježa) od lubenice i dala plod koji niko nije imao ubrati.¹⁸⁾ Da su epidemije bile i prije i poslije navedene godine vidimo iz Erlangenskog rukopisa 1720.- godine koji predstavlja zbirku pjesama. U njemu su zapisani i ovi stihovi: "Kađ morija pomori Mostara // Pomorila i staro i mlado // Rastavila i mило i drago", a u drugoj pjesmi ovog rukopisa piše "Po Mostaru kuga pomorila // Pomorila i staro i mlado."¹⁹⁾

Za razliku od čestih pobuna i epidemija, stanovništvo Mostarskog kadiluka XVIII stoljeća bilo je pošteđeno dolaska neprijateljskih vojski. Jedini dolazak vojske susjedne Mletačke republike, i to nakratko, bio je 1717. godine. Pošto je Mostar u vrijeme osmansko-mletačkog rata 1714 - 1718. godine bio

jedan od glavnih vojnih logističkih centara, a grad tradicionalno bogato trgovačko mjesto, to je generalni dalmatinski providur Alvize Močenigo odlučio da ga napadne. Kako je pisao dubrovački nadbiskup Đ. Konventali u Rim 15. VIII 1717. godine, mletačka vojska došla je do gradskih zidina. Ne raspoložujući adekvatnim naoružanjem, Mlečani su se kratko zadržali, te zapalivši mostarska predgrađa na desnoj obali Neretve, povukli se u pravcu Imotskog koji je tih dana i osvojila.²⁰⁾ Od te 1717. do 1878. godine pred Mostarom više nije bila nijedna neprijateljska vojska.²¹⁾

To ne znači da stanovništvo mostarskog kraja nije imalo problema od tadašnje vlasti. Naprotiv. Kada je u Mostar sa većim vojnim snagama 1756. godine došao čehaja Sopra Oglanpaša pri pohodu na crnogorske nahije, Mostarci mu ne dozvoliše da konači na Luci. Čak su uz veliki otpor pristali da osmanski oficiri i vojnici za svoj novac u čaršiji kupe potrebnu robu. O tome je bio obaviješten i valija Mehmed-paša Kukavica. Pošto je upravo iz drugih razloga tih dana i smijenjen, svoj bijes zbog ovakvog postupka Mostaraca, iskazao je tri godine kasnije. Došavši po drugi put na položaj bosanskog namjesnika 1759. godine, uputio je veće oružane snage prema Mostaru. No, i ovoga puta osmansku vojsku Mostarci su spremno dočekali i nisu joj dozvolili ulazak u grad. Borba između vojnih snaga, koje je uputio vezir Mehmed-paša, i branilaca Mostara bila je

žestoka. U njoj je poginuo i mostarski ajan Mehmed-beg Lakišić. Mostarci su na njegovo mjesto izabrali Mehmed-agu Hadžiomerovića. U narednih deset godina grad je bio pošteđen svih nepravilnosti, te nakon Mehmed-agine smrti ajansku dužnost preuzima hadži Sadik Čumurija koji povjereni posao obavlja u narednih dvanaest godina. Iza njegove smrti u zadnjoj deceniji XVIII i prvim godinama XIX stoljeća na tom položaju bio je hadži Ahmed Čiber.²²⁾

U osmansko-austrijskom ratu 1788. do 1791. godine stanovništvo Mostarskog kadiluka imalo je zapaženo mjesto i ulogu. U ovom ratu su sve bosanske spahije bile pod komandom Smail-age Bešle, a komandanti bajraka bili su: Ibrahim-aga Bakamović, Zaim-aga Kockić, Ahmed-aga Babić, Halil-aga Topalović i Salih-aga Vejzović. Svi su bili iz Mostara. Kraj rata jedino su dočekali Salih-aga Vejzović i Zaim-aga Kockić.²³⁾

Pored administrativno-upravnog i vojno strateškog značaja, Mostar je imao zapaženo mjesto i u privrednoj djelatnosti, te je dao veliki broj istaknutih naučnih i književnih stvaralaca. Te osobine krasile su ovaj grad tokom cijele osmanske uprave. U jednom sidžilu početkom XVIII stoljeća u Mostaru se spominju kujundžije (zlatari) Ahmed, Derviš, Ibrahim, Ishak, Ivan, Murat, i Hadži Osman, a u drugom; Ahmed, Ahmed Čelebija, Aleksa, Albak, Halil, Mehmed, Miloš, Milutin, Mustafa i mnogi drugi.²⁴⁾

Koliko su mostarski trgovci bili bogati, govori nam i primjer Mate Šoića. Ovaj Mostarac koji je napustio rodni grad u vrijeme osmansko-mletačkog rata 1714-1718. godine, 1717. godine dao je novac za topove kao kauciju ako mletačka vojska doživi neuspjeh u osvajanju Imotskog, a tom prilikom im topovi budu zarobljeni.²⁵⁾

Prema evidenciji iz 1762. godine u mostarskom sidžilu je navedeno da ovaj grad ima sljedeće esnafa: ekmekčijski, terzijski, bakmakčijski, bojadžijski, ćurčijski, (krznarski), čebedžijski, kujundžijski, timurdžijski (gvoždarski), tabački (kožarski), berberski i dunderški. Po to je u gradu živjelo u najvećem broju muslimansko stanovništvo, to su i majstori u većini esnafa bili isključivo sastavljeni od majstora i kalfi ove konfesije, a u pojedinim su bili u većini. U cjelini muslimani su bili zastupljeni u sljedećim esnafima: tabački, sarački, berberski, sabljarski, puškarski, nožarski, kazaski, obućarski i čibukčijski. Zanatlije katolici bili su u većini u drvodeljskom i bačvarskom a pravoslavni u samardžijskom esnafu.²⁶⁾

Kao i u nekim drugim većim mjestima Bosanskog ejaleta, i u Mostaru se tokom XVIII stoljeća uvećao broj pravoslavnih porodica. Iz ove konfesije u gradu su bile poznate sljedeće porodice: Popovac, Mostarlike, Opuhići, Jovanići, Čupine, Todorovići, Jovanovići, Zečevi - Stojanovići, Putice, Pejdići, Đurđići, Balorde, Škuljevići i druge.²⁷⁾ Sve navedene, kao i brojne muslimanske, koje su imale apsolutnu većinu i nešto katoličkih bavile su se brojnim zanatima i trgovinom. Tako je privredni život ove urbane sredine zadržao promet koji je bio i u prethodnom XVII stoljeću, po kojima je Mostar ubrajan u najveće i najznačajnije privredne centre Bosanskog ejaleta. Još je 1664. godine najpoznatiji osmanski putopisac Evlija Čelebi zapisao da se u ovom gradu nalazi 350 zanatskih i trgovačkih dućana.²⁸⁾ U narednom vijeku navedeni broj je ne samo zadržan, nego je još i uvećan.

Mostar sa širom okolinom tradicionalno je bio poznat i kao mjesto u kome su rođeni i živjeli brojni književnici, teolozi, pisci više naučnih disciplina, šejhovi, te mnogi drugi. Njih u svom "Putopisu" spominje i Evlija Čelebi.²⁹⁾ U XVIII stoljeću spomenut ćemo samo najistaknutije. Nesumnjivo da prvo mjesto u plejadi stvaralaca iz ovog grada zauzima Mustafa Ejubović, poznatiji pod nadimkom Šejh Jujo. Opus njegovog interesovanja za više naučnih disciplina bio je veliki. Pored teoloških rasprava interesovala ga je filozofija, gramatika i sintaksa, "ilm al Wad" (nauka o pojmovima), logika, disputacija, dogmatika, leksikografija, te mnoge druge. Zato se s pravom ubraja u najveće i najplodnije pisce u mostarskom krugu intelektualnog života. Njegovi radovi koje je pisao na turskom, arapskom i perzijskom jeziku bili su predmet interesovanja najistaknutijih stvaralaca Osmanskog carstva, te se s pravom ubraja u najpoznatije bošnjačke stvaraocne na prijelazu iz XVII u XVIII stoljeće.³⁰⁾ Pored intelektualnog značaja poznat je i kao veliki zaljubljenik rodnog kraja. Iako je u Istanbulu stekao ugled izuzetno talentovane ličnosti, te dobio zaposlenje u najpoznatijim prijestolničkim školama, pred kojim je bila sjajna karijera, kada su ga Mostarci pozvali da se vrati u rodni kraj, bez razmišljanja je ostavio sjaj prijestonice i bez imalo kolebanja vratio se u Mostar govoreći "da vjetar Svemilostivoga dolazi iz Hercegovine".³¹⁾

S njegovim dolaskom u gradu se uvećava interesovanje za nauku, a on kao vrstan predavač odgaja generacije budućih stvaralaca po kome Mostarski kadiluk postaje stjecište učenosti. Bio je rijedak Bošnjak koji je svoje znanje uspješno prenosio na

mlade generacije, iza koga je ostala prava znanstvena škola. Njegovi najpoznatiji učenici bili su Ibrahim Opijač i pjesnik Mustafa Hurremi. Oni su o svom učitelju napisali monografije koje predstavljaju prve domaće biografije naših naučnika. I sami su bili istaknuti i cijenjeni stvaraoci.³²⁾

Izgleda da se neposredno nakon smrti Šejh Juje u Mostar sa studija u Carigradu vratio Fevzi Blagajac (Mostarac). Svoja djela pisao je na perzijskom jeziku koji je predavao, a prozu i stihove i na perzijskom i turskom jeziku. Najpoznatije mu je didaktičko djelo "Bulbulistan" napisano na perzijskom jeziku. Pisano je po uzoru na slična klasična djela perzijske i osmanske književnosti. "Bulbulistan" koji je napisan najvjerojatnije 1739. godine je jedino literarno djelo do toga vremena napisano na perzijskom jeziku. Poznavao književnosti ovog perioda Fevzi Mostarac ubrajaju među posljednje velike predstavnike osmanske književnosti koji su u Bosni pisali i stvarali na perzijskom jeziku.³³⁾

Tako je u XVIII stoljeću Mostar i dalje ostao jedno od najvećih mjesta Bosanskog ejaleta koji je bio poznat ne samo po velikom broju stanovništva, nego i kao grad sa punim privrednim prosperitetom, redom i sigurnosti u kome su lokalne poslove isključivo vodili domaći ljudi čije porodice su stoljećima prisutne u ovom gradu. Zbog toga su i sva iskušenja koja su se u različitim vremenskim periodima dešavala bilo zbog rata ili elementarnih nedaća uspješnije se prevazilazila. Svemu tome ovom gradu, kao biljuri, sjaj i veličinu davali su i brojni stvaraoci koji od Mostara napraviše u XVIII stoljeću stjecište učenosti, te smisla i ljubavi za ljepotom.

Rezime:

MOSTAR U XVIII STOLJEĆU

Nakon Bečkog rata (1683-1699) Mostar je bio među onim gradovima Bosanskog ejaleta koji su bili pošteđeni ratnih razaranja. To mu je omogućilo da u XVIII stoljeću još više uznapreduje i zadrži naziv jednog od najznačajnijih i najvećih kadiluka. Lična i imovinska sigurnost uticali su da u ovaj grad dolaze i naseljavaju se i ljudi iz drugih sredina. Međutim, za razliku od novonaseljenog stanovništva, domaće mostarske porodice su čvrsto držale lokalnu vlast u svojim rukama. To su radile na

najbolji mogući način. Kao dobri poznavaoци lokalnog podneblja kapetani, dizdari i ajani ovog grada uspješno su rješavali i brojne probleme. To se vidi i iz brojnih predstavki (mazhara) Porti u Carigradu. Na svaki njihov zahtjev koji je bio argumentovan dobivali su pozitivne odgovore.

Red, mir i zakonitost uticali su na privredno napredovanje ove sredine. U gradu su živjeli i radili brojne zanatlije i trgovci, a u okolnim selima posjedi su uredno obrađivani. Svaki Mostarac obavljao je povjereni mu posao na najbolji mogući način. I dok su manje nepravde lakše otklanjali, a krupnije uz pomoć Porte rješavali, stanovnici Mostarci se kao ni stanovnici drugih gradova Bosanskog ejaleta nisu mogli odbraniti od povremenih epidemija zaraznih bolesti. U tim prilikama umirao je veliki broj ljudi.

No, život je i dalje tekao. Zahvaljujući društvenom miru i privrednom razvoju, Mostar je u XVIII stoljeću bio i stjecište znamenitih teologa, književnika i znanstvenika. Među njima najistaknutije mjesto imali su Mustafa Ejubović - Šejh Jujo, Ibrahim Opijač i Fevzi Mostarac. S pravom se ubrajao u najbolje bošnjačke stvaraоce XVIII stoljeća. Tako je Mostar tokom navedenog vijeka zadržao naziv jednog od najvećih i najznačajnijih gradova Bosanskog ejaleta.

BILJEŠKE:

- 1) Evlija Čelebi, Putopis, odlomci o južnoslavenskim zemljama, Prevod, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović, Sarajevo 1967, 469 (dalje: H. Šabanović, Putopis).
- 2) Hamdija Kreševljaković, Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini, Izabrana djela, II, Sarajevo 1991, 232/3 (dalje: H. Kreševljaković, Esnafi i obrti).
- 3) Hazim Šabanović, Bosanski pašaluk, postanak i upravna podjela, Sarajevo 1982., 230.
- 4) Basbakanlik arsivi, Istanbul, Sikayet defter 411, 92, 396/2 25.VII 1709. (polovinom rebiul evvela 1121). fotokopije i regesta u Akademiji nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine (dalje: ANU BiH, BBAI f. r.).
- 5) ANU BiH, BBAI, Muhimme defter (dalje:M.d.) 2942/321 -3, 1116 (1704) f. r.
- 6) Hamdija Kreševljaković, Kapetanije u Bosni i Hercegovini, Izabrana djela, I, Sarajevo 1991., 215 (dalje: H. Kreševljaković, Kapetanije).
- 7) Enes Pelidija, Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira, 1699. - 1718., Sarajevo 1989., 104 (dalje: E.Pelidija, Bosanski ejalet).

- 8) Husein Ćišić, Mostar u Herceg-Bosni, Mostar 1991., 127 (dalje: Ćišić, Mostar).
- 9) Hamdija Kreševljaković, Stari hercegovački gradovi, Izabrana djela, II. Sarajevo 1991., 449.
- 10) H. Kreševljaković, Kapetanije, 215 - 218.
- 11) Avdo Sućeska, Ajani, prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka, Sarajevo 1965, 194 (dalje: A. Sućeska, Ajani).
- 12) H. Kreševljaković, Esnafi i obrti, 244.
- 13) ANU BiH, BBAI, Š. d. 506, 92, 464/4 3.XI 1709 i 28.VI 1710. (pisano u defteru koji datira od konca šabana 1121. do početka džumadel 'ula 1122) f.r.
- 14) Historijski arhiv u Dubrovniku (dalje: HAD), Isprave i akti, 18-181/1 3346, dok. 82 9.II 1710.
- 15) E.Pelidija, Bosanski ejalet, 74/5.
- 16) ANU BiH, BBAI, M. d. 182 170/2 26/II 19.II 1711-10. III 1712. (pisano u defteru koji datira od početka 1123. do početka rebiul evvela 1124.) f.r.
- 17) A. Sućeska, Ajani, 194; Fra Nikola Lašvanin, Ljetopis, Sarajevo 1981., 85.
- 18) H. Ćišić, Mostar, 109; Dr. Vladimir Ćorović, Mostar i njegova srpska pravoslavna opština, Beograd 1933,27 (dalje: V. Ćorović, Mostar).
- 19) V. Ćorović, Mostar, 20.
- 20) A. Theiner, Vetera monumenta Slavorum meridionalium II, Zagreb 1875., 252; E. Pelidija, Bosanski ejalet, 176, 218.
- 21) H. Kreševljaković, Esnafi i obrti, 248.
- 22) H. Ćišić, Mostar, 217/18; V. Ćorović, Mostar, 30.
- 23) H. Ćišić, Mostar, 130, 132.
- 24) H. Kreševljaković, esnafi i obrti, 271.
- 25) V. Ćorović, Mostar, 28; Fra Mijo Batinić, Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini za prvih šest vijekova njihova boravka, sv. III, Zagreb 1887. godine, 29; Karlo Jurišić, Katolička crkva na biokovskoneretvanskom području u doba turske vladavine, Zagreb 1972., 218.
- 26) H. Kreševljaković, Esnafi i obrti, 251.
- 27) V. Ćorović, Mostar, 35/6.
- 28) E. Ćelebi, Putopis, 463.
- 29) Ibidem, 463.
- 30) Hazim Šabanović, Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima (Biobibliografija), Sarajevo 1973., 390 - 410 (dalje: H.Šabanović, Književnost); Amir Ljubović, Sulejman Grozdanić, Prozna književnost na orijentalnim jezicima Sarajevo 1995., 31, 118 .
- 31) V. Ćorović, Mostar, 19
- 32) H. Šabanović, Književnost, 390, 439, 453.
- 33) Ibidem, 453.

Zejnir FAJIC

ALI-PAŠINA UPRAVA PREMA BRAČKOVIĆEVOM RUKOPISU "MALA ISTORIJA DOGAĐAJA U HERCEGOVINI" I NJEHOVA KNJIŽNA BAŠTINA

Malo je Bosanaca i Hercegovaca koji su se bavili pisanjem historije svojih krajeva. Pa, ipak, među tim malobrojnima treba spomenuti; Omer ef. Novljanina (1742.), Salih Sidki Mahmudkadića (1814.), Salih Hadžihusejnovića-Muvekkita (1888.), Huseina Bračkovića (1895.), Muhameda Enveri Kadića (1931.) i donekle Mula Mustafu Bašeskiju. Svi su oni pisali svoja djela na turskom jeziku. Na bosnski jezik prevedena su djela: Novljanina, Muvekkita i Bračkovića.¹⁾

U Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu nalazi se autograf manuskripta pod gornjim naslovom "Mala istorija događaja u Hercegovini" (Tarihce-i vukuat-i i Hevsek), od spomenutog Huseina Bračkovića.

Rad je napisan 1312/1895. godine. U njemu su ukratko opisani događaji u Hercegovini od vremena Ali-paše Rizvanbegovića-Stočevića (1249/1833.) do okupacije Hercegovine od strane Austro-Ugarske (1878.).

Djelo se sastoji od Predgovora, tri poglavlja i Dodatka. U Predgovoru autor kaže da se oslanjao na ono što je, kao državni službenik sam znao ili od pouzdanih lica čuo. U prvom poglavlju se govori o upravi Ali-paše Rizvanbegovića u Hercegovini, u drugom o hercegovačkim i crnogorskim ustancima, kao i o ulasku sultanove vojske u Mostar za vrijeme Omer-paše Latasa, kojeg on oslovljava kao serdar Omer-paša, a u trećem o okupaciji Hercegovine od strane austrijske vojske.

U Dodatku Bračković govori o civilnoj upravi u Hercegovini, žandarmeriji, upravi desetinom, naplaćivanju poreza (vergije) i

drugih dažbina, šerijatskim sudijama, učenjacima, građevinskim poslovima sandžaka, vakufima, carinama, odnosima posjednika i zakupaca čifluka, trgovini u Hercegovini i poštama.

Ovdje nećemo govoriti o cijelom djelu, nego ćemo se samo zadržati, zbog ograničenog vremena i prostora, na prvom poglavlju i jednom podnaslovu iz Dodatka.

UPRAVA ALI-PAŠE RIZVANBEGOVIĆA U HERCEGOVINI

Hercegovačkim sandžakom, prije njegova bivšeg mutesarifa Ali-paše Rizvanbegovića Stočevića, nije se upravljalo kao sandžakom. Svakim kadilukom upravljalo se preko jednog muteselimadomaćeg plemića. Svaki od njih bio je samostalan u upravi. Samo bi se u vanrednoj situaciji muteselimi obraćali valiji u Travniku, koji im je bio nadležan. Džiziju i prihode carina, gdje su oni postojali, slali su u Travnik. Većina tih muselima bili su u međusobnoj borbi ili zbog granica kadiluka ili zbog drugih stvari. U to vrijeme spomenuti Ali-paša bio je muslim Stolačkog kadiluka, pod imenom Ali-aga. Bio je iskren rob države. U državnim ratovima za vrijeme sultana Mahmuda Pravednog, u kojima se nalazio, ispoljio je junaštvo i viteštvo, zbog čega mu je podaren rang paše i hercegovački mutesarifluk na samostalnu upravu. Priča se da ni 1244/1828. godine, kada je Husejn-kapetan Gradašević, zbog ukidanja janjičara i zavođenja nizama, ustao protiv sultana Mahmuda i razvio bajrak neposlušnosti i kada su svi stanovnici Bosne i većina iz Hercegovine pošli za njim i neko vrijeme srljali u dolini neposlušnosti, spomenuti Ali-paša nije napustio robovsku poslošnost državi. On je, tražeći načina kako da iskaže svoju iskrenost u službi, pokazao prema bosanskom valiji Morali Ali Namik-paši, koji se nalazio u Travniku, u vrijeme kada je ovaj bio prisiljen da bježi iz Bosne i kada nije mogao da se vrati putem kojim je došao, nego preko Livna, Duvna i Ljubuškog otišao u Stolac, izvanredne počasti i gostoprimstvo kako je i zasluživao i zdravog i potpuno opskrbljenog otpremio do Dubrovačke luke. Kada je stigao u Stambol, predočio je caru ovu uslugu i iskenost Ali-agin, što bi uzrokom uzvišene carske naklonosti prema njemu.

Kada se Ali-paša Rizvanbegović vratio iz Stambola u Hercegovinu, uzeo je za sjedište svoje uprave Mostar i uredio administraciju. Muselime kadiluka ostavio je na svojim mjestima, a prihode koje su oni stalno slali bosanskom valiji odredio je

za svoju blagajnu. Koliko je od toga slao državnoj blagajni, ne zna se.

Ali-paša je, pored toga što je bio pobožan i imao visoke moralne osobine, i u upravnim poslovima bio sposoban čovjek. Kako je tada bio odlikovan i čašću vezira, za vrijeme njegove uprave od 1247/1831. do dolaska u Bosnu serdar Omer-paše 1265/1848-9. godine, u Hercegovini je vladao red i mir. Iako je stanovništvo nahije Grahovo, koje je pripadalo trebinjskoj kazi u spomenutoj livi, a koja je bila nastanjena isključivo hrišćanskim stanovništvom, nekoliko puta uz pomoć Crnogoraca odmetalo, Ali-paša bi brzo, kao na znak, uz pomoć muselima kaza sakupio hercegovačke junake i sam lično krenuo na Grahovo. Svaki put bi Crnogorce porazio, a odmetnike kaznio i doveo u red. Isto tako, čim je čuo za pogibiju Smail-age Čengića, muselima gatačke kaze, koji je bio otišao u nahiju Drobnjake da sakuplja džizju, i bio ubijen od strane Crnogoraca, koji su došli na poziv stanovnika spomenute nahije, odmah je uputio svoga sina Rizvan-pašu sa ljudima iz svoje svite i izvjesnim brojem bašibozuka u nahiju Drobnjake i potpuno je uništio odmetnike koji su bili umiješani u ubojstvo Smail-age.

Za vrijeme Ali-pašine uprave nije uzimana desetina. Jedino je kao naknada za desetinu timarnicima davano nešto vrlo malo, pod imenom harač na zemlju, koji je obračunavan u novcu (akča). Što se tiče hrišćanskog stanovništva, od njih je uzimana džizja na svaku mušku glavu osim na djecu, starce i nesposobne za rad u iznosu od tri-četiri "cvancika" i nešto malo poreza na svako domaćinstvo. Što se tiče carina, one su predstavljale značajan prihod.

Ali-paša je veoma lijepim postupcima većinu hrišćanskog stanovništva, a posebno katolike koji su bili podanici uzvišene države, upotrebljavao u ratovima pod svojom komandom. Čak je stanovnike nahije Zupci, u trebinjskoj kazi, koja je nastanjena hrišćanskim stanovništvom, uspio zavadići sa Crnogorcima, pa bi one koji bi u sukobima koji su se desili između njih, posjekli i donijeli glavu nekog Crnogorca, oslobodio džizje i darivao ih nagradama.

Kada je Ali-paša uzeo Mostar za sjedište svoje uprave, podigao je dvore poput carskih i uredio bašče na evropski način u ljetovalištu Buni, dva sata od Mostara, gdje se sastaje Neretva i Buna. Svake godine u proljeće odlazio bi sa svojom porodicom i jednim dijelom svoje svite i čitavo ljeto tamo boravio. Međutim, upravne poslove nije ispuštao iz vida.

Ali-paša je u upravnim poslovima live bio apsolutista. Ali ne samo da se on lično pridržavao časnog Šerijata, nego on sam sobom nije ni vodio poslove koji su se odnosili bilo na građanska prava, bilo na krivične prestupe. To je prepuštao odluci kadije i fetvi.

Osim ženske djece. Ali-paša je imao četiri sina. Najstariji je bio Nazif-paša, brigadni general, srednji Rizvan-paša i Rustembeg i najmlađi Mehmed Ali-paša, divizijski general.

Kako je serdar Omer-paša koji je bio određen 1265/1848-9. godine da uredi Bosnu, odnosno da zavede reforme, došao sa jednom divizijom carske vojske u Sarajevo, Ali-paša mu je poslao svoga sina Rizvan-pašu da mu izrazi dobrodošlicu. Ali, dok je Omer-paša bio otišao da sredi prilike u Krajini, Rizvan-paša se bez traženja njegova odobrenja vratio ocu u Mostar. Pošto su u to vrijeme muslimansko stanovništvo Mostara pobunilo protiv akcija Omer-paše, Ali-paša je sa svojom porodicom i svitom otišao u stolačku tvrđavu i tu se zatvorio. Isto tako, njegov sin Rustembeg sa jednim dijelom svoje svite zatvorio se u Ali-pašininim konacima koji su se nalazili u Mostaru. Kada je sve stanovništvo Hercegovačkog sandžaka bilo pozvano od strane mostarskih ustanika na jedinstvo, trebinjski muslim, Ali-pašin protivnik, Hasan-beg je to iskoristio, pa je sa 20-30 trebinjskih prvaka preko Gacka i Foče otišao pravo Omer-paši. U to vrijeme, bosanski valija Hajrudin-paša se sa svojom svitom i jednim bataljonom carske vojske iskrcao u luci Sutorini, odakle je došao u kasabu Trebinje. Kada je odatle krenuo preko Stoca i Duvna u Travnik, Ali-paša je iz počasti s njim poslao svoga sina Nazif-pašu kao pratnju. Ali-paša je čekao u stolačkoj tvrđavi da carska vojska stigne u Mostar. Ali njegov kavazbaša, ranije spomenuti Ibrahim-aga, stao je na čelo pobunjenika i da bi spriječio ulazak carske vojske u Mostar, otišao je u mjesto Repče koje je na putu dva sata na ovu stranu od Konjica. Tu se utvrdio i da bi pribavio pojačanje, on je lično potajno otišao u Foču. Kada je pukovnik Skender-beg sa jednim odjelom carske vojske stigao do spomenutog mjesta Repci, zametnula se borba u kojoj se ustanici nisu mogli oduprijeti carskoj vojsci. Bili su poraženi i rastjerani, a Skender-beg je pobjedonosno ušao u Mostar. Dan-dva poslije toga i Omer-paša je došao. Iako je Ali-paša odmah krenuo iz Stoca i došao Omer-paši, bio je zajedno sa svojom porodicom smješten u jednu kuću kao zatvorenik. Kada se nakon dva-tri dana Omer-paša vraćao u Sarajevo, sa sobom je poveo Ali-pašu i cijelu

njegovu porodicu. Neki od zarobljenika u borbi u Repcima, koji su podstrekavali na ustanak, obučeni su u vojsku, a neki su okovani i kao zatvorenici poslani u Travnik. Kada je Omerpaša krenuo iz Sarajeva prema Banjoj Luci, s njim se nalazio i pritvoreni Ali-paša. Jedne noći, u šatoru u kome je spavao Ali-paša, navodno je slučajno opalila puška njegova čuvara i olovno zrno pogodivši Ali-pašu učini kraj njegova života.

Kada je general Jovanović, kojeg je moćna Austro-Ugarska imenovala i odredila za komandanta Hercegovine, išao iz Ljubuškog prema Mostaru, iz nekih muslimanskih kuća pored puta usudilo se otvarati vatru na carsku vojsku, zbog čega su kao odgovor na to topovskom vatrom te kuće porušene i tako prekinut sukob. U to vrijeme, uglednici Mostara dočekali su imenovanog generala i on je ušao u Mostar na dan 5. avgusta 1294/1878. godine, a da niko nije ni nosa pomolio. General Jovanović bio je zadovoljan i zahvalan mostarskom stanovništvu zbog takvog držanja.

CIVILNA UPRAVA U HERCEGOVINI

U Mostaru, koji je bio sjedište live, nalazio se mutesarif sa određenim rangom, postavljen uzvišenim fermanom od strane države i vijeće koje je bilo u njegovoj nadležnosti, sastavljeno od civilnih članova: muftije, kadije, upravnika za finansije, upravnika za korespondenciju i od pet-šest izbornih članova uglednih muslimana i nemuslimana pokrajine. Ovo vijeće sastajalo se dva puta sedmično u specijalnoj kancelariji uprave i raspravljalo o upravnim poslovima koji su se odnosili na livu. O svojim odlukama obavještavalo je mazbatom sjedište ejaleta u vrijeme kada je Hercegovina bila vezana za Bosnu, a u vrijeme kada nije bila vezana za Bosnu i kada je bila samostalna, izravno velikom veziru (Porti). Isto tako, u kazama postojalo je vijeće sastavljeno od mudira, koji je postavljan bujruđijom mutesarifa i od pet-šest članova, uglednih i cijenjenih muslimana i nemuslimana. U njemu sjedio i naib kaze. Oni su se također sastajali u mudirovoj kancelariji u prostorijama uprave. Raspravljali su o poslovima koji se odnose na upravu kaze, a o stvarima za koje je bilo potrebno obavještavali su mutesarifa mazbatom. Međutim, ako bi se pojavila kakva značajna stvar, i mutesarifi u livama i musiri u kazama imali su pravo da vanredno sazovu svoja vijeća. Među hercegovačkim kazama jedino je kaza Trebinje 1276/1859-60. godine, zbog svog posebnog položaja, formirana

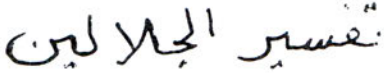
kao kajmekamluk. Za njenog kajmekama određivana je ličnost između državnih službenika carskim fermanom kao i jedan sekretar sa odgovarajućom plaćom. Na taj način je njome upravljano do formiranja vilajeta.

Kasnije, odnosno 1281/1864-5. godine, kada je formiran vilajet, Hercegovački sandžak pripojen je Bosanskom vilajetu. Za mutesarifa je opet uzvišenim fermanom određivan jedan mutesarif, kao i od strane šejhul islama (mešihata) jedan kadija se plaćom u iznosu od 3.000 groša mjesečno; od strane Ministarstva unutrašnjih poslova postavljen je jedan sekretar sa plaćom od 2.500 groša. Postojalo je jedno vijeće pod nazivom Upravno vijeće pod predsjedništvom mutesarifa, a sastojalo se od stalnih članova, naiba, muftije, mitropolita, biskupa, upravnika za finansije i sekretara, te najviše četiri člana između uglednih i utjecajnih muslimana i nemuslimana pokrajine izabranih većinom, kao i jednog plaćenog sekretara. Za rješavanje građansko-pravnih i krivičnih poslova postojalo je vijeće pod nazivom Apelacioni sud (Temjizi hukuk) pod predsjedništvom kadije, a sastojalo se od jednog službenika za krivične prestupe, koji je imao plaću 1.500 groša, te od četiri člana muslimana i nemuslimana izabrana većinom glasova stanovništva i uz plaću, te od dvojice pisara. Ovo vijeće sastajalo se svakog dana, osim petka i nedjelje, u posebnoj prostoriji uprave i raspravljalo o povjerenim mu stvarima. Isto tako, postojala je i Finansijska uprava koju su činili upravnik finansija i četiri-pet plaćenih službenika. Isti takav ured postojao je i uz sekretara. Ova dva ureda vodila su finansijske i administrativne poslove live. Za vođenje zemljišnih poslova postojao je upravnik katastra, postavljen od strane centralnog državnog katastra i s njim jedan pisar. Za statistiku postojao je jedan upravnik (nazir) i jedan statističar. Za ubiranje državnih prihoda postojao je glavni tahsildar i tri-četiri obična ubirača prihoda (tahsildara). Isto tako, postojala su dvojica-trojica inspektora koji su rukovodili poslovima zdravstva i higijene. Za upravljanje komunalnim poslovima postojalo je Vijeće (uprava) za komunalne poslove sastavljeno od predsjednika, koji je bio ugledni građanin i pod njegovom upravom četiri-pet članova. Postojao je i jedan liječnik s plaćom od 1.500 groša. U kazama je također postojalo vijeće sastavljeno od kajmekama, koji je postavljen od strane vilajeta umjesto ranijeg mudira, kao i upravnik civilnih poslova i vijeće izabrano od strane naroda, koje je bilo u njegovoj nadležnosti. Vijeće je imalo plaćenog sekretara, kao i prvostepeni građanski sud, sastavljen od kadije

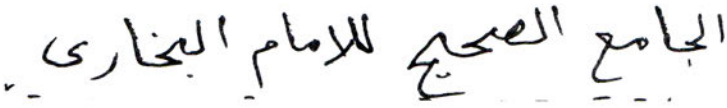
kao predsjednika i članova izabranih od strane naroda i jednog pisara. Za državne prihode postojao je upravnik prihoda, po jedan blagajnik i po dvojica-trojica sakupljača prihoda, jedan inspektor (finansija), jedan katastarski službenik i jedan statističar. Međutim, dvije-tri godine kasnije iz nekih razloga ukinute su službe tahsildara i mufetiša.

KNJIŽNI FOND KOJI JE ZAVJEŠTAO ALI-PAŠA

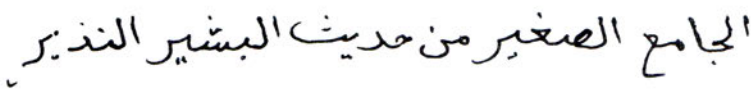
Iza Ali-paše ostale su dvije-tri desetine rukopisa, koje je on uvakufio za biblioteku tekije u Mostaru. Ovdje ćemo nabrojiti koja su to djela i ko su njihovi autori, kao i datum i ime prepisivača.

1. 3901.
(Tafsir al-galalayn)

Kratak komentar Kur'ana što su ga napisali Galaluddin Muhammad b. Ahmad al-Mahalli, umro 864/1459. i Galaluddin Abdurrahman b. Abu Bakr as-Suyuti, umro 911/1505.
Prepisao šayh Halil, kadija, godine 1164/1750.

- 2-3. 3737,
3738.
(al-Gam i as-sahih lil imam al-Buhari)

Zbirka vjerodostojnih hadisa, što ih je napisao Abu Abdullah Muhammad b. Isma il al-Buhari al-Gu fi, umro 256/870.
Kompletan primjerak u dva sveska.
Prepisao Ali b. Hasan Iskeli al-Amasi 1253-56/1838-40.

4. 3840.
(al -Gami u as-sagir min hadit al-bašir an-nadir)

Zbirka hadisa, napisao Galaluddin b. Abu Bakr as-Suyuti, umro 911/1505.
Ime prepisivača i datum prijepisa nisu navedeni.

5. حاشية قره كمال على حاشية الحيايلى على شرح العقائد 4065.

(Hašiya Qara Kamal ala hašiya al-Hayali al šarh al-aqa' id)

Super glosa Hajalinoj glosi Taftazaninog komentara Nasafinom Akaidu. Napisao Kamaluddin Isma il b. Bali al-Qaramani, Qara Kamal, živio oko 900/1494.

Prepisao Isra' il b. Ali 950/1543.

6. مطالع المسرات بجلاء دلائل الخيرات 3947.

(Matali al-musirrat bi gala' i dala' il al-hayrat)

Komentar Gazulinoj zbirci salavata. Napisao šayh Muhammad al-Mahdi b. Ahmad b. Ali b. Yusuf al-Fasi al-Qasri, umro 1063/1653.

Ime prepisivača i datum prijepisa nisu navedeni.

7. شرح المنار لابن الملك 3983.

(Šarh al-manar libn al-Malak)

Komentar djelu "al-Manar" iz usuli fikha (Uvoda u islamsko pravo). Napisao 'Abdullatif b. Abdul aziz Ibn al-Malak (Ibn Firište), umro 797/1359.

Prepisao Halil b. H.Sadiq al-Buliwi (iz grada Buli-Kastamunija, Turska), u Istanbulu, u medresi Defterdar paše, 1072/1661.

8. 4010.

حاشية الرهاوى على شرح المنار لابن الملك

(Hašiya ar-Ruhavi žala šarh al-Manar libn al-Malak)

Glosa prethodnom Ibn Malakovom komentaru djela "al-Manar". Napisao Šarafuddin Abu Zakariya Yahya /b.Qaraga Sib/ ar-Ruhawi al-Misri al Hanafi, umro oko 949/1542.

Ime prepisivača i datum prijepisa nisu navedeni.

9.

3716.

التلويح في كشف حقائق التنقيح

(at-Talvih fi kašf haqa'iq at-tanqih)

Komentar, odnosno superkomentar djelu "at-Taudih". Napisao Sa'duddin Mas'ud b. 'Omar at-Taftazani, umro 792/1389. (Usuli fikh)

Prijepis završen 933/1526.

10.

3589.

مختصر غنية المتمللي (حلبى صغير)

(Muhtasar gunyat al-mutamalli - Halabi sagir)

Skraćena prerada komentara "Gunyat al-mu tamalli fi šarh munnyat al-musalli" sa područja islamskog prava. Napisao aš-Sayh Ibrahim bi. Muhammad b. Ibrahim al-Halabi, umro 956/1549.

Prepisao Siddiq b. Munla 'Abdullah, u petak mjeseca ramazana 1019/1610.

11-14.

3752,3747,

3743,3751.

البحر الرائق شرح كنز الدقائق

(Al-Bahr ar-ra'iq šarh kanz ad-daqa'iq)

Komentar djelu "Kanz ad-daqa'iq" o hanefijskom fikhu u tri sveska, a četvrti svezak je od drugog kompleta. Napisao Zayn b. Ibrahim b. Muhammad Ibn Hugaym al-Misri al-Hanafi, umro 970/1562.

Prepisao prva tri sveska 'Abdulqadir b. Muhammad al-Hanafi ad-Dimišqi /iz Damaska/, u vremenu od ponedjeljka krajem mjeseca rebius-sani 1143. do noći uoči nedjelje 27. šabana 1144/1730-31.

Četvrti svezak prepisao Ahmed b. al-Hasan al-Magribi al-Maliki, 1148/1734.

15.

الطريقة المحمدية

3680.

(at-Tariqat al-Muhammadiya)

Knjiga vjerskih pouka i propovijedi iz Kur'ana i Hadisa.
Napisao Muhammad b. Pir'Ali al-Birgavi, umro 981/1573.

Ime prepisivača i datum prijepisa nisu navedeni.

16.

3930.

الوسيلة الاحمدية والذريعة المرمدية في شرح الطريقة
المحمدية

(al-Vasilet al-Ahmadiya...)

Komentar prethodnom djelu, napisao aš-Sayh al-Hagg Regeb
b. Ahmed 1087/1676. godine.

Prepisao Mustafa Hulusi b. Muhammad b. Sun ullah,
imam i hatib u Havadže Rustemovoj džamiji, rebiul-evvela
1222/1807.

17.

مرشد المتأهل

3891.

(Muršid al-mute'ehhil)

Uputa o valjanom životu, postupku i vladanju u braku, za
oženjenog i onog koji se namjerava ženiti. Napisao šayh
Muhammad Qutbuddin al-Izniqi, umro 821/1418.

Ime prepisivača i datum prijepisa nisu navedeni.

18.

3669.

حاشية على شرح قاضى مير على هداية الحكمة

(Hašiya žala šarh qadi Mir ala hidayat al-hikma)

Glosa komentara djelu "Hidayat al-hikma" iz filozofije.
Napisao Muhammad b. Salahuddin b. Galaluddin.. Muslihuddin
al-Lari, umro 977/1569. u Amedu.

Prepisao Muhammad b. Monlla Bakr 1110/1698.

19.

التعريفات للجرجاني

3646.

(at-Ta arifat lil-Gurgani)

Definicije filozofskih, mističkih i dogmatskih fraza i pojmova, poredane abecednim redom. Napisao Ali b. Muhammad as-Sayyid aš-šarif al-Gurgani, umro 816/1413.

Prepiso Muhammad b. Ali 1163/1750.

20.

جلاء الانظار في حل عويصات الافكار

3879.

(Gala'u al-anzar fi hall awisat al-afkar)

Superglosa skraćenom djelu "al-Isagugi" o logici. Napisao Qara Halil b. Hasan al-Barkili, umro 1123/1711.

Ime prepisivača i datum prijepisa nisu navedeni.

21.

شرح تهذيب المنطق والكلام للدواني

3962,1.

(Sarh tahzib al-Mantiq val-kalam lid-Dawani)

Komentar udžbeniku iz logike. Napisao Galaluddin Muhammad b. As'ad ad-Dawani, umro 908/1502.

Ime prepisivača i datum prijepisa nisu navedeni.

22.

حاشية على شرح تهذيب المنطق والكلام

3962,2.

(Hašiya ala šarh tahzib al-mantiq val-kalam)

Glosa gornjem komentaru. Napisao Mir Abu'l-Fath Muhammad b. Emin Mahdum as-Sa' idi umro 975/1567.

Prepiso Muhammad b. Mustafa b. Muhammad, u Amasiji, u mahali Mehmed-paše, u srijedu, 15. šabana 1111/1700.

23.

الفوائد الضائية

3626.

(al-Fava'id ad-Diya'iyya)

Glose komentaru djela "al-Kafiya" iz arapske sintakse. Napisao Ibrahim b. Muhammad b. 'Arabšah al-Isfara'ini, 'Isamuddin, umro 944/1537.

Ime prepisivača i datum prijepisa nisu navedeni.

24.

المطول (شرح التلخيص)

3935.

(al-Mutavval - Šarh at-talhis)

Komentar djelu "at-Talhis" sa područja arapske stilistike. Napisao Sa'duddin Mas'ud b. Omar at-Taftazani, umro 791/1389.

Prepisao neki Husayn, u četvrtak poslijepodne, u mjesecu ševvalu 1050/1641.

25.

3670.

I S T O

Ime prepisivača i datum prijepisa nisu navedeni.

26.

مبارق الازهار في شرح مشارق الانوار

3799.

(Mabariq al-azhar fi šarh mašariq al-anvar)

Komentar "al-Mašariq" - zbirke vjerodostojnih hadisa. Napisao Abdullatif b. Abdul'aziz Ibn al-Malak, umro 797/1395.

Prepisao Yusuf b. Ibrahim b. Šayh Zayn al-Abdin, nastanjen u gradu Jedreni, 1122/1710.

حاشية على المرأة

(Hašiya žala al-mirtat)

Glosa komentaru "Mir'at al-usulu" iz historije islamskog prava. Napisao Mehmed b. Veli b. Resul al-Qiršehri al-Izmiri, umro 1165/1751.

Prepisao al-hagg Sulayman b. Musa al-Hanafi, 1238/1822.

Klauzula o uvakufljenju knjiga glasi:

هذه الوقف الشريف مدينة مؤستارده الشاسنه موفق
اولد يغمز تکه شریفه کتابنه سنده حفظ اولنمق اوزره رضاء لله تعالی
اشبوکتب وقف وتمهیز اولندی فی رجب سنه ۲۵۷.

Uvakufio Ali-paša Stočević za biblioteku svoje tekije u Mostaru 1257/1841.

Klauzula o uvakufljenju knjiga i pečat
Ali-paše Rizvanbegovića.

هذه الوقف الشريف مدينة مؤستارده الشاسنه موفق
اولد يغمز تکه شریفه کتابنه سنده حفظ اولنمق
اوزره رضاء لله تعالی ورسوله اشبوکتب
وقف وتمهیز اولندی
سنة ۲۵۷

BILJEŠKE:

- 1) Zejnil Fajić: Husein Bračković - Mala istorija događaja u Hercegovini, POF sv. 34/1985. str. 163-200.

Mr. Husnija KAMBEROVIĆ

MOSTAR SREDINOM 19. STOLJEĆA

Kada je sredinom 19. stoljeća Porta, nezadovoljna sporom provedbom reformi u Bosni, poslala Omer-pašu Latasa kako bi se pobrinuo da tanzimat zaživi i u ovom dijelu Carstva, jedan od gradova koji je pružio oružani otpor bio je i Mostar. U ovom kratkom saopćenju će biti riječi o toj pobuni uz jedan opći pogled na tadašnji Mostar s napomenom da se rad temelji na historiografskoj literaturi, te ljetopisima i putopisima iz toga doba.

Putopisci koji su početkom i sredinom 19. stoljeća prolazili kroz Mostar ostavili su upečatljive opise ovoga grada. Francuski baron Feliks de Božur u svojoj knjizi "Vojno putovanje u Otomansku Evropu ili opis njenih granica", objavljenoj 1829., za Mostar veli da je smješten "usred doline u kojoj se gaje maslinjaci i vinogradi", i koji "rijeka dijeli na dvije četvrti, koje jednu s drugom povezuje kameni most i obje su opasane izrezuckanim bedemom, zaštićenim kulama, od kojih su jedne okrugle, druge četvrtaste, neke snabdjevene oružjem i ravne na vrhu". De Božur se divi spoljašnjem izgledu Mostara koji je prijatan, jer se u njemu iznad kuća, izmiješanih sa zelenim "drvećem, nalaze kupole i minareti džamija". Šomet de Fose, u djelu "Opis Bosne", koje se prvi put pojavilo 1816., veli da je Mostar "bogat grad" i "centar dosta razvijene trgovine", te da je postao poznat "po svojim radionicama izvrsnog oružja, poput onog koje se kuje u Damasku". I ostali su francuski putopisci ostavili dosta slikovite opise tadašnjeg Mostara, ali ono što je zanimljivo jeste da se svi oni dive vanjskom izgledu ovoga grada, dok unutaršnjost Mostara slikaju dosta sumornom. Na Bujona, koji je 1863. ovdje boravio, Mostar je ostavio ružan utisak zbog "nedostatka zelenila", zapuštenosti i nečistoće uskih i krivudavih ulica". Svaka vrsta rastinja umire na ovom granitnom

tlu, i lišen zelenog ukrasa, koji čini čar orijentalnih gradova, Mostar, kao kakva oronula Ciganka, iznosi na vidjelo svoju bijedu i golotinju”. Takav je u očima francuskih putnika bio tadašnji Mostar. Neki drugi putopisci su imali drukčiji dojam o ovome gradu.

Nije poznato koliko je Mostar sredinom 19. stoljeća imao stanovnika. Prema procjenama De Božura i Šometa de Fosea, Mostar je u njihovo vrijeme imao između deset i dvanaest hiljada stanovnika. (Cifra je pretjerana). Ruski putopisac i političar Aleksandar Giljferding, koji je 1867. prošao kroz Mostar, procjenjivao je da ima oko 1.500 muslimanskih i 500 pravoslavnih kuća, s tim što “po okolnim selima, koja ulaze u sastav mostarske Crkvene opštine, ima 266 pravoslavnih kuća”. Katoličkih kuća je bilo oko 300 i uglavnom se nalaze u kvartu na desnoj obali Neretve, gdje su mahale Podhum, Zahum, Cernica i Ričina. Giljferding veli da su u mostarskom katoličkom uredu smatrali da je 1851. u ovom gradu bilo 2.504. katolika. Međutim, veli Giljferding, “većina katolika živi po selima na zapadnoj obali Neretve”. Izvjesno se znade da je 1813. u Mostaru i Ilićima bilo 78 katoličkih kuća s 339 duša. Katolici su se u Mostar uglavnom, doseljavali iz sela zapadno od grada.

Važno je kazati da sredinom 19. stoljeća muslimansko i hrišćansko i kršćansko stanovništvo Mostara održavaju dobre odnose, a neki putopisci čak ističu “slogu u važnim prilikama”. Slika koju su o životu u Mostaru toga vremena ponudili Joanikije Pamučina i Prokopije Čokorilo, a vezana je osobito za ponašanje glavnog Ali-pašinog savjetnika Mustafe efendije Sarajlića, te za samog Ali-pašu, ne može se, ipak, uzeti kao vjerodostojna. Ako čak zanemarimo Ali-pašin doprinos ekonomskom razvoju čitavog kraja, ono što je on ostavio Mostaru (da pomenemo samo saraje na Suhodolini i tekiju na Luci kraj Neretve) dovoljni su da tipiziranu predstavu o njemu i Mostaru toga vremena dobrano izmijene.

Od 1833. Mostar je bio središte mostarskoga mutesarifluka kojim je suvereno upravljao Ali-paša Rizvanbegović. Kraj njegove vladavine je vezan za Omer-pašu Latasa i ustanak Mostaraca 1850. koji u nekim svojim detaljima još uvijek predstavlja zagonetku. Naime, ostat će nepoznanica da li je iza ovoga ustanka stajao Ali-paša Rizvanbegović ili ne. Činjenica je da je on, vrativši se iz Sarajeva, izdao strogu naredbu muslimanima da svi “koji stanuju od Kule suhodolske do Vabinih dućana moraju odmah napustiti kuće radi smještaja nizama”, ali je to,

kako neki istraživači smatraju, bila samo varka kako bi kod muslimana pojačao gnjev prema sultanovim reformama i pojačao njihovo borbena raspoloženje". Nakon Ali-pašina odlaska u ljetnikovac na Buni, Mostarci su se okupili u ruševinama jedne džamije u Cerničkom polju i vijećali o dolasku nizama u Mostar, pa su odlučili da se silom odupru. Buna je počela 15. oktobra 1850. (Čokorilo veli da je "uzbuna buknila 20. oktobra"). Pobunjenike, uz koje je pristala većina građana Mostara, predvodio je Ali-pašin kavazbaša Ibrahim-aga Pilulija, rođeni Sarajlija koji je imao još prezimena Hunosić i Alipašić. Uz njega su se isticali još Ali-beg (ili Ahmed-beg) Hadžiomerović, Derviš-aga Ćumurija, Kadir-beg Hadžiomerović, Ibrahim Alajbegović, Salih-beg Muslibegović, Jusuf i mula Ibrahim. Radi se, dakle, uglavnom o pripadnicima sitnog plemstva.

Kada je buna izbila, i pobunjenici i Ali-paša su se obratili seraskeru Omer-paši Latasu. Ali-paša je pisao kako se pobunila "grupa nevaljalaca" i kako on nema ništa s njima. Pobunjenici su, pak, objašnjavajući svoje razloge za pobunu, tražili od Omer-paše "da ne šalje u Hercegovinu nizam", a Ali-pašu su označili kao krivca koji je prouzročio pobunu i insistirali su na njegovoj smjeni.

Većina Mostaraca je bila uz pobunjenike. Njihov vođa Ibrahim-aga, koji se samoinicijativno titulisao kao "paša", skupio je oko 500 vojnika i krenuo u susret Omer-pašinoj vojsci koja je iz Sarajeva preko Konjica išla prema Mostaru. Do sukoba manjega intenziteta je došlo pod brdom Lepota. U međuvremenu je u Konjic došao Mehmed Skender Illahi (odnosno Antoni Ilinski, Poljak koji je iza 1830. prešao na islam), ali se vjerovalo da će seraskerova vojska na Mostar napasti iz zaobilaznog pravca, odnosno iz pravca Duvna. Poslije prvih okršaja obje su vojske mirovale: seraskerova se zadržala u Konjicu, a pobunjenici na svojim položajima na brdu Lepota. Front je mirovao, a pobunjenici su pokušali pregovorima izdejstvovati smjenjivanje Ali-paše Rizvanbegovića, ili su, bar, na taj način htjeli obmanuti Omer-pašu i prirediti alibi hercegovačkom mutesarifu. Iako su se doista pobunili protiv pokušaja ubrzanja reformi, oni su isticali da se bune zbog nepravdi i zuluma Ali-paše Rizvanbegovića. Ovaj je, pak, kako se čini, doista stajao iza ustanka, ali mu je dao takvu formu da se ne bi moglo kazati da je on njegov idejni i stvarni nosilac.

Do značajnijih borbi pobunjenika i seraskerove vojske došlo je tek nakon što je Omer-paša ugušio pobunu u Posavini. U

januaru 1851. seraskerove trupe su odnijele nekoliko pobjeda nad pobunjenicima koje je već bio zahvatio strah od neuspjeha. Kada su pobunjenici počeli gubiti na bojnopolju, Ali-paša se sa Bune povukao u Stolac, a Muhamed Skender-beg je 10. februara 1851. ušao u Mostar bez nekih većih problema. Desetak dana nakon toga Omer-paša je naredio da se uhapsu Ali-pašin sin Rustem-beg i unuk Arif-beg, te konačno i sam Ali-paša koga je Omer-paša smatrao vođom pobune, bez obzira što je to ovaj negirao i davao uvjerenja kako je on odan sultanu.

Nakon neuspjeha pobune neki od vođa su uspjeli pobjeći u Dalmaciju. Ibrahim-aga Pilulija je sa svoja dva sina, Mehmedom i Muhamedom, stigao u Split gdje je izjavio da je sve akcije poduzimao po naredbi Ali-paše Rizvanbegovića.

Značaj ove mostarske pobune je višestruk: prvo, s obzirom na uvjete u kojima je izbila, pokazalo se da ovaj grad premda je bio sjedište Hercegovačkoga mutesarifluka, održava izuzetno dobru koordinaciju s ostalim dijelovima Bosne, prije svega sa pobunjenicima u Posavini i Bosanskoj krajini. Već je austrijski konzul Atanasković u Ali-pašinom zahtjevu upućenom Omer-paši da pošalje vojsku kako bi ugušio mostarsku pobunu, vidio pokušaj da se seraskerova vojska pocijepa i oslabi, jer bi ratujući istodobno u Posavini i Hercegovini, njezina udarna moć bila znatno umanjena, a šanse pobunjenika na uspjeh bile bi znatno veće; drugo, ova je buna Mostar definitivno potvrdila kao centar Hercegovine, bez obzira na činjenicu što ona nije okupila čitavu Hercegovinu, čak ni većinu ovoga prostora: treće, interesovanje koje su stranci pokazali za ovu pobunu, osobito Austrija i njezin konzul Atanasković, pokazalo je međunarodno značenje i međunarodni značaj Mostara kao cjeline. Ovaj grad će to ostati mnogo decenija i nakon smirivanja pobune.

Mr. Esad ARNAUTOVIĆ

POLITIČKE PRILIKE U MOSTARU I HERCEGOVINI U POSLJEDNJE DVIJE DECENIJE OSMANSKE VLADAVINE

Posljednje decenije osmanske vladavine u Bosni i Hercegovini karakteristične su po pokušajima Porte da u ovu pokrajinu Carstva provede reforme, koje su nailazile na žestok otpor bosanskih prvaka. Omer-paša Latas je silom oružja skršio moć bosanskog begovata. Može se reći da je uništio ne samo otpor već i njenu vojnu moć. Nailazio je na podršku hrišćanske raje, ali je i prema njoj pokazao surovost i odlučnost u uspostavljanju reda i mira.¹⁾ O tome I. Jukić kaže: "Turčin i kršćanin na ništa je dotjeran i u prosjake je otpraćen". On konstatuje: "Proći će 100 godina, a rane im (Bosancima i Hercegovcima) neće zarasti, niti će ono što su pogubili ikad više steći!"²⁾

Njegov dolazak značio je bitne promjene u administrativnom i upravnom sistemu. Zemlju je podijelio na kajmekamluke: Sarajevo, Bihać, Banja Luka, Travnik, Zvornik, Novi Pazar i Hercegovina.³⁾ Upravu nad Bosnom vode isključivo stranci, koji nisu znali ni jezika, a dolazili su da se na lahak način obogate za vrijeme vršenja njihove funkcije. Tako je prekinuta stara tradicija da Bošnjaci učestvuju u unutrašnjoj upravno-administrativnoj vlasti u ovoj pokrajini.⁴⁾ Pored vezira iz Carigrada poslan je i predsjednik Bujuk medžlisa (Medžlisi kebir), odnosno Velikog vijeća. Ukinute su spahijska i esnafska organizacija. U agrarnim odnosima zadržane su Tahir-pašine mjere, uvođenjem jedne trećine za cijeli Ejalet, što će imati za posljedicu u narednom periodu često izbijanje ustanaka hrišćanskog seljaštva.⁵⁾ Njihova kodifikacija izvršena je donošenjem Ramazanskog zakona (1858.) i Saferske naredbe (1859.). Ukidanje harača i umjesto njega zavođenje bedel-i askerije za nesluženje hrišćana u osmanskoj vojsci bile su neznatne promjene socijalnog položaja seljaštva u

Osmanskom carstvu da bi zadovoljile zahtjeve država zapadne Evrope.⁶⁾

Krimski rat (1853-1856.) najavio je nove odnose u evropskoj diplomaciji. Rusija je poražena i eliminisana kao hegemon u Evropi a istovremeno izgrađuje se kvalitativno novi odnos Osmanskog carstva prema Francuskoj i Engleskoj koje se sada pojavljuju kao njeni zaštitinici što predstavlja jednu novu fazu u rješavanju istočnog pitanja. Kao posljedica novog odnosa je i otvaranje konzulata Engleske, Rusije, Francuske, Pruske i Italije u Sarajevu i Mostaru te konzularnih predstavništava u nekim drugim sredinama. Kada je Hercegovina u pitanju, važno je istaći da je u Trebinju bilo konzularno predstavništvo, kasnije vicekonzulat.⁷⁾ To će omogućiti bolji uvid u stanje i odnose u ovoj pokrajini i istovremeno bolju propagandno-političku djelatnost. Kršćansko stanovništvo odavno je tražilo prisutnost jednog od konzula koji bi im bio zaštitnik od tlake i nepravde. Njegovo postojanje samo po sebi dovoljna je zaštita jer bi ono primoralo osmansku vlast da vodi računa o svom djelovanju. "Konzulat plašio bi Bošnjake više nego vlastita vlada" ("piu assai che il proprio loro Governo"), ističe Batinić.⁸⁾ Posebno je bilo snažno djelovanje ruskog konzulata koji je preko mreže svojih agenata radio na razvijanju propagande čiji cilj je bio da evropskoj javnosti predstavi stanje, u Osmanskom carstvu, iz koga se jasno uočava da ono pokušava da izigra obećanja data na Pariskoj konferenciji (1856.) a što joj je omogućavalo da se miješa u unutarnje stvari Carstva i da na taj način razvija ideju panslavizma i na ovom prostoru. U ovom periodu pojavljuju se razne brošure iz kojih se to jasno vidi. Tako, naprimjer, u brošuri "Nekoliko reči o slovenskim narodima u Austriji i Turskoj", čiji autor je nepoznat, a pripisuje se Giljferdingu, stoji: "Pravi uzrok propasti slovenskih naroda jeste u tome što su vazda radili svaki za sebe, a nisu jedan drugome pomagali. Drugi uzrok njihove propasti leži u tome što nisu čuvali svoje običaje, nego su primali od stranaca sve ono što je suprotno njihovom duhu "mислеći na orijentalni način života i običaje koji su se javili pod utjecajem turske kulture i dalje "Srbi sad znaju ko im je pravi prijatelj", navodi Dubravčić u svom izvještaju od 26. juna 1860.⁹⁾ Ovaj izvještaj pokazuje da je austrijski konzul u Mostaru uočio metod rada ruske agenture, koji će, radi svog probitka, utjecati na snažnu prisutnost srpske nacionalne ideje, kroz podsjećanje na stare i stvaranjem novih mitova, raditi na priključenju ovih teritorija Srbiji, odnosno

Crnoj Gori. Oni utječu na tokove ustanaka šezdesetih godina i pomažu hercegovačke ustanike u novcu i žitu.¹⁰⁾ Ruska agentura je koristila nezadovoljstvo hrišćanskog stanovništva socijalnim položajem i agrarnim odnosima u cilju organizovanja ustanaka protiv osmanske vlasti podstičući nacionalno-oslobodilačke težnje i priključenje Crnoj Gori. Nijedan ustanak u Hercegovini nije bio bez podsticaja, aktivne pomoći ili miješanje Crne Gore. Ti ustanci su prerastali u crnogorsko-osmanske ratove. Tako je nakon ustanka 1858. godine održana u Carigradu konferencija poslanika Rusije, Austrije, Engleske, Francuske i Pruske. U ime svojih vlada trebalo je da obezbijede smirivanje situacije između Crne Gore i Osmanskog carstva, kako prema Hercegovini, tako i prema Skadarskom pašaluku. Austrija, vođena svojim interesima, podržavala je diplomatsku aktivnost Porte. Rusija je, dok je komisija boravila u Mostaru kako bi se u Hercegovini osigurao mir, preko svojih agenata djelovala u Hercegovini. Pravoslavno stanovništvo u Hercegovini očekivalo je da će istočna Hercegovina biti prisajedinjena Crnoj Gori. Tako je unutrašnji spor u Osmanskom carstvu postao međunarodni problem, pa je zvaničnim razgraničenjem prema Crnoj Gori ona priznata, mada ne formalno, kao nezavisna država. Rezultat novog stanja i stimulisanja ustaničkih pokreta hrišćanskog stanovništva jasno potvrđuje, da su razlozi čestih ustanaka u Hercegovini bili u sferi međunarodne politike, a ne socijalnih odnosa i agrarne politike, ne isključujući narasle probleme u toj sferi a što je korišteno kao razlog njihovog organizovanja. U vezi s ovim je i pojava brošure "Ustanak srbski" u kojoj se istiće pomoć Rusije svojoj pravoslavnoj braći u Srbiji.¹¹⁾

Ruska agentura djelovala je na cijelom prostoru Bosne i Hercegovine s ciljem da zainteresira pravoslavno stanovništvo za planove Srbije, a po mišljenju austrijskog poslanika u Beogradu djelovalo je dvanaest ruskih agenata.¹²⁾ Djelovali su i na prostoru Hercegovine, uz odobrenje vlasti iz Mostara, pod izlikom da žele da fotografiraju crkve i škole. Pravoslavno stanovništvo u Mostaru i Hercegovini osjetilo se snažno zahvaljujući podršci koju su imali u ruskom konzulatu, i sve češće je protestiralo protiv lokalne vlasti na nepravde koje su im bile nanijete.¹³⁾ Oslonac ruske propagande bili su mostarski trgovci. Tako su Jefto Bjelobrk i Jefstan Mrav vršili agitaciju za ustanak u sjeverozapadnoj Hercegovini, a Mićo Ljubibratić u jugoistočnoj.¹⁴⁾ Pored trgovaca, sveštenika i učitelja aktivna je bila i mladež na koju je Austro-Ugarska posebno obratila

pažnju pa je tražila od svog vicekonzula u Trebinju Vuka Vrčevića da na njih obrati pažnju skrećući mu pažnju da treba da zastupa austrougarske interese.¹⁵⁾ Iz navedenog je jasno da je Rusija podsticala teritorijalne zahtjeve Crnogoraca prema Hercegovini, uslijed čega su oni i radili na njenoj destabilizaciji,¹⁶⁾ a što je dio ruskog projekta u rješavanju istočnog pitanja. Nije slučajno došlo do povezivanja aktivnosti: ustanka u Hercegovini i Bosni 1875-1878., srpsko-turskog i crnogorsko-turskog rata 1876-1877. i rusko-turskog rata 1877-1878. čime se htjelo da oslabi Osmansko carstvo. Njegovu vojnu snagu, trebalo je vezati za više ratišta i onemogućiti njegovo djelotvorno djelovanje na jednom frontu. Ovakav odnos Rusije prema Srbiji i Crnoj Gori i njena podrška i djelovanje među pravoslavnim stanovništvom u Hercegovini (i Bosni) ubrzano su doveli do pretvaranja ovog stanovništva u dio srpskog nacionalnog korpusa, što će uvjetovati izjednačavanje vjerskog i nacionalnog, na osnovu čega će ovo stanovništvo, na svaki način, pokušati da vezuje za Srbiju u Bosni i Crnu Goru u Hercegovini.

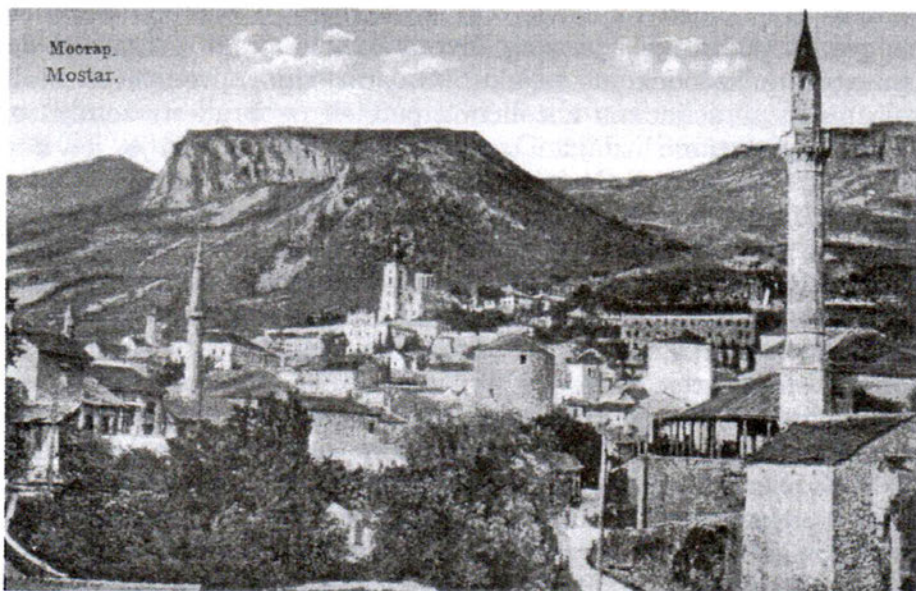
Katolici do dolaska biskupa Barišića. sredinom pedesetih godina XIX stoljeća, bili su u Mostaru malobrojni, pa tako nisu predstavljali ozbiljnu snagu ni u nacionalnom ni u privrednom smislu. Uglavnom, držali su se po strani ne miješajući se u sukobe osmanske vlasti sa pravoslavnim stanovništvom. Godine djelovanja biskupa Barišića označavaju snažnu aktivnost na podizanju vjerskog života katolika i podizanju obrazovanja i u tom pravcu pokušava da nađe podršku kod država zapadne Evrope. Sve više se oslanja na Beč i preko njega pokušava da animira evropsko javno mnijenje, naročito poslije objave Hatti humajuna 18. II 1856. godine, pa će to voditi nezadovoljstvu i vlasti i Bošnjaka u Mostaru.¹⁷⁾ U periodu 1850-1860. uočljiv je porast katoličkog stanovništva u Mostaru što je posljedica takve njegove orijentacije. Za svoju djelatnost Barišić je redovno dobijao potporu Austrije, a nastojao je da je dobije i od Napoleona III (1854.) obrazlažući zahtjev teškim položajem katolika u Hercegovini.¹⁸⁾ Uslijed čestih ustanaka pravoslavnog stanovništva, te lojalnog držanja katolika, mijenja se i odnos vlasti prema njima. Tako su konačno, zahvaljujući Omer-paši Latasu, dobili pravo da sagrađe crkvu, koja je otvorena 1866. godine. U njegovoj odluci stoji da se "nalaže svim muhamedancima da se niti najmanje ne smiju tome protiviti".¹⁹⁾ Barišić je utjecao svojim autoritetom na lojalnost katolika što je odgovaralo tada i Austriji i Turskoj. Koliko je bilo značajno da se održi

njihova lojalnost, govori i izjava Huršid-paše koju je dao 1854. godine pred čitavim medžlisom u Sarajevu: "Uzimajte od svakog desetinu, paša bio, kajmakom bio, džamija bila, vakuf bio, osim samih fratara. Njih je devlet (država) mehaf učinio (izuzela) i neću da mi takve dave (tužbe) od fratarskih desetina više ikad dolaze".²⁰⁾ To je izmijenilo odnos osmanske vlasti prema njima a što potvrđuje činjenica "da se stolačkim katolicima dijelilo oružje zbog susjedstva sa pobunjenim krajem".²¹⁾ Ipak, to povjerenje nije dovelo do uspostavljanja direktne komunikacije predstavnika katolika i vlasti, posebno franjevac, koji su s njima kontaktirali posredstvom austrijskog konzulata.²²⁾ Da bi taj odnos promijenili pokušali su, da poslije biskupa Barišića, podrže izbor fra Marka Kalamuta za novog biskupa. U tome nisu uspjeli, jer je izabran fra Anđeo Kraljević. On nastavlja rad biskupa Barišića na planu podizanja vjerskog života katolika, ali pokušava da pomogne i katoličkom seljaku. On u jednoj predstavi moli sultana da se seljacima katolicima podijeli neobrađeno zemljište, ali da se pri tome izdaju i tapije da su vlasnici zemlje, jer bez njih niko se neće prihvatiti posla bojeći se da im ne bi bila oteta.²³⁾ Očito je da je već tada Kraljević radio na tome da katolički seljak dobije što više zemlje. Upravo ovi zahtjevi ukazuju na političke aspiracije Austrije na Bosnu i Hercegovinu kao dugoročni cilj, a vezivanje katolika uz sebe koje je ostvareno religijom, koristi se da se postepeno mijenjaju i ekonomski odnosi, što postaje metod.

Aktivnost Rusije u Hercegovini izazvala je pozornost kod austrougarskih državnih organa, posebno nastojanje da se povežu različite vjerske zajednice, pravoslavni, katolici i muslimani, u cilju prisajedinjenja Srbiji i Crnoj Gori. Oni su smatrali da katolici, ako se ne mogu ujediniti sa katoličkom Austro-Ugarskom, ipak pretpostavljaju Turke Srbima. Po njihovoj procjeni i muslimani, i katolici, i pravoslavni mrze Turke. Muslimani bi htjeli da ostanu feudalna gospoda, Srbi misle da pravog slovenstva nema bez pravoslavlja, a katolici ne mogu da podnesu "šizmatike". Pošto je vjera glavni motiv svega, ne vjeruje se da će panslavisti i federalisti biti u stanju da organizuju opću revoluciju.²⁴⁾ Planovi Srbije imaju svoje ishodište u "Načertanju" Ilije Garašanina gdje bi Srbija "između interesa Rusije i Austrije, imala zadatak da izbjegne politički patronat svake od tih država i da korak po korak, na razvalinama turske imperije, izgrađuje svoju novu državu. Otimajući kamen po kamen od Turske, zadatak je srpske politike da ponovo vaskrsne iz mrtvih nekadašnje svoje

carstvo”.²⁵⁾ Ovaj citat M. Ekmečića odslikava strategiju srpske politike od sredine XIX stoljeća do danas.

Odnosi između pravoslavnog i katoličkog stanovništva bili su na nivou snošljivosti i među njima, do pred austrougarsku okupaciju, nije dolazilo do sukoba. Oslanjali su se na vanjske faktore, katoličko stanovništvo na Austro-Ugarsku, a pravoslavno na Rusiju. Sukob se javlja kada katolički kler, suprotstavljajući se planovima Crne Gore prema Hercegovini, otvoreno manifestira želju da Bosna i Hercegovina bude uključena u sastav Austro-Ugarske “sa kojom je vežu stari susjedni odnosi i ista vjera”.²⁶⁾ Tada se među njima javljaju antagonizmi kao rezultat suprotnih opredjeljenja. U međžlisu su zajedno nastupali vođeni raznim razlozima, ali jedinstveni u zahtjevima.

U djelovanju vjerskih službenika i jedne i druge strane izražena je netrpeljivost. Još 1851. godine skreće anonimni pisac, u Srpsko-dalmatinskom magazinu, pažnju na to kako fratri “ukorjenjuju među braćom otvorenu mrzost”, oni, kao i njihov narod “mrze na pravoslavnu crkvu i na hristjane.”²⁷⁾ Na to je odogovorio biskup Barišić,²⁸⁾ koji kaže da se redovnici “truju u Italiji na školovanju i da tamo primaju duh” mrzosti i zavedenosti pa se pita “da to nije zato što neće da budu kapetani, harambaše i perjanici”²⁹⁾ A Petar Bakula, govoreći o odnosu katoličke i pravoslavne crkve, kaže: “Bog je jedan, jedna vjera samo... jer nije istina, niti more biti, svaki zakon

da je ugodan Bogu". Ovo ukazuje na razvijanje ekstremizma i netolerancije, ne samo prema pravoslavlju, već i prema islamu, na čemu će katolička crkva insistirati.³⁰⁾

Koliki je utjecaj katoličkog klera na narod, potvrđuje nalog Andrašija svom poslaniku u Vatikan da pokuša pokrenuti crkvene institucije u Rimu da djeluje na bosanskohercegovačke franjevce kako bi se suprotstavili težnjama Srbije i Crne Gore prema Bosni i Hercegovini što bi štetilo katoličkim interesima, te je potrebno da katoličko stanovništvo digne svoj glas.³¹⁾ Andrašić je dobio povoljan odgovor uz obećanje da će preduzeti potrebne mjere.³²⁾ To se osjeća na terenu u Hercegovini. Tamo biskup Kraljević u "ime katolika Hercegovine" šalje Porti depešu u kojoj se kaže: "Na naše veliko iznenađenje dočuli smo da je Srbija zatražila od Visoke Porte priključenje Bosne. Katoličko pučanstvo biskupije hercegovačke usljed takvoga zahtjeva prinuđeno je javiti vladama jamčecih vlasti, da je njegova tvrda volja ne pristati na to priključenje koje se izvanredno protivi njegovim interesima moralnim i materijalnim. U slučaju da bi današnja vlada hotjela ili morala napustiti Bosnu katolici prosvjeduju svečano protiv priključenja njihove otadžbine Srbiji ili Crnoj Gori te izjavljuju da se žele u tom slučaju sjediniti sa narodima austrijskog carstva s kojima su vezani svojom historičkom prošlošću kao i mnogobrojnim drugim interesima moralnim i materijalnim."³³⁾ Ove aktivnosti bile su poznate i biskupu J.J. Štrosmajeru što se vidi iz njegovog pisma upućenom Račkom 18. jula 1876. gdje kaže: "Ja iz posve izvjesnog izvora znam da konzuli i neki fratri u Bosni agitiraju za to da katolici i muhamedanci viču priključenje Austriji".³⁴⁾

Važno je istaći da do 1876. godine Austro-Ugarska nije konačno definisala svoj stav kada je bila u pitanju Bosna i Hercegovina.³⁵⁾ Dvojica vodećih kreatora austrougarske politike Đula Andrašić i Benjamin Kalaj bili su protiv toga da se Austro-Ugarska optereti sa još milion-dva Slavena.³⁶⁾ Iza toga stajalo je pitanje bi li vladala Bosnom Austrija ili Ugarska ili zajedničko tijelo, ili bi možda bila pripojena Hrvatskoj, koja se poslije 1868. godine našla u novom položaju na temelju hrvatsko-ugarske nagodbe, kada je dobila neku vrstu samouprave, imala svoj sabor i predstavnike u mađarskom saboru. Te brige oko Hrvatske bile su, po mišljenju Malkolma Noela, najvažniji razlog što Mađarima nije stalo do Bosne, jer bi porast broja Južnih Slovena ojačao argumente onih koji su zahtijevali samostalniji status za svoju zemlju, kada bi se istakao i zahtjev

za trijalističkim preustrojtstvom Austro-Ugarske.³⁷⁾ Svakako, ovo je možda bio put i za njihovo stvaranje samostalne države što ni Beč ni Budimpešta nisu htjeli, no bilo bi opasno kada bi se proširila Srbija, koja bi pripojila Bosnu i ugrozila Austro-Ugarsku svojim zahtjevima prema hrvatskim teritorijama.³⁸⁾ Tek srpska objava rata Osmanskoj carevini, i sumnje da sultan može očuvati vlast, utjecali su na Austro-Ugarsku da se angažuje na zauzimanju Bosne. Kada su se odlučili, onda je cilj, po svaku cijenu, morao biti realiziran.

Odnos lokalnih vlasti prema djelovanju stranih agenata svodio se na saslušavanja sumnjivih, no nekih značajnijih akcija u cilju njihovog onemogućavanja nije bilo. Tako u ljeto 1869. godine dolazi do nemira vezanih za regrutaciju u Sarajevu kada se javljaju nemiri i u Novopazarskom sandžaku, oko Bijelog Polja, pa ustanak zahvata i Krivošije. Novi valija, nasljednik Topal Osman-paše, Safvet-paša dobio je u Mostaru, gdje se tada nalazio, pismo od Porte u kojem ga izvještavaju o slavensko-ruskoj agitaciji po Bosni i Hercegovini. Vrhovno vodstvo povjereno je mitropolitu Mihajilu u Beogradu, dok su ruski generalni konzul u Dubrovniku i konzulat u Mostaru držali sve niti agitacije u Hercegovini. U Mostaru bijahu glavni emisari i agitatori iguman Serafim Perović³⁹⁾, zatim arhimandrit Leontije Radulović i brat mu Jovan, koji je radio kao učitelj u Mostaru. U kući Radulovića nađene su "važne spise s dokazima o pripravama ustanka".⁴⁰⁾ Sve se ovo negativno odražavalo na Bošnjake. Poslije strahota koje su doživjeli za Omer-pašina vakta, te njihovih stradanja, dovedeni su u stanje straha za svoj ekonomski položaj, a što su povećavali česti ustanci.

Bošnjaci su predstavljali feudalni sloj i uglavnom uživali svoja imanja, neznatno se baveći trgovinom i zanatima.⁴¹⁾ Trgovinom i zanatima bavilo se pravoslavno stanovništvo, koji su u brdu izgradili svoje mahale Brankovac i Bjelušine, gdje su podaleko od očiju vlasti organizirali život, u blizini ruskog konzulata, koji je smatran njihovim zaštitnikom. O tome R. Mihela kaže: "Stvarno je u Hercegovini mnogozemaljskog blaga prešlo u posjed uvijek okretnih pravoslavnih, a katolici su se zadovoljili time, da budu siroti težaci i zavisni radnici".⁴²⁾ Evidentan je porast katoločkog življa u Mostaru mada u privrednom pogledu još uvijek nisu predstavljali gradski dio stanovništva koji bi predstavljao neku ozbiljniju snagu, jer su bili malobrojni i što su se sporo uključivali u život gradske sredine.

Mostar je predstavljao konzervativnu sredinu u kojoj je islamska zajednica bila najbrojnija i predstavljala onaj dio gradskog stanovništva koji je kao pečat u razvoju Mostara kao najznačajnijeg centra Hercegovine. To gradsko stanovništvo se tu osjećalo svoje na svome, o čemu govori stambena arhitektura mostarskih mahala okupljenih oko džamija. I u takvoj atmosferi počeo je prodor seoskog elementa koji je nosio novine bezdušnog vremena, ali i promjenu strukture stanovništva u gradu u kome su počeli da žive i pripadnici drugih vjerskih zajednica. Sa sjetom su se sjećali vremena kada su se mogli suprotstaviti sultanovim reformama, kada je Bosna bila pokrajina sa posebnim statusom, kada je njena slava snagom oružja pronijeta ratištima širom granica Osmanskog carstva. Zato je i ovdje među Bošnjacima vladao strah da bi, ukoliko bi hrišćani riješili agrarno pitanje, i njihova sudbina bila slična sudbini raje prije četiri stotine godina, ističe Vasić u svom izvještaju Bojstu.⁴³⁾

Proklamacija Ustava 1876. godine nije u Mostaru izazvala veći interes. Bošnjaci se nisu razumjeli u nove promjene, a hrišćani nisu vjerovali da će one dovesti do poboljšanja položaja.⁴⁴⁾ Kada je došlo do parlamentarnih izbora, na njima se je pokazalo odsustvo interesa. Najviše glasova dobili su muftija Mustafa Karabeg iz Mostara, Ibrahim Bašagić iz Stoca i mostarski trgovci Nikola Jelačić i Stefan Grabovac. Umjesto muftije, koji se zahvalio na izboru, izabran je Mula-aga iz Stoca, a umjesto Jelačića neki Bilić.⁴⁵⁾ Pred mogućnošću okupacije Bosne i Hercegovine nametalo se i pitanje eventualnog iseljavanja Bošnjaka. Takve kalkulacije nisu umanjivale odlučnost Bošnjaka Mostara i Hercegovine da ne napuste zemlju” u kojoj je svaki kamen natopljen njihovom krvlju i svet”.⁴⁶⁾ Oni ne misle da se sele u Tursku, po mišljenju Vasića, jednu autonomnu upravu, sigurnost vjere i posjeda pretpostavljaju svemu.⁴⁷⁾ Te nade bile su probudjene mogućom autonomijom Bosne i Hercegovine prema preliminarnom mirovnom ugovoru u San Stefanu 1878. “jer su od Ali-pašina vremena oni trpjeli Osmanlije ali ih nisu voljeli”.⁴⁸⁾ No stvarnost je bila drugačija. Berlinskim kongresom 1878. godine otpala je ta mogućnost. Prema članu XXV Berlinskog ugovora Bosna i Hercegovina trebala je da bude okupirana uz zadržavne formalnog suvereniteta osmanskog sultana nad ovom pokrajinom.⁴⁹⁾

ZAKLJUČAK

Iz izloženog se vidi da je u posljednje dvije decenije vladavine Osmanskog carstva u Bosni i Hercegovini bila snažno prisutna političko-propagandna djelatnost Rusije, Srbije i Crne Gore s jedne i Austrije, odnosno Austro-Ugarske s druge strane. Svoje teritorijalne pretenzije nad ovim pokrajinama Osmanskog carstva htjeli su da realizuju djelovanjem crkvenih organizacija. Na taj način dolazi do izjednačavanja vjerskog i nacionalnog što će povećati netoleranciju među crkvama i među stanovništvom. Mostar je bio poprište djelovanja agentura kao glavni politički, privredni i kulturni centar Hercegovine, gdje su se najbolje ispoljavale političke ambicije zainteresiranih država za ovaj prostor. Teške ekonomske prilike stvorene intervencijom Omer-paše Latasa, te promjene u agrarnim odnosima, stvorile su nezadovoljstvo u svim slojevima društva. Česti seljački ustanci, koji su često bili pod utjecajem Srbije i Crne Gore, a u kojim je imala udjela i ruska agentura, povećavali su nesigurnost, dovodili do slabljenja autoriteta vlasti, i pokazivali njenu nemoć da osigura red i mir. A to je bio osnovni cilj, kako bi se umiješala diplomacija evropskih zemalja u unutrašnje stvari Osmanskog carstva, da bi, insistirajući na nemoći sultana i Porte da sami riješe probleme, preuzeli akciju u svoje ruke čiji će krajnji cilj biti, uspostavljanje austrougarske okupacione vlasti.

BILJEŠKE:

- 1) Milan Prelog, Povijest Bosne u doba osmanske vlade, II dio (1739 - 1878.), Sarajevo, str. 78.
- 2) F. Jukić, Omer - paša i Bosanski Turci, Bosanski prijatelj III, Zagreb 1901., preuzeto iz M. Prelog, c.d. str.78; Vidi i V. J. Korać, Trebinje, istorijski pregled, Period od dolaska Turaka do 1878. godine, prvi dio, Trebinje 1971., str. 548.
- 3) Gerhard Neweklowsky, Die Bosnisch - herzegovinischen Muslime, Klagenfurt - Salzburg 1996. str. 61; Kajmekamati bili su u Trebinju i Taslidži (Pljevlja) do 1865. kada će biti uključeni u Mostarski, odnosno Novopazarski kajmekamat, isto.
- 4) Ibrahim Tepić, Borba Bošnjaka za autonoman položaj u okviru Osmanskog carstva u XVIII i XIX stoljeću, Bosna i Bošnjaci, Sarajevo 1995. str. 61.

- 5) Malcolm Noel, Povijest Bosne, Zagreb 1994. str. 168 - 169; Gerhard Neweklowsky, c.d. str. 55.
- 6) M.Prelog. c.d. str. 75; I.Tepić, c.d. str. 61-62; M.Mandić, M. Prelog, Zemljopis, povijest i državno uređenje Austro-Ugarske, Sarajevo 1915. str. 373.
- 7) Vidi šire, Esad Arnautović, Prilozi za istoriju Trebinja, Trebinje 1986.
- 8) Batinić, Nekoliko povelja...Starine XXII,p. 108 iz M.Prelog,c.d.
- 9) SAW. Izvještaj Dubravčić Šauenštajnu 26. juni 1860.
- 10) Martirt Rotnlevenu od 10. juna 1862.
- 11) Relja Memsdorfu od 2. septembra 1866.
- 12) Has Bojstu od 10. septembra 1867.
- 13) Relja Andrašiju od 24. januara 1874.
- 14) V. Čubrilović, Bosanski ustanak 1875-1878, str. 15-16.
- 15) Poslanik u Carigradu Vasiću od 26. decembra 1868.
- 16) Noel Malcolm, c.d. str. 179.
- 17) Dubravčić Šauenštajnu od 14. juna 1858.;V.J.Korać,c.d.str.547
- 18) Jovan Radulović, Mostarski srpski društveni i književni pokret u drugoj polovini prošlog i na početku ovog veka, neobjavljeni rukopis, čuva se u SANU, kopija u Arhivu Hercegovine Mostar, str. 84.
- 19) Isto, 84.
- 20) V. Bogičević, Stanje raje u Bosni i Hercegovini pred ustanak 1875 - 1878. godine, Godišnjak DIBiH, II Sarajevo 1950 str.149
- 21) Dubravčić Šuenštajnu od 12. juna 1858.
- 22) Čingrija Rehbergu od 18. decembra 1863.
- 23) Ministarstvo spolj. poslova od 20. februara 1869.
- 24) M.Ekmečić, Nacionalna politika Srbije prema Bosni i Hercegovini i agrarno pitanje, Godišnjak DIBiH, X, Sarajevo 1959 str. 198
- 25) Relja Bojstu od 9. marta 1870. i Relja Andrašiju od 31. decembra 1872; Matija Mažuranić, Pogled u Bosnu ili kratak put u onu krajinu učinjen 1839-1840. po jednom domorodcu. U knjizi Ivan Mažuranić, Matija Mažuranić, Smrt Smail - age Čengića, Stihovi - proza, Pogled u Bosnu, Zagreb, Zora, Matica Hrvatska. Pet stoljeća hrvatske književnosti 32, str. 231 - 234, Mažuranić ističe: Bošnjak mrzi Osmanliju, te još kaže da nema pod nebom gadnijeg čovjeka od Osmanlije, a Osmanlija kaže da su Bošnjaci poturice, i da su gori od đaura”.; Slično mišljenje ima i I.F.Jukić, Putovanje po Bosni 1843. godine, Kolo 1847, knj. V. 3 - 23. Sabrana djela I, str. 48.
- 26) dr. Josef Koetschet, Aus Bosniens letzter Turkenzeit, Wien und Leipzig 1905. str. 64 - 65.
- 27) Srbsko-dalmatinski magazin, br. XVI, god. 1851. str. 39-40
- 28) R.Barišić, Obrana pravovjernog i rimokatoličkog sveštenstva i naroda, Dubrovnik 1858. str. 14 - 38.

- 29) Isto
- 30) Fra Petar Bakula, Pravo mudrovanje za svakog čovika. Split 1870. str. 308-312.
- 31) Andrašići Paar od 11 jula 1876.
- 32) Paar Andrašiću od 22. jula 1876.
- 33) Prema izvještaju sarajevskog konzula Andrašiću od 12. jula 1876.
- 34) Ferdo Šišić, Korespondencija Rački Štrosmajer, Zagreb 1929, II str. 37.
- 35) "Sedamdeseti godina XIX veka njegovi emisari (Bečki) sve češće krstare kroz Hercegovinu. Najposle u proleće 1875. sam car Franja Josip na svom putu kroz Dalmaciju prima poklonstvene deputacije hercegovačkih katolika i daje se oslovljavati kao hrvatski kralj i njihov budući vladar". V. Čorović, Prošlost Hercegovine, Mostar i Hercegovina, Jugoslovensko profesorsko društvo, Beograd 1937. str. 26
- 36) Noel Malcolm, c.d. str. 187.
- 37) Isto
- 38) Isto
- 39) "Programi srpskih tajnih organizacija u BiH nisu se bavili agrarnim problemima, kao ključnim pitanjem za oslobodjenje BiH. U prvom planu bila je saradnja različitih vera, a što je uključivalo i agrarno pitanje. Srpskoj "propagandi (je) bio cilj da se narod pod Turskom obavesti da su Rišćani i Kršćani braća, da imaju jednog dušmanina Turčina". M. Milićević, iz svojih uspomena, God. N. Čupića, XVII, 1897.; Među Muslimanima širili su propagandu da će im vjera i običaji biti poštovani od Srba. Stranjaković, Politička propaganda Srbije u Bosni, "Politika", božićni broj, 1936. str. 35; M. Ljubibratić je o tome agitirao 1862. godine u Mostaru među Turcima (Muslimanima op.E.A) Razgovarao je u Mostaru sa Adjijom Drače i nekim iz drugih krajeva, "Svi su ovi Turci bili voljni da dođe do sporazuma". S. Ljubibratić - T. Kruševac, Prilozi za proučavanje hercegovačkih ustanaka 1875 - 1878, Godišnjak DIBiH, VII, 1955, str. 201.
- 40) Tajne veze sa Serafimom Perovićem uspostavio je Garašanin. Perović je vrlo brzo proširio krug svojih saradnika. Sva prepiska išla je preko ruskog konzula u Mostaru. M. Ekmečić, c.d. str. 205 - 206.
- 41) M.Prelog c.d. str. 104.
- 42) R.Mihela, Mostar, Prag 1909. str. 16.
- 43) Vasić Bojstu od 26. februara 1867.; "Bosanskohercegovačka vladajuća klasa živjela je u uvjerenju da se osmanska država i islamska vjera (u ovim krajevima) može održati samo ako oni i dalje budu održali sudbinu zemlje u svojim rukama". A. Sućeska, Neke specifičnosti istorije Bosne pod Turcima, Pregled, vanredan broj, Sarajevo 1968. str. 24.

- 44) Štraus Andrašiju od 25. januara 1877.
- 45) Isti istome od 29. decembra 1876.
- 46) Lazarević Min. spoljnih poslova od 9. avgusta 1875.
- 47) Vasić Andrašiju od 15. februara 1878.; Veoma je interesantno mišljenje Husein-paše, komandanta osmanskih turskih trupa na početku ustanka 1875. godine koji je dopisniku londonskog "Tajmsa" rekao: "da stvarni antagonizam između raje i muslimana nije tako velik, kao između raje i muslimana zemljoposjednika, da su Sloveni muslimani uglavnom siromašni prema razlici u kojoj leži glavna teškoća u odnosu prema agama". V. Stilman, Hercegovina i posljednji ustanak, uzroci i sredstva, Beograd 1932. str. 38
- 48) V. Skarić, Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do okupacije, Sarajevo 1937. str. 257.
- 49) "Potkraj 1878. godine izdata je proklamacija kojom su otomanski zakoni ostali u Bosni i Hercegovini na snazi sve do daljnega, tek su potpuno zamijenjeni ili dopunjeni austrougarskim zakonima i novim zakonima donesenim posebno za Bosnu i Hercegovinu". Malcolm Noel, c.d. str. 189; John V.A. Fine, jr i Robert J. Donia, Bosna i Hercegovina tradicija koju su izdali Sarajevo 1995. str. 73.

Samija SARIĆ

OSAMDESET GODINA GRADSKE BANJE U MOSTARU - 1994.

Grad Mostar je smješten s obje strane rijeke Neretve u mostarskoj kotlini. Nalazi se na pruži Sarajevo-Ploče i na raskršću cesta od kojih glavna vodi dolinom Neretve. Mostar je kulturni, industrijski i trgovački centar Hercegovine. Najveći i najstariji dio grada leži na lijevoj strani Neretve.¹⁾

Za vrijeme turske vladavine podignuto je više građevina kao što su Karadoz-begova džamija a zatim kameni most na jedan luk (1566.) nakon čije izgradnje grad Mostar je dobio na značenju.

U Mostaru su za vrijeme turske vladavine bila izgrađena i dva hamama. Treba naglasiti da je Mostar bio vrlo važna strategijska tačka u kome je bilo vojske, pa su hamami bili neophodno potrebni. Prema Hamdiji Kreševljakoviću,²⁾ jedan je izgrađen kraj stare Sinan-pašine džamije, gotovo uz desnu obalu Neretve, a drugi nešto dalje od lijeve obale ove rijeke, u neposrednoj blizini Taphane i Tabačke džamije. Prvi je hamam pripadao Sinan-pašinom, a drugi Čejvan-begovom vakufu. Postojali su još 1664. godine, kada je ovim krajevima prošao Evlija Čelebi. Prema kazivanju Evlije Čelebije pored ova dva javna kupatila Mostar je u to vrijeme imao još 127 kućnih kupatila.

Sinan-pašin hamam je radio i nakon austro-ugarske okupacije Bosne i Hercegovine (1878.), a onda je zatvoren jer ga je trebalo temeljito renovirati. Tako je stajao zatvoren i propadao iz dana u dan dok nije najzad 1896. srušen. Ovaj hamam je imao svega četiri odjeljenja, dva za kupanje, a dva za svlačenje i odmor. Ne zna se tačno kada je Sinan-pašin hamam sagrađen, ali kako je džamija što je uz njega bila jedna od najstarijih sagrađena 1473. godine i nosila ime istog osnivača, to je

vjerovatno i hamam iz istog vremena. Čejvan-begov hamam sagrađen je poslije 1554. godine. Zgrada ovoga hamama se razlikovala u osnovici od ostalih ove vrste u našim krajevima. I ovaj hamam je prestao raditi u vrijeme austro-uragske vladavine.

Pošto su oba hamama u vrijeme austro-ugarske vlade bila neupotrebljiva, prema podacima kojima raspoložemo došlo je u to vrijeme do izgradnje novih kupatila: Radnička banja pri Fabrici duhana u Mostaru bila je sagrađena na zemljištu Omer ef. i Saliha Muslibegovića na parceli 588/2 i u površini od 32000 m² uz saglasnost vojnog erara (vojska je to zemljište koristila kao povrtnjak) predata je na upotrebu 15. juna 1909. godine.³⁾ "Gradska banja Franje Ferdinanda" izgrađena je kasnije, a u nastavku o njoj ćemo nešto više reći.

GRADSKA BANJA U MOSTARU

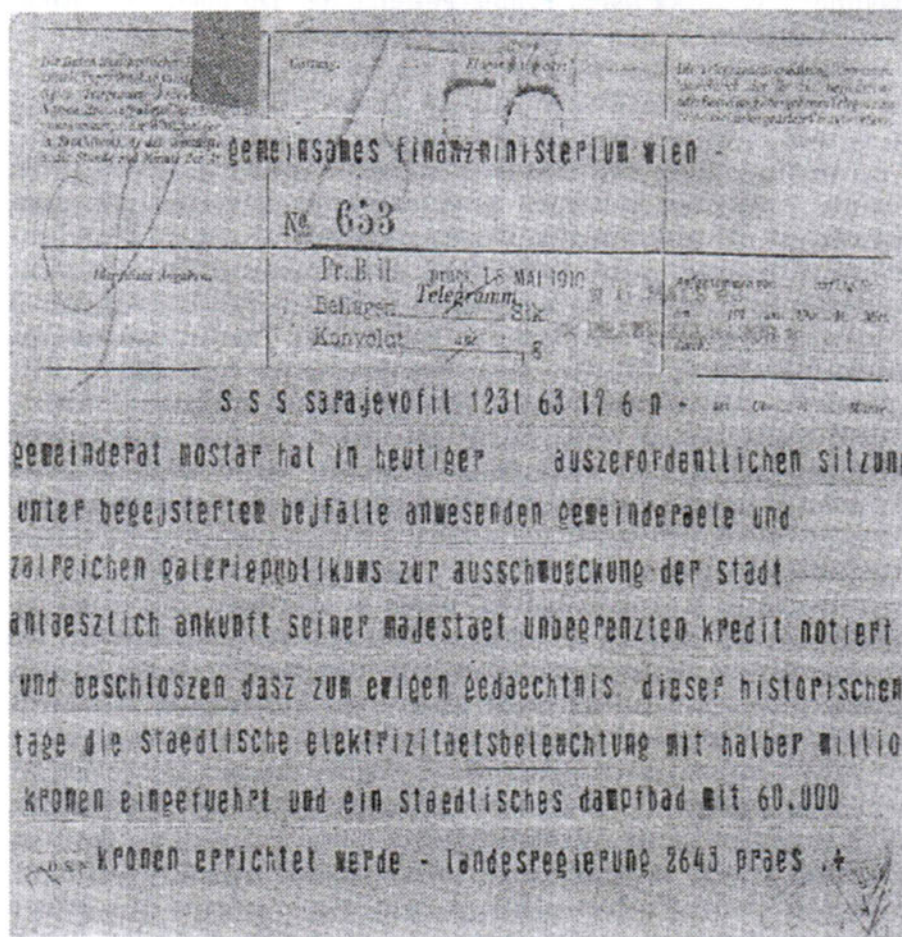
Godine 1914. sagrađila je mostarska općina modernu javnu banju, zaslugom tadašnjeg gradonačelnika Mujage Komadine, kojom se Mostar zaista mogao ponositi. Naime, Zemaljska vlada u Sarajevu je 18. maja 1910. godine obavijestila Zajedničko ministarstvo finansija u Beču o odluci Gradskog vijeća u Mostaru o gradnji elektrane i banje, kao "vječni spomen na historijski dan" dolaska cara Franje Josipa I 3. juna 1910. godine u glavni grad Mostar. Na vanrednoj sjednici Gradskog vijeća uz prisustvo većeg broja ljudi jednoglasno je odlučeno da se uvede električno osvjetljenje u gradu uz utrošak 1 do 2 miliona kruna,⁴⁾ i sagrađi moderno kupatilo sa utroškom 60.000 kruna. Faksimil telegrama na njemačkom jeziku objavljujemo u cijelosti.⁵⁾

Puštanje u rad Gradske banje u Mostaru obavljeno je, nakon četiri godine, 3. juna 1914. godine na Musali. Na svečanost povodom puštanja banje u promet pozvano je građanstvo, sveštenstvo, građanske i vojne vlasti i sve korporacije, institucije i društva. Tip povodom izdat je oglas 28. maja 1914. u kome se daje program svečane proslave. Oglas dajemo u cijelosti.⁶⁾

Tim povodom u određeno vrijeme okupilo se oko tribine, koja je podignuta na Musali, mnoštvo naroda, činovnika, časnika, Gradsko vijeće, te razna predstavništva postavljena uz tribinu. Gradonačelnik Mostara Mujaga Komadina održao je, prema programu, svečani govor povodom otvaranja gradske banje, muzika je svirala "carevku", a istovremeno je sa brda Hum bio

ispaljen 21 metak iz topova. Općinski tajnik pročitao je brzozav koji je poslat Kabinetskoj kancelariji u Beč. Faksimil telegrama objavljujemo u cijelosti.⁷⁾ Nakon završetka svečanog dijela vojna muzika je svirala još neko vrijeme u parku ispred hotela "Narante".

Faksimil telegrama o odluci Gradskog vijeća o gradnji elektrane i banje u Mostaru iz 1910. godine.

Faksimil oglasa o programu svečane proslave povodom puštanja u rad Gradske banje u Mostaru 1914. godine.

NO. 8126 PR. 3 JUN 1914
B. H. mit. 2. Okt.
Konvolut 8126

Ovo gradska banja, koje je gradnja na uspomenu Previšnjeg dolaska Njegovog Veličanstva godine 1910. jednoglasnom odlukom ovo gradskog zastupstva zaključena, te koja će jednoglasnim zaključkom općinskog vijeća i Najvišom dozvolom Njegovog Carskog i Kraljevskog Visočanstva Nasljednika Prijestola, Prejasnog Nadvojvode Franje Ferdinanda nositi naziv „GRADSKA BANJA FRANJE FERDINANDA“, predaće se dne 3. juna o. g. tačno u 10 sati u jutru, kao na četverogodišnjicu Previšnje posjete na najsvetiji našta javnom prometu, na koju se svečanost, gnazjanstvo, sveštenstvo, građanske i vojničke vlasti i sve korporacije, institucije i društva ovim najučitlivoje pozivaju.

Svečanost će se obaviti pred zgradom banje na Masali sa slijedećim

REDOM:

1. Gradonačelnik prikladnim govorom proglašuje banju javnom prometu predalom.
2. Vojnička glazba svira Carevku.
3. Pročitaju se poklonstveni brzojavi, koji će se toga dana odpremiti kabinetskim kancelarijama Njegovog Carskog i Kraljevskog Apostolskog Veličanstva i Njegovog Carskog i Kraljevskog Visočanstva Nasljednika Prijestola.

Iza svršetka svečanosti vojnička glazba sviraće pred parkom Hotela Narente do podne.

Mostar, dne 28. maja 1914.

GRADONAČELNIK:
Augusto Tomadini

10/11/14. 10/11/14. 10/11/14.

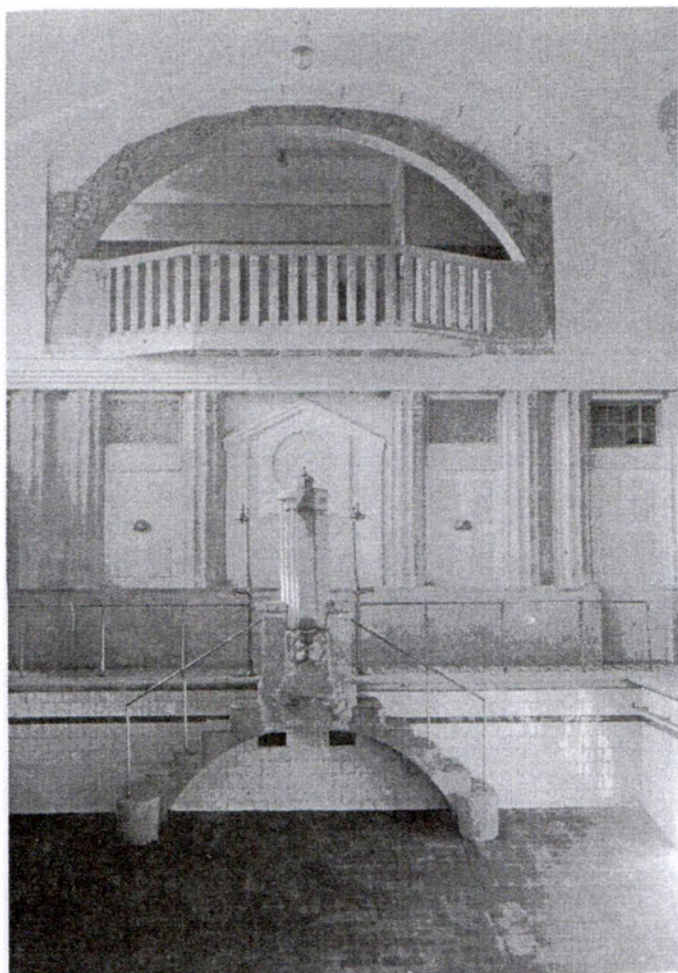
Gradska banja u Mostaru koja se zvala "Gradska banja Franje Ferdinanda" bila je izgrađena u maurskom stilu⁸⁾ i nalazila se na istaknutoj poziciji pored Neretve, a naspram poznatog hotela "Neretva". Izgradnja banje koštala je 450.000 kruna. Planove je izradio poznati arhitekta Rudolf Tonnies, po tlocrtima gradskog mjernika gosp. M. Loose, dok je društvo "Romanija" izvelo gradnju, a instalacioni dio gradnje izvela je firma Gesell - schaft fur Heizung und Luftung iz Beča.⁹⁾

Prema pisanju Sarajevskog lista iz 1914. godine, banja se nalazila odmah u prizemlju sa dvanaest kabina sa tuševima i šest kabina sa banjama. Nešto niže od ovih kupki nalazila se praonica i mašinski pogon. U praonici je bio električni pogon, te se "neopisivom brzinom" rublje pralo, ispiralo, sušilo i glačalo. Mašine su bile tako dobre za to vrijeme i uređene da se odmah moglo vidjeti, dodati ili oduzeti u pojedine prostorije pare, zraka, električne struje, vode svega onog što je jednoj moderno uređenoj banji u ono vrijeme trebalo.

Savijenim stepenicama dolazilo se na prvi sprat, gdje su bile smještene kabine za svlačenje, te odmah i prostorije za pranje nogu i tuširanje prije kupanja u bazenu. Iza toga se dolazilo u mali bazen sa toplom vodom, a zatim u veliki bazen.¹⁰⁾ To je ujedno bio i najzanimljiviji prostor u banji, jer

Zgrada Gradske banje u Mostaru

Unutrašnjost bazena Gradske banje u Mostaru

je projektant Rudolf Tonnies tom dijelu posvetio najviše pažnje. Pravougaoni prostor bazena je bio presvođen bačvastin svodom koji je bio ojačan širokim rebrima. S jedne strane bio je završen polukružnim zidom i polukupolom koji su podsjećali na apside sakralnih objekata. Voda je uvijek bila temperirana, a iz jednog povišenog stuba prskala je sitna voda, koja je stvarala maglicu, te zrak zasićivala vlagom. Ljeti su one bile hladne, a zimi tople. Bilo je i posve hladnih banja, za koje bio udešen i prolazni bazen. Iza toga se dolazilo u tople, parne i zračne banje.

VOM K. K. POST- UND TELEGRAPHEN-AMTE.

Abrechnung

Nr. 20

Wien - Bödenbrunn

Hof-Telegramm

1144

aufgegeben am	Postar. 281 383 3 10/50 m	Section
angekommen am	2/6 12h um 1. 45 h	Wittag
Dienstliche Angaben:		

Kabinettskaj kancelariji njegovog carskog i kraljevskog apostolskog veličanstva -- wien --

godina 1910 na prepadasnu vijest da se njegovo veličanstvo nas premlastivi car kralj franjo josip roem i glavni grad herzegovine mostar i njegovo gradjanstvo sa svojom pravisanjom posjetom usreciti ovogadsko zastipustvo donelo je sa najvećim odusevljenju jednodusni zakljucak da sa na uspomenu pravisanje posjete izgrade ovde elektrana i banja elektrana ta znamenita po ovaj grad kulturna tekovina koja na preveliko specu i vjecitu diku evdasnjeg gradjanstva nosi naziv gradska elektrana franje josipa roem i najpovoljnije se jednako ussvakom pogledu razvija i gigantichno napreduje tako da joj i mnogi napredniji gradovi mogu ods na razu odista zavidjeti banja pako do skopa je dogotovljena i danas kao na catvaregodisnjicu pravisanje posjete u prisustvu

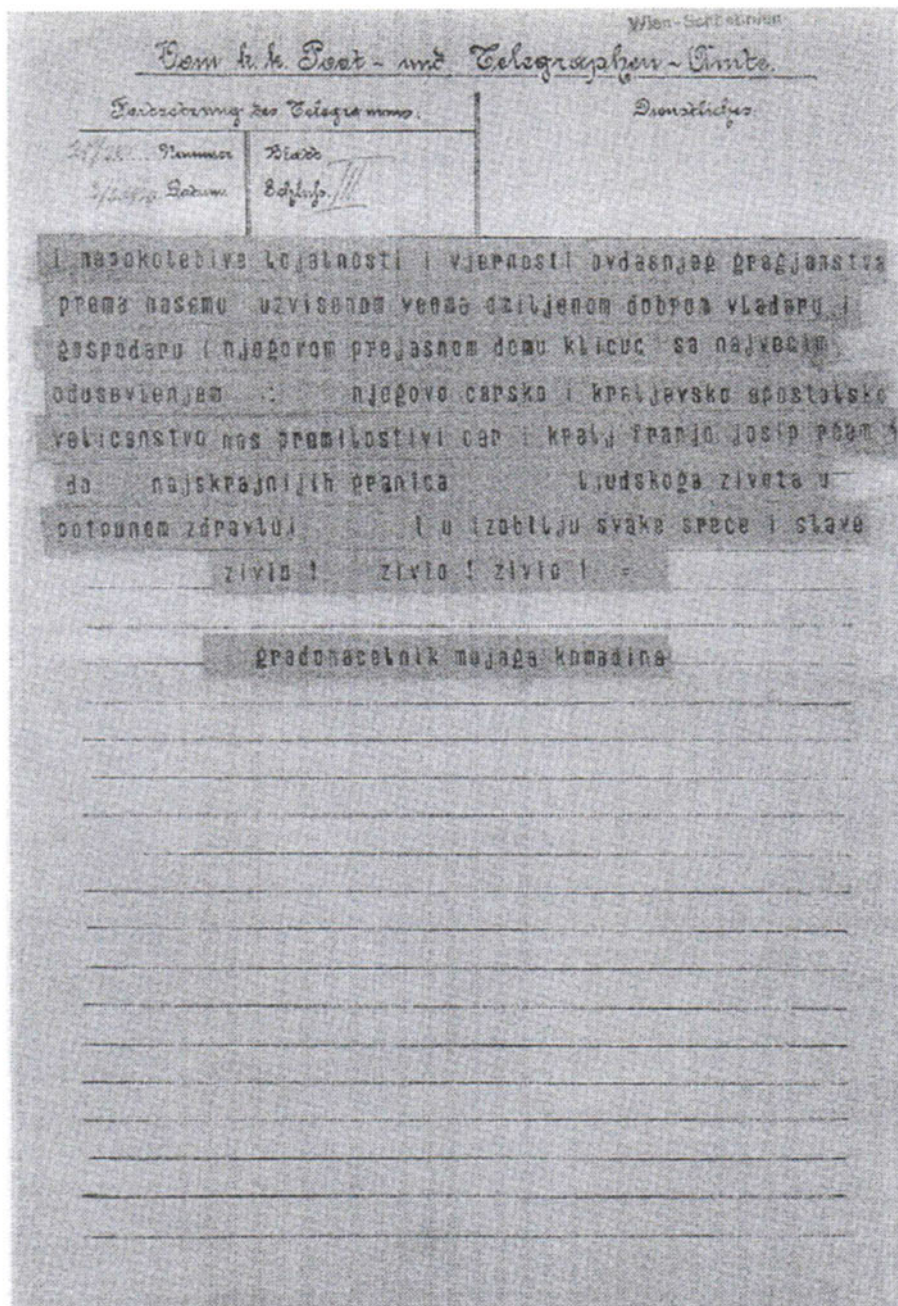
Gen. k. k. Post- und Telegraphen-Ämter.

Bestimmung des Telegramms.

Dienstadt

Nr.	Nr.
Seite	Blatt
	Schluss

avopradskog zastupstva silnog broja naroda svestenstva
 gradjanskih i vojnickih vlasti i raznih korporacija
 institucija i drustava na najsvecaniji nacin predata je
 javnom prenetu velicanstvena i monumentalna zgrada to
 banje podignuta je na sedistu i na najuglednijoj tacki
 ovog grada i sluzi gradu kao pravi utros bodin tehnicke
 instalacije u unutrasnjosti zgrade zivedene su osobito
 stepuno obsezne i ukusno tako da ovakove banje na daleko
 nema i iste se moze napraviti i sa najboljim u monarhiji
 ova prekrasna banja jednoglasnim zakljuckom avopradskog
 visocanstva prelasnog nadvojvode franje Ferdinanda
 cime je odusevlenie avdeshnjeg gradjanstva tim veca
 sta ima vazda pred ocima vidljivi znak da od oveju veljkih
 i vrlo vaznih investicija koje su na osnovenu previshnje
 poslete padignute jedna nosi previshnje imo premitostivog
 vladaca a druga nosi najvise imo najmitostivijeg naslednika
 prestolja prestavne monarhije habsburske koja je najmlagja
 al najjedanije keerke nasa mila domovina bosna i hercegovina
 sa stepopostovanjem seopstavajuci taj po ovaaj grad
 znameniti i vrlo znacajni cin avopradsko zastupstvo molu
 najuctivije tu kabinetisku kancelariju da ovaj tako redosnom
 prilikom izvoli položiti na podnozje previshnjeg prestolja
 nsjocaje prave sinovljave ljubavi duboka prevrzenosti

Faksimil telegrama koji je sa svečane proslave 3. juna 1914.
u Mostaru poslat Kabinetskoj kancelariji u Beč

Na drugom spratu nalazilo se sa svim komforom uređeno 5 banja, dupla banja i takozvana dvorska banja. Na istome spratu, u to vrijeme, bila je restauracija i brijačnica. Tu se nalazila i lijepo urađena soba za odmaranje, a na krovu povrh velikog bazena, nalazila se terasa sa prekrasnim pogledom na Mostar. Ovaj prostor je bio određen za sunčanje. Prema propisima ljekara moglo se u banji dodati i ugljične kiseline. U banji su bili smješteni i maseri kao i druge potrepštine. Pošto je banja bila smještena uz rijeku, u velikom udubljenju u divljem bjesnilu bucala je zelena Neretva, a njene sive obale krasile su zelene bašče, koje su se pružale između kuća na Cerničkom polju. Sve je to davalo prekrasan ambijent za odmor i razonodu naročito u vrućim mostarskim ljetnim danima.

Salon za odmor bio je uređen kao reprezentativna turska soba s peškunima, sofom, bio je zastrt ćilimom, a zidovi su bili oslikani u pseudomaurskom stilu. Tu se mogla dobiti i crna kahva.

Banja je bila otvorena svaki dan prije i poslije podne, a radila je od 6 do 12 i od 13 do 20 h, nedjeljom samo do 16 h. Muškarci su se mogli kupati svaki dan osim utorka i petka poslije podne. Žene su se mogle kupati utorkom i petkom od 13 do 18 h.

Banja je bila otvorena za učenike nedjeljom i četvrtkom, a za učenice utorkom i petkom od 13 do 16 uz popust od 50% u radničkim banjama i bazenu.

Banje s ugljičnom kiselinom izdavale su se samo po ljekarskoj uputi. Brijač, pediker i maser posebno su se plaćali.

Pošto je banja za prvu godinu bila u režiji same općine, to je za upravnika bio postavljen općinski činovnik Smail-aga Tarić.

Radi interesantnosti dajemo u cijelosti originalni tekst

Cijene kupanja u Gradskoj banji u Mostaru 1914. god.

*Kupanja sa rubljem i sapunom i to radničke banje skropaljke
30 helera*

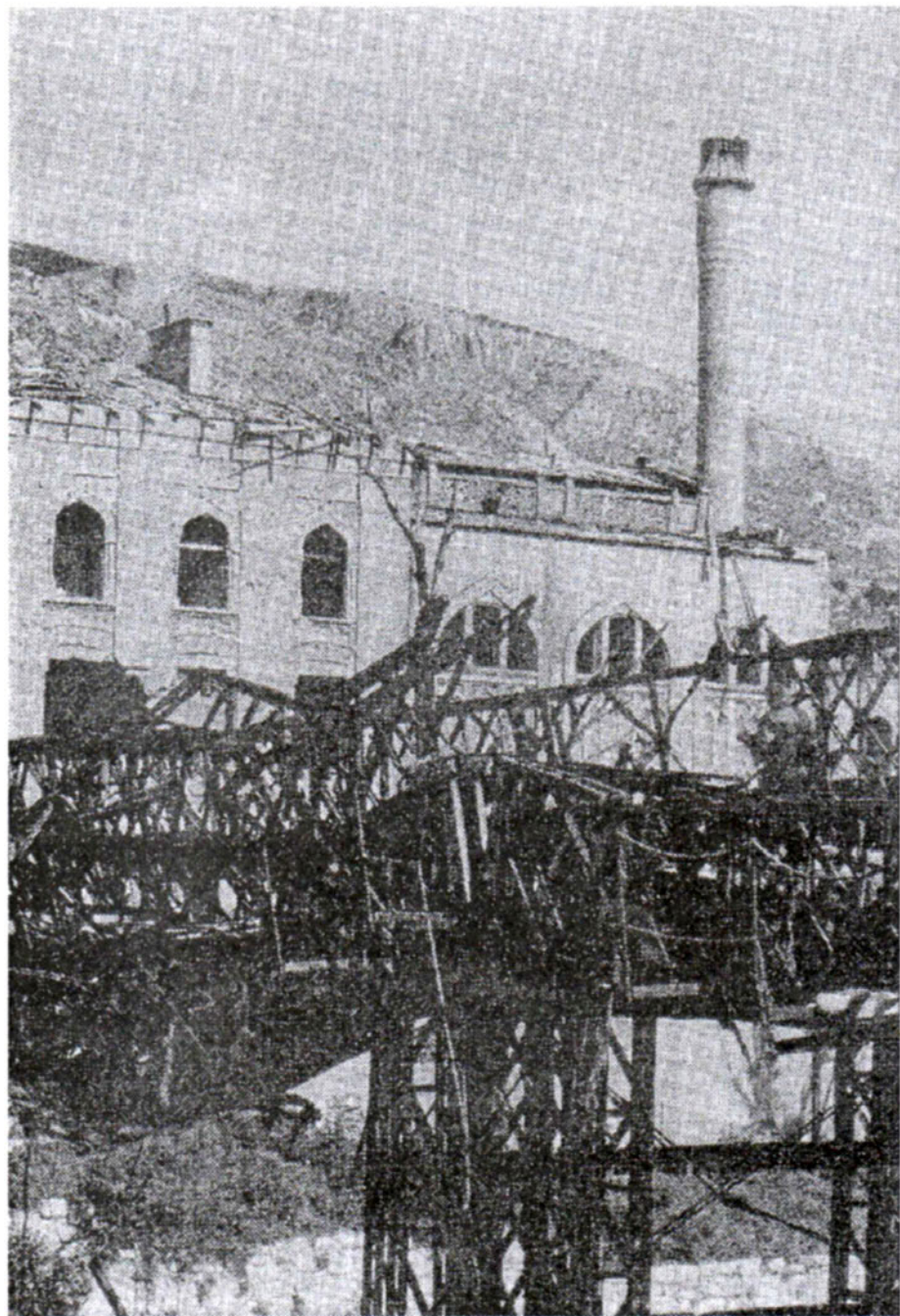
Radničke banje kupaonice 60 helera

Plivaonice 60 helera

Plivaonice sa parnom banjom 1 K i 20 helera

Plivaonice za parnom i sunčanom banjom 1.50 K.

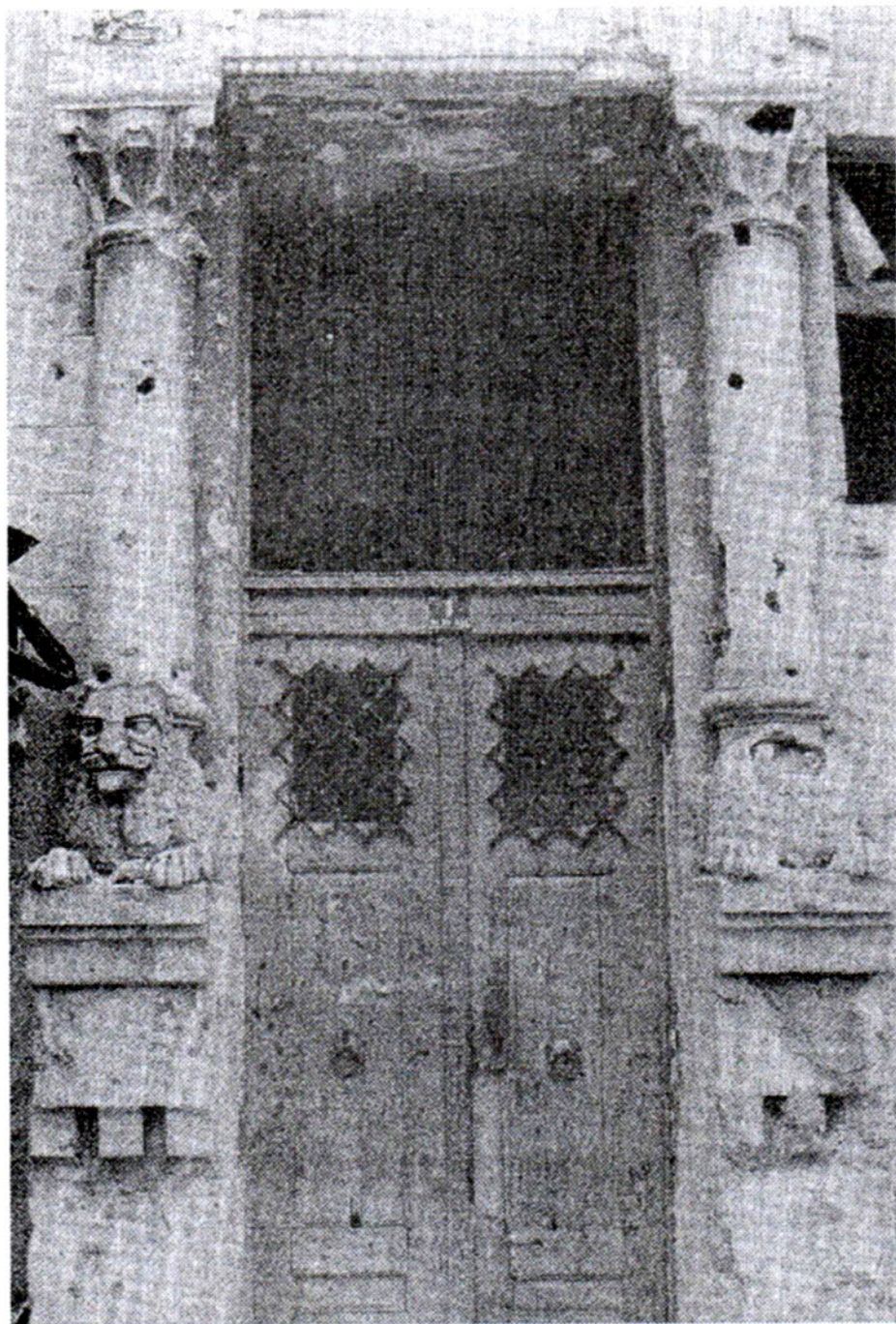
Kabine 2 K

Zgrada Gradske banje u Mostaru nakon devastiranja 1994.

Kabine sa ugljičnom kiselinom 4 K
Salonska banja sa zasebnom parom 4 K
Salonska banja sa zasebnom parom i ugljičnom
kiselinom 6 K
Kabine sa dvije osobe 4 K

Gradska banja u Mostaru kroz ovih proteklih osamdeset godina besprijekorno je djelovala uz obavezne opravke, dogradnje i modernizaciju, Kako u najnovijem ratu nijedna od značajnijih i lijepih gradjevima u Mostaru nije pošteđena razaranja, tako je i Gradska banja Mostara devastirana što se može vidjeti iz priloženih snimaka iz knjige Mostar, maj 1994., koje je snimio fotograf Kemal Hadžić. (12),(13). Vjerovatno će kroz obnovu i ova osamdesetgodišnja ljepotica Mostara ponovo biti aktivirana, modernizovana i od koristi građanima Mostara.

Ulazna vrata Gradske banje u Mostaru poslije devastiranja 1994.

BILJEŠKE:

- 1) Mostar se kao naselje spominje prvi put 1452. godine, kao toponim 1474. godine, kada je u njemu bilo sjedište turskog subaša. Za Sulejmana II (1520-1566.) Mostar je već utvrđen grad sa zidovima uz obje obale Neretve, a od 1522. i rezidencija hercegovačkog sandžak-bega. U drugoj polovici XVI i početkom XVII vijeka Mostar se jače razvija kao zanatsko-trgovačka varoš. Među zanatlijama isticali su se kožari i kujundžije. Sredinom XVIII vijeka pojavljuju se u vezirskom vijeću u Travniku i predstavnici mostarskog stanovništva (ajani). Početkom XIX vijeka raste otpor protiv feudalnih elemenata u gradu, protiv jačanja centralne turske vlasti i reformi. Poslije sloma pokreta bosanskih feudalaca (1832.) Mostar je postao sjedište hercegovačkog vezira Ali-paše Rizvanbegovića (1832-1851.). Za vrijeme hercegovačkog ustanka 1875-1878. Mostar je kratko vrijeme sjedište hercegovačkog namjesnika (valije), a nakon austro-ugarske okupacije Mostar je centar Hercegovačkog okruga.
- 2) Hamdija Kreševljaković: Sabrana djela III, Sarajevo str. 63-65.
- 3) AMH, ZMF, BH. 9408/1908 i ABH, ZMF, BH 13567/1910.
- 4) Gradska elektrana u Mostaru ili "Gradska elektana Franje Josipa I" izgrađena je i puštena u rad 3. juna 1912.g.
- 5) ABH, ZMF, BH.653/1910.
- 6) ABH, ZMF, BH.8126/1914.
- 7) ABH, ZMF, BH.8318/1914.
- 8) Arhitektura Bosne i Hercegovine 1878-1918., Ibrahim Krzović, Sarajevo 1987., str. 141.
- 9) Sarajevski list, 1914., br. 112, str.2.
- 10) Ibidem.
- 11) Sarajevski list, 1914., br. 113, str. 2.
- 12) Mostar, maj 1994., ZID-Sarajevo, 1994.
- 13) Ibidem.

II KULTURNA HISTORIJA

Dr. Ibrahim KEMURA

ODRAZ DRUŠTVENO-POLITIČKIH PRILIKA U MOSTARU NA DRUŠTVO “GAJRET” POČETKOM XX STOLJEĆA

Prva decenija XX stoljeća predstavljala je značajnu prekretnicu kako u političkom tako i kulturnom životu i razvoju Bošnjaka. U tim važnim događanjima Mostar je imao istaknutu ulogu, jer, kako je poznato, krajem XIX i početkom XX stoljeća, Mostar je bio aktivan politički i kulturni centar u kome je djelovala snažna intelektualno-politička grupa, čiji su najistaknutiji predstavnici Osman Đikić, Smail-aga Čemalović, Šerif Arnautović, Husaga Čišić i drugi.

I proces modernog političkog organizovanja Bošnjaka započeo je u Mostaru kroz borbu za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju 1899. godine, kada je održana protestna skupština na kojoj je uz učešće preko 1000 osoba izabran odbor od 12 članova na čelu sa muftijom Džabićem. Iz Mostara autonomni pokret se proširio i obuhvatio čitavu Bosnu i Hercegovinu. Autonomni pokret je predstavljao organizovanu opozicionu akciju Bošnjaka uperenu protiv režima okupacione uprave u Bosni i Hercegovini. Pokret se javlja kao izraz nezadovoljstva Bošnjaka austrougarskom upravom, koje je bilo stalno prisutno još od ulaska njenih trupa u Bosnu i Hercegovinu, a impulse mu je naročito davalo stalno miješanje okupacione uprave u vjerske i vakufske poslove. Međutim, iza programa za vjersko-vakufsku autonomiju stajali su i drugi ciljevi, koji su se izražavali u zahtjevima za uspostavu autonomnog statusa Bosna i Hercegovine pod suverenitetom sultana. U toku autonomne borbe uspostavljena je saradnja sa vodstvom pokreta Srba za crkveno-školsku autonomiju, koji se odvijao paralelno sa muslimanskim, a imao je slične ciljeve. Platforma političke saradnje vodstva srpskog i

bošnjačkog pokreta zasnivala se i na zajedničkom cilju-oslobođenju od Austro-Ugarske.

Iz autonomnog pokreta 1906. godine izrasla je i prva bošnjačka politička stranka: Muslimanska narodna organizacija, koja je, kako su pokazali i izbori 1907. godine, dobila podršku većine Bošnjaka. Zvanični list Muslimanske narodne organizacije bio je "Musavat", koji je pokrenut 1906. godine u Mostaru, a na čelu mu je bio kao glavni urednik Smail-aga Ćemalović.

S druge strane, istovremeno sa autonomnim pokretom, ali odvojeno od njega, odvijao se i kulturni pokret Bošnjaka, koji se temeljio i razvijao u nastojanjima oko buđenja njihove svijesti o slavenskom porijeklu, ali uz očuvanje vrijednosti bošnjačke kulture kao bitne odrednice njihove posebnosti, uz istovremeno prihvatanje i prožimanje sa tekovinama zapadne kulture i civilizacije.

Nosilac i inicijator svih kulturnih akcija koje su se odvijale u okviru kulturnog pokreta Bošnjaka bila je prva generacija bošnjačkih intelektualaca obrazovanih u evropskom duhu. Najreprezentativniji predstvnici te generacije bili su Safvet-beg Bašagić, Osman Nuri Hadžić, Edhem Mulabdić i drugi. Ova intelektualna grupa kao svoj prvenstveni zadatak istakla je rad na kulturnom, ekonomskom i prosvjetnom podizanju Bošnjaka i njihovom bržem integrisanju u zapadnoevropski civilizacijski krug. Pri tome su smatrali da Bošnjaci imaju sve uslove za svoj svestrani društveno-politički i kulturni razvitak u okvirima Monarhije.

Prvo značajno ostvarenje koje je realizovala inteligencija bilo je pokretanje časopisa "Behar", te čitav niz drugih kulturnih akcija među kojima posebno mjesto zauzima osnivanje kulturno-prosvjetnog društva "Gajret" 1903. godine. Nesumnjivo da je osnivanje "Gajreta" razrješavalo i osnovnu dilemu pred kojom su se našli Bošnjaci poslije okupacije i koja se postavljalo u sve oštrijoj formi. To je bilo sudbonosno pitanje o potrebi usvajanja nauke i savremenog obrazovanja, odnosno prihvatanje određene društveno-političke i kulturne realnosti sa kojom su Bošnjaci bili suočeni. Pozitivno izjašnjavanje u korist "Gajreta" predstavljalo je trajnije opredjeljenje Bošnjaka u smislu orijentacije prema usvajanju tekovina zapadnoevropske kulture, prevladavanje konzervativnih shvatanja i perspektivnije sagledavanje budućnosti u kojoj se imperativno nametalo usvajanje savremenog školovanja omladine, izučavanje modernih zanata i sl.

Kao što je već prije navedeno, u kulturnom pokretu, pa time i u "Gajretu", vodeću ulogu imala je mlada generacija bošnjačke inteligencije, koja se kritički odnosila prema autonomnom pokretu i distancirala se od njega, kao što su i vođe autonomnog pokreta uskraćivali svoju podršku akcijama inteligencije, pa tako i prilikom osnivanja "Gajreta". Takva suprotstavljena shvatanja, koja su bila motivisana različitim pristupom rješavanja sudbine bošnjačkog naroda, neminovno su vodila političkoj konfrontaciji do koje je i došlo 1907. godine, kada je Egzekutivni odbor Muslimanske narodne organizacije odlučio da pod svoju kontrolu stavi društvo "Gajret". Iako je "Gajret" po svojoj osnovnoj namjeni bilo kulturno i prosvjetno društvo, ono je ipak predstavljalo pogodnu platformu i za političko djelovanje, što su vođe Muslimanske narodne organizacije ubrzo uočili, te su zato i donijeli odluku o njegovom stavljanju pod svoju kontrolu. S druge strane, željeli su iz njega eliminisati uticaj inteligencije, koja je u većini izražavala prohrvatske tendencije, a što se nije uklapalo u okvire tadašnje političke srpsko-muslimanske saradnje ostvarene u toku autonomne borbe.

Prvi korak u pravcu zadobijanja kontrole nad "Gajretom" bila je odluka Egzekutivnog odbora Muslimanske narodne organizacije koja je donesena u Mostaru, a odnosila se na propagiranje upisa u društvo što većeg broja članova, koje se imalo vršiti preko miletskih odbora. Primjer je pružio i sam Egzekutivni odbor koji se cjelokupan na čelu sa Ali-begom Firdusom učlanio u "Gajret". U ovoj akciji oko preuzimanja "Gajreta" posebno važnu ulogu imala je mostarska intelektualna grupa okupljena oko lista "Musavat". Potrebno je napomenuti da, iako je "Musavat" bio zvanični organ Muslimanske narodne organizacije, na njegovim se stranicama u zagovaranju saveza i tješnje saradnje sa srpskim pokretom išlo dalje nego što je to bila stvarna želja i spremnost vodstva stranke. To je i razumljivo imajući u vidu politički profil ličnosti oko "Musavata", posebno Smail-age Ćemalovića kao i Osmana Đikića i njihovu prosrpsku orijentaciju.

Angažman "Musavata" u obaranju dotadašnje "Gajretove" uprave, posebno Bašagića, nesporan je. Oštri napadi "Musavata" na Bašagića, od kojih se javno distancirao i sam Ali-beg Firdus, bili su uvjetovani prije svega njegovom političko-nacionalnom orijentacijom, u čemu je "Musavat" vidio opasnost koja bi mogla dovesti u pitanje dotadašnju političku saradnju srpskog i muslimanskog pokreta.

Na "Gajretovoj" skupštini, jula 1907. godine u Sarajevu, Muslimanska narodna organizacija uspjela je preuzeti ovo društvo, a njegovu upravu popuniti svojim pristalicama. Ovaj događaj predstavljao je prekretnicu u radu društva "Gajret", što će se odraziti i na njegovu dalju orijentaciju, a to se očitovalo kroz nešto izraženiju težnju sa upoznavanjem kulturnih tekovina srpskog naroda. Na liniji jačanja prosrpskih tendencija bilo je i postavljanje Osmana Đikića za sekretara "Gajreta", a nešto kasnije i za glavnog urednika časopisa koje je društvo izdavalo pod istoimenim nazivom. Dolazak Đikića u "Gajret" izazvalo je žive polemike, ne samo u Glavnom odboru, nego i u široj javnosti. Ta polemika je još više potencirana diferencijacijom u Muslimanskoj narodnoj organizaciji, koja poslije aneksije Bosne i Hercegovine napušta opozicioni stav, a što je rezultiralo nezadovoljstvom mladih aktivista oko "Musavata", koji se pod vodstvom Osmana Đikića, Smail-age Ćemalovića i Husage Ćišića izdvajaju i pokreću list "Samoupravu". To je još više zaoštrilo odnose dojučerašnjih saveznika, a sada ogorčenih protivnika, što se posebno izražavalo u oštrim napadima na Osmana Đikića, donedavnog miljenika Muslimanske narodne organizacije. Iako je Đikić nastojao da svoje političko angažovanje, koliko je to bilo moguće, odijeli od rada u "Gajretu" i poštedi ga uvlačenja u političke razmirice, u tome nije uvijek uspijevao. Polemiku sa svojim političkim protivnicima Đikić, uglavnom, vodi preko svog lista "Samouprava" izbjegavajući da u nju uvlači društveni organ "Gajret" čiji je bio urednik. Kampanja protiv Đikića vođena je s ciljem njegovog odstranjenja iz "Gajreta", pri čemu se nije štedjela ni sama institucija društva. Međutim, iako udružene: Muslimanska narodna organizacija i Muslimanska samostalna stranka u toj kampanji protiv Đikića nisu uspjele u svojoj namjeri, i na godišnjoj skupštini "Gajreta" 1911. godine pobjedu su odnijeli Đikićevi demokrati. To je bila prvenstveno zasluga samog Đikića koji je zajedno sa Smail-agom Ćemalovićem organizovao čak i druge pristalice iz Mostara i na taj način obezbijedio većinu na skupštini.

S druge strane, pod uredništvom Osmana Đikića list "Gajret" transformisao se u renomirani književni časopis koji je udovoljavao tadašnjim potrebama muslimanske porodice za lektinom pisanom u islamskom duhu. Uređivačka politika koju je u listu provodio Đikić bila je zasnovana na tolerantnosti i lišena otvorene nacionalno-političke isključivosti, što je davalo mogućnost

uključivanja i saradnje u listu većeg broja mladih afirmisanih bošnjačkih književnika.

I pored jasne prosrpske orijentacije Osmana Đikića, prosrpska nacionalna propaganda putem lista "Gajret" bila je veoma ograničena i provodena uglavnom kroz umjereno izražavanje simpatija prema srpskom književnom stvaralaštvu i prihvatanju pisma ćirilice u listu ravnopravno sa latinicom. Ali, Đikić je istovremeno pored srpskih davao, iako u manjoj mjeri, publicitet i hrvatskim književnim listovima i piscima. Upoznavanjem i popularisanjem djela i pisaca iz srpske i hrvatske književnosti bilo je u funkciji naslanjanja na dostignuća savremene književnosti susjednih naroda i praćenja njihovog književnog i kulturnog života. Uređivačka politika Đikića bila je provodena sa više opreznosti i mjere, uz osluškivanje raspoloženja i osjećanja šire muslimanske zajednice, što se ogledalo i kroz izostavljanje u listu "Gajret" priloga bliskih Đikićevih nacionalno-političkih istomošljenika, pjesnika S. Avde Karabegovića, Avde Karabegovića Hasan-begova i Omer-bega Sulejmanpašića Skopljaka. I Đikićeva poezija koja je objavljivana u "Gajretu" bila je ona bez nacionalnog obojenja. Uglavnom, to su bile pjesme iz ciklusa mistično religiozne poezije, dakle tematike koja je bila bliska narodnom mentalitetu Bošnjaka u kojem je religija predstavljala značajnu duhovnu oblast.

I nakon Đikićeve smrti 1912. godine programska orijentacija časopisa koju je zacrtao Đikić bila je, uz nešto naglašeniji uklon spram srpske strane, nastavljena sve do prestanka izlaženja časopisa 1914. godine. Na taj način časopis je uz zadržavanje muslimanskog obilježja kao osnovne odrednice i orijentacijom naslanjanja na vlastite duhovne vrijednosti i uz naglašeno opredjeljenje usvajanja pozitivnih tekovina zapadne kulture i civilizacije mogao da udovolji kulturnim potrebama i ukusu i šire zajednice bošnjačkog naroda.

Dr. Tomislav IŠEK

MJESTO I ULOGA MOSTARSKIH DJELATNIKA NA POKRETANJU HKD “NAPREDAK”

(Mostar, 9-10. rujan 1996. godine)

Tekst pod gornjim naslovom je nešto izmijenjena verzija rada koji je tiskan tijekom rata (“O utemeljenju i početku rada HKPD “Napredak” - Napredak” - Hrvatski narodni kalendar za 1993. g.) i predstavlja prilog o mjestu i ulozi mostarskih djelatnika na pokretanju ovog društva. U njemu će biti korišteni jednim dijelom već upotrebljeni historijski podaci, ali iz sasvim drugog motrišta.

Jedno opće mjesto mora se u svakom slučaju u sličnoj situaciji PONOVI - društveni okvir - u kojem će se pojaviti ideje i poduzeti koraci na planu organiziranog i sustavnog rada na razvijanju i promicanju nacionalne svijesti naroda koji su nastanjivali ove, bosanskohercegovačke prostore. Posebno se u najnovije vrijeme vrlo često u svim nacionalnim sredinama manipulira sa vremenskim određenjem procesa nacionalnog sazrijevanja. To je, bez sumnje, XIX stoljeće i, posebno, period nakon Berlinskog kongresa.

U dužem vremenskom periodu za sve konfesionalne skupine taj proces nije bio ni sličan, a kamoli istovjetan ni po oblicima, ni po sadržaju, ni po tempu. No, bilo je, bez sumnje, podosta dodirnih točaka. Za katolike BiH moguće je izreći jedinstvenu konstataciju da se nakon Berlinskog kongresa vidno uočava proces jačanja nacionalne svijesti. Na njega utiču čimbenici dvostruke provenijencije: manje, ali evidentno vladajući krugovi na neposredan, ali i posredan način, te one “unutarnje” snage organizirane u hrvatskim pjevačkim društvima, čitaonicama,

đačkim literarnim grupama. Ovaj prvi krug pomenutih institucija u kojima se (bez potcjenjivanja dometa pjevušenja, čitanja i zadovoljavanja literarnih potreba na stupnju enormne nepismenosti najvećeg dijela pučanstva), ipak, začinjao i odvijao kakav-takav proces nacionalnog osveščivanja, ubrzo je bilo nužno i potrebno, ako ne zamijeniti, a onda dopuniti ih nešto djelotvornijim oblicima djelovanja. Bez obzira što su potrebe za školovanjem "narodne inteligencije" i uvjeti uzdizanja "slobodnog narodnog obrtničko-trgovačkog podmlatka" bili objektivno ograničeni, i trenutno i u perspektivi, ipak se o njima moralo sustavnije razmišljati. Tim prije i tim više jer je bilo logično pretpostavljati da će se upravo iz to društvenog sloja regrutirati one snage koje će ubrzo "preuzeti u svoje ruke važnije pozicije i biti vodič naroda na putu ekonomskog i kulturnog pridizanja".¹⁾ Nema ni potrebe isticati da je sve ovisilo od generalnog odnosa tadašnjeg režima B. Kallaya. Usprkos svemu rečenom i onom što se podrazumijeva, privatne inicijative su nalazile dovoljno poticaja za pokretanje jednog PROCESA koji će obilježiti nastanak nacionalnih društava sa zadaćom svakovrsne potpore, poglavito materijalne, onih koji će moći preuzeti obveze ekonomskog i kulturnog pridizanja svoga naroda. Podvlačim ovo SVOGA, jer se u svakoj od postojećih vjerskih zajednica (muslimanskoj, pravoslavnoj, katoličkoj) odvojito radilo na rečenom procesu.

U prvoj polovini posljednje decenije prošlog stoljeća osnovan je znatan broj društava (1893. - "Trebević" u Sarajevu, 1884. - "Slavuj" u Trebinju i "Zvijezda" u Varešu, 1895. - "Majeвица" u Tuzli, 1896. - "Dinara" u Livnu) čiji se djelokrug aktivnosti svodio na učešće u svečanostima vjerskog karaktera (Božjim službama), dobrotvornim predstavama - sa sadržajima "poučne moralne i ugodne zabave". Prve ideje sa željama da se formiraju DRUŠTVA koja bi pomagala hrvatske đake i namještala djecu na zanate datiraju prema više izvora - 1897. god.

Sarajevo i Mostar, i u to doba, slovili su kao "dva žarišta" svakog djelovanje i nastojanja u tom pravcu. Razlike koje su postojale među regijama, gradovima, potrebama ljudi bile su neznatne, ali ipak, što je i logično, prisutne. Historijskih vrela za detaljnije rekonstruiranje kako su se rađale ideje, razvijale inicijative, ostvarivale odluke, usvajali dogovori nema u tolikom broju da bi se sve što je relevantno i što su prohujala nerijetko vodili beskorisni disputi oko primata -ko, kada i što je uradio i kakva mu je ili im je "zasluga". Spominjem to i naglašavam

da se ne bi izvlačili neki dalekosežniji zaključci, ali je činjenica da su inicijatori za osnutak jednog društva "čiji bi rad obuhvatio cijelu Bosnu i Hercegovinu... pokrenuli mostarski Hrvati". Krajem 1901. god. iz ovog grada potekli su zahtjevi za osnutkom jednog društva "koje bi materijalno potpomagalo hrvatske đake i studente iz BiH."² Motive su zainteresirani agilni i poduzetni mogli da nađu u činjenici da su PRVI maturanti mostarske gimnazije, baš te 1901. god. "trebali poći dalje" na školovanje, a nije bilo materijalne pomoći niotkud. Šturi podaci upućuju nas na zaključak da su odluci prethodili razgovori, a da su isti rezultati u DOGOVORU da se OSNUJE jedno hrvatsko potporno društvo. Kako se to kvalificiralo u izvorniku, rodoljubivi Hrvati Mostara sastali su se već početkom naredne godine, u siječnju 1902. "u samostanu zaslužnih naših franjevaca sa svojim redodržavnikom fra Augustinom Zubcem na zdogovor kako bi se moglo pomoći našim siromašnim đacima... Iza duga i ozbiljna raspravljanja zaključiše osnovati društvo za siromašne đake".³ Očito, egzistencijalne potrebe đaka, a s jedne, i uočavanje tih potreba od strane ovih čiji su pogledi na budućnost bili usmjereni na nadolazeće vrijeme su se u tim razgovorima, dogovorima kristalizirali i približavali onome što se zove ODLUKA koja će se jednog dana i oživotvoriti. Neki koji su se samo ovlaš bavili ovim (za neke) sporim procesom, neutemeljeno su razgovore i dogovore preinačavali u odluke koje bi trebalo da imaju značenje povijesnog datuma. No, do tog datuma trebalo je još dosta toga da se uradi, naročito od strane organa postojeće vlasti.

Zahtjevi mostarskih Hrvata razmatrali su se na dvije instance: Zajedničkom ministarstvu financija i Zemaljskoj vladi. Na prvospomenutoj instanci pokušavalo se da vlada ako ne spriječi realizaciju zahtjeva, a ono bar da inicijative i želje Hrvata Mostara što više odugovlače. Pošto su pored mostarskih Hrvata iste želje utemeljenja svoga društva istakli i Srbi Mostara, to je 28. lipnja 1902. god. u "paketu" odobreno utemeljenje i "Napretka" i "Prosvjete". Nedugo nakon tog čina vlada je (5. srpnja 1902. god.) potvrdila i statute oba društva. To su bila PRAVILA društva koja su potpisali fratri Paško Buconjić i Augustin Zubac sa još "12 odličnih rodoljuba".

Poslije dosta dugih i nimalo lakih priprema konačno je 14. rujna 1902. god. u Mostaru osnovano "Hrvatsko potporno društvo za potrebne đake srednjih i visokih škola u BiH". Taj

datum se bez obzira na sve događaje koji će slijediti osnutkom sličnog društva u Sarajevu (“za namještanje djece na zanate i trgovinu”), imenovanjem ovog društva pod nazivom “Napredak” (upravo na današnji dan kada se održava naš skup - 9. rujan) prije 92 godine, ujedinjavanja oba društva - mostarskog i sarajevskog - 9. lipnja 1907. god.) smatra danom kada je osnovano HKPD “Napredak”.

Kao i toliko puta u ovakvim i sličnim situacijama uloga pojedinaca (od ideje do realizacije) je nezaobilazna i nemjerljiva. Počesto i odsudna. Pored takvih djelatnika kakvi su bili prof. Leo Jamnicki ili Martin Čule treba neizostavno spomenuti one koji su bili, mada “primus inter pares”, po angžmanu, ipak, toliko zaslužni da im imena treba posebno istaknuti. Uz imena profesora bogoslovije fra Radovana Glavaša koji je bio izabran za prvog predsjednika društva, među prvima bilježimo kao pokrivitelja fra Paška Buconjića, a od dobrotvora biskupa dr. Josipa Jurja Stossmayera. Reperkusije definitivnog reguliranja statusa Društva ubrzo su se osjetile i na terenu, pa se moglo konstatirati da ono napreduje “brzim koracima ne samo u Herceg-Bosni nego i u drugim hrvatskim krajevima”.⁴⁾ Do kraja 1902. god. u mostarskom društvu bilo je organizirano (učlanjeno) 376 članova, a godinu dana kasnije preko 600. Djelatnici hrvatskog potpornog društva startovali su sa više nego skromnim

sredstvima. Prvu glavnicu činila je darovana uložna knjižica uredništva "Osvita" sa iznosom od 138,28 kruna. No, ti skromni preduvjeti kao da su djelovali motivirajuće. U studenom slijedeće godine (1903.) održana je u Mostaru prva zabava koja je donijela društvu neveliku, ali, ipak stanovitu materijalnu dobit. Sve se to dovijalo u skromnim relacijama pa ni broj potpora nije bio bogznakakav, kao ni iznosi. Sve podatke treba procjenjivati iz ondašnje perspektive. Broj od 68 potpora u prve tri godine djelovanja može izgledati preskroman, ali to su bili tek prvi koraci. Svota od 4459.80 kruna ipak je došla u prave ruke - najsiromašnijim koji su mogli osjetiti da o njima ima ko da brine.

Nedugo nakon osnutka mostarskog "Hrvatskog potpornog društva za potrebne đake srednjih i visokih škola u BiH" u Sarajevu je s početka studenog iste, 1902. god. utemeljeno "Hrvatsko društvo za namještanje djece na zanate i trgovinu" Naredne godine (od 1902. do 1907.) proći će u nastojanjima da se usaglase naponi djelatnika oba društva u pomaganju hrvatske mladeži. To bi bila tema za sebe (što, kako i zašto se dešavalo na relaciji Mostar-Sarajevo), ali bi svako razmišljanje o prvenstvu, zaslugama ovog ili onog društva bila nesvrshodno. Kada se razmišlja ili prosuđuje o doprinosima na polju kulture, prosvjete, podizanja razine nacionalne svijesti, govoriti i tome tko je bio prvi, tko drugi, tko važniji ili utjecajniji, tko je djelovao iz "provincije", a tko iz centra je u najmanju ruku deplasirano. S jedne strane, značajno je ustvrditi da je za datum osnutka HKPD "Napredak" definitivno prihvaćen onaj kada je osnovano potporno društvo u Mostaru 14. rujna 1902. god., a da je zajednički naziv za oba društva usvojen onaj kojim je na prijedlog dr. Tugomira Alaupovića (10. rujna 1904. god.) nazvano sarajevsko društvo "radi lakšeg imena i kraćeg dopisivanja" - "Napredak", i da je, s druge, "mlađe" nastalo u Sarajevu postupno i vremenom preuzimalo primat.

U međuvremenu od 1904. god. do 1906/7., ima indicija da je između oba društva dolazilo povremeno do naglašenih nesuglasja, da se više odjelito radilo nego što su činjeni naponi da se razlike prevladaju. Treba imati na umu da je djelokrug rada ova dva društva, ipak, bio različit: mostarsko se bavilo đacima, a sarajevsko zanatlijama "naučnicima" (tj. zanatlijama) i budućim trgovcima. Da bi se razumio ishod ovog procesa koji je obilježio prvu etapu potpornog rada sa đacima i naučnicima treba

ustvrditi dvije njegove značajke: 1. sarajevsko je društvo sve upornije i naglašenije pokušavlo da proširi svoje djelovanje u pravcu pomaganja "siromašnih učenika" zahvatajući tako u djelatnost mostarskog društva i 2. mostarsko je doživjelo "pad pošto ga (1904.) ostavljaju podružnice", a slijedće 1905. god. polučen je "slab materijalni odziv" unatoč izvedenim naporima s ciljem da se "pomogne što većem broju đaka".⁵⁾ Do promjene odnosa između oba društva dolazi više zbog slabosti s terena, ali im je pogodio i kurs vodstva iz Sarajeva. Dok je "mlađe" sarajevsko društvo nakon potvrde pravila (studen 1904.) u Bosni razvilo veliku aktivnost, "u Hercegovini ne osvaja terena".⁶⁾ Naglašeni napori djelatnika sarajevskog društva da sankcioniraju svoj prodor na područje "starijeg brata" poprimali su, vremenom, obilježja supremacije. Neusklađenost, trzavice, jalove rasprave uprava oba društva izazvale su reakcije članstva s terena koje su sve naglašenije inicirale ujedinjenje društava. Glavna skupština "Napretka" je (19. XI. 1905.) "na zahtjev Bosne", reklo bi se, na oktroiran način proširila i usvojila pravila u smislu da društvo "ubuduće pomaže ĐAKE I NAUČNIKE". "Napredak" je izmjenama pravila prestao da bude društvo za namještanje djece na zanate i trgovinu, a službeno postalo društvo za "potpomaganje naučnika i đaka Hrvata katolika u Sarajevu".⁷⁾ Drugim riječima, preuzelo je dužnost i obveze OBAJU DRUŠTAVA dovodeći do upitnosti potrebu postojanja mostarskog društva. Interesi i očekivanja hrvatske mladeži za različitim oblicima potpore na ovaj način dovođeni su u pitanje pa je problem fuzije postajao imperativan. Kao i u pogledu datuma nastanka, dobar broj onih koji su se više usputno bavili "Napretkovim" historijatom ne slažu se ni u pogledu datuma, čak ni mjeseca i godine ujedinjenja mostarskog i sarajevskog potpornog društva.

Mr. Edin Čelebić se opredijelio za 9. lipanj 1906. god. kao datum stvaranja JEDINSTVENOG društva "Napredak". Po dr. Draganu Čeliku do ujedinjenja je došlo 8. prosinca 1906. god. Prema zapisniku godišnje skupštine Odbor mostarskog potpornog društva odlučio je da "iznese prijedlog o fuziji" što je i prihvaćeno. Ujedinjenjem inteligencije i građanstva u radu za naučnike (šegрте) i đake i okončana je trogodišnja borba mostarskih i sarajevskih djelatnika za potporu mladeži. Na kraju je tog povijesnog 9. lipnja - juna 1907. god. pobijedila, ipak, uvidavnost narodne koristi i taj čin predstavlja pravi početak tz. "zlatnog" perioda "Napretka".

Dakle, kada govorimo o HKD "Napredak", onda se može reći da se početak njegovog djelovanja vezuje za osnutak mostarskog društva (14. 9. 1902. god.) a prijedlog mostarskog odbora (9. 6. 1907. god.) kao datum definitivnog ujedinjenja obiju hrvatskih društava. Mjesto, uloga i doprinos djelatnika iz Mostara su i na početku i na kraju ovog ni lakog, ni jednostavnog pravog perioda djelatnosti "Napretka", evidentni, značajni i nezaobilazni.

BILJEŠKE

- 1) Arhiv Jugoslavije Beograd, 13-27-69., M/273, dok.3., str. IV.
- 2) Kraljačić T. Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882-1903.
- 3) Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo, Napredak, Zapisnici, Sarajevo, "V. Masleša, 1987., str. 160 K/223, str. 4.
- 4) Dr. Dragan Čelik, "Hrv(atsko) kult(urno) društvo "Napredak". Arhiv Bosne i Hercegovine - neregistirano, str. 2.
- 5) Odić Antun... HKD Napredak u kratkim crtama i slikama 1902-1927. Sarajevo, Hrvatska tiskara d.d. 1927., str. 6-7.
- 6) Čelik D., o.c.,2.
- 7) Odić A, o.c., str. 5.

Dr. Boris NILEVIĆ

MOSTAR U DJELU HISTORIČARA VLADIMIRA ČOROVIĆA

I

Vladimir Čorović (1885-1941,) je bio nenarušive energije, strasnik u radu. Broj poslova koje je ovaj historičar obavio gotovo je nesaglediv. Područja ispitivanja, na kojima se ogledao, kreću se od prahistorijskih vremena do najnovije historije, od srednjovjekovne i tradiciionalne književnosti do moderne literature, od filologije do političke publicistike. Objavljivao je stare pisce, arhivsku građu i anonimno književno naslijeđe. Pisao je historijske rasprave zasnovane na podrobnoj analizi, iscrpne monografije, prostrane sintetičke preglede i članke namijenjene najširoj publici. Bio je muzejski radnik, nacionalni revolucionar, austrijski sužanj, profesor univerziteta i akademik, urednik časopisa, prisutan gotovo u svakom znatnijem znanstvenom i književnom poduhvatu. Pisao je stalno, po nekoliko časova dnevno. Kad je 1941. godine nesrećno poginuo, još uvijek se nalazio u punoj životnoj snazi, bliže sredini nego kraju svog stvaralačkog puta. Uza sve to, Čorović je ostavio u rukopisu toliko spisa, dobrim dijelom već pripremljenih za štampu i posthumno, srećom, većinom objavljenih (Sveta Gora i Hilandar do šesnaestog veka; Istorija Srba u tri knjige itd.), da bi samo to za nekog drugog historičara značilo dobar životni bilans.

II

U ranim njegovim promišljanjima kao filologa - slaviste Zemaljskog muzeja u Sarajevu ("Bosanska vila" br. 21, Sarajevo, 15. novembra 1909.), vidimo razočarenje jednog vrsnog inteligenta tek prispijelog sa studija u Beču atmosferom za znanstveni rad

kako u Sarajevu i Mostaru, tako i u cijeloj Bosni i Hercegovini, Kada se govori o uslovima za više umovanje, kako materijalnim, tako i socijalnim, može se reći da su jednako oskudni, jednako nepovoljni i jednako bijedni. Tu je, prije svega, potpuna oskudica biblioteka i potrebne literature za rad u bilo kom pravcu. Velike biblioteke nema ni Sarajevo ni Mostar, a da se ne spominje Tuzla i Banja Luka. Biblioteke raznih ustanova malene su i razasute kao naprimjer u Mostaru, gdje svoju knjižnicu imaju i srpska opština, i pjevačko i zanatlijsko društvo, i konzistorija, i ženska zadruga. Slično je i u Sarajevu. Tu je, potom, slaba i nikakva knjižarska organizacija, oskudne veze i uz to jedan sitan bakalski duh, spram svega što je savremeno. Zatim, nema prije svega potrebne stabilnosti i odmjerenosti, izvjesnog unutrašnjeg mira za jedan sreden rad. Sve što ima jačih osjećaja i širih ambicija ulazi u politiku, grezne u njoj i troši se u jednom poslu, koji uistinu, ima svoj moralni smisao u principu i teoriji, ali koji je ustvari, naročito na našim prostorima, više dnevan i ličan, nadničarski u onom gorem smislu te riječi.

Potom, pojmovi o socijalnom moralu, o moralu višeg stupnja, u nas su kržljavi, oskudni do nevjerovatnosti. Izvjesna ravnodušnost spram ružnih pojava i ružnih odvratnih ličnosti svojstveni su većini društva. To onda čini da se često i u sred svojih čovjek osjeti tuđ i da s izvjesnom duševnom depresijom i sam postane takav ili povučen, ostavljen sebi i onom čestom osjećanju svoje duševne osame. On iz tog društva ne može da dobije podstreka, on ima da stvara, ako to želi, sam, potpuno sam.

Da bi, ipak, mogao da radi sa uspjehom i da naročito, ako je mlad, ne izgubi onu potrebnu mjeru sumnje u sebe, potrebno je, ipak, da ima nekog s kim bi mogao da izmijeni misli i da u manjem krugu, provjeri svoje rezultate, svoj metod, svoj razvoj misli. Međutim, u toj sredini vrlo je malo ljudi iste struke, osobito u specijalnim disciplinama, najviše jedan ili dvojica, često ni toliko. Uz to su i tu razdijeljeni po svojim političkim osjećanjima, ili bolje kazano po svojim nacionalnim aspiracijama, kao što je to u nas gotovo redovan slučaj. Među njima nema nikakva dodira ni uzajamnog rada. U Sarajevu, na primjer, ima trojica slavista (među kojima je i Vladimir Ćorović) koja se još i ne poznaju međusobno. Jedini čisto znanstveni zavodi u zemlji su Zemaljski muzej i Institut za ispitivanje Balkana, oba, međutim, sa ograničenim brojem snage.

I kad se, poslije svega, po Ćoroviću, stvori zaključak, on je negativan, tup, odlučan bez ikakvih skrupula, ali ipak nije negativan potpuno i nije definitivni. Ako je sve do tada bilo tako, tako ne mora da bude i dalje, jer još uvijek ima vremena da se stigne ono što se propustilo samo s mnogo dobre volje i sa iskrenim ubjeđenjem da je taj rad koristan. Ako nema sada velike biblioteke, nju treba stvoriti ili one, što već postoje, spojiti i razviti u to, ako bude moguće i u Sarajevu i u Mostaru.

Treba tražiti da se radi intenzivno, solidno, sistematski, davati prilike, volje i podstreka ljudima od talenta i sa smislom za takav posao. I pokušati uza sve to da se iskupe svi ti ozbiljni poslenici u jedno društvo za znanstvenu diskusiju i za solidan rad. Učiniti bar toliko za to vrijeme, dok se ne dobije svoj univerzitet, prvo mjesto za čistu znanost. Na taj način će se popraviti prilike koje nimalo ne služe na čast i stvoriti trajniji uvjeti za solidan znanstveni rad. Daće se prilike većem broju ljudi da uđu u jedan posao koji isključuje sve predrasude i vaspitava solidnom realnošću pozitivnih rezultata. Time će im se dići kulturni nivo kao i nivo sredine u kojoj su. Stvorice se jedna čitava generacija koja će životu običnih ideja i običnih dana davati mnogo snažniji impuls navikom i potrebnom električnošću te u život uskog šovinizma unositi, šire poglede. I rezultati toga rada neće se dati mijenjati memorandumima i rezolucijama i momentalnim povjerenicima i nepovjerenicima. Ono što se stvori biće pozitivan udio u rezultatima znanstvenog rada.

III

Međutim, u zrelijim godinama (Bosna i Hercegovina, Beograd 1925.), kada promatra vrijeme o kojemu je mlađan pisao, Ćorović kao da odstupa od onovremene analize, barem što se literature i drugih inih aktivnosti njegovog rodnog Mostara tiče. Po njemu, prvo pravo književno središte u Bosni i Hercegovini za austrijskog vremena nije postalo Sarajevo nego Mostar. Ovaj aktivni grad imao je jednu svoju književnu grupu već u prvoj polovini XIX stoljeća i s tim donekle stvorenu književnu tradiciju. U njemu su, pored pravoslavnog svijeta, djelovali i muslimani i katolici. Tu je nizao svoje poučne stihove Omer Humo, tu su davali rimovane hronike, te arheološka opažanja i vjerske pouke franjevci Petar Bakula, Anđeo Kraljević i Paškal Buconjić.

U Mostaru je šezdesetih godina bio pokrenut tursko-srpski list Neretva, a 1872. godine osnovana je mala franjevačka štamparija. Utemeljio ju je don Franjo Miličević, a pomagali su ga hercegovački franjevci i služila je uglavnom prvih vremena za štampanje školskih knjiga i lokalnog kalendara. Iza 1878. godine književni rad kod muslimana stade za izvjesno vrijeme potpuno, dok su katolici dobili novog maha. Oni su izdavali jedan kalendar, Mladi Hercegovac, a 1883. godine pokrenuli su, pod uredništvom don Franje Miličevića, prvi književni list u Hercegovini, Hercegovački bosiljak. Međutim, ne zna se iz kojih razloga taj

list nije bio duga vijeka. Malo kasnije, umjesto njega, don Franjo pokreće novi politički list Glas Hercegovine.

Pravoslavnom svijetu Hercegovine nije u prvi mah bilo do književnosti. Od 1875 - 78. godine, u jednom dugom i krvavom ustanku on je usredsredio sve napore samo u jednom pravcu, a to je da se oslobodi osmanske vlasti i izvrši ujedinjenje sa Crnom Gorom. Mjesto toga došao je Berlinski kongres i austrijska okupacija Bosne i Hercegovine. Srbi nisu mogli lako da se pomire s tim i tri godine poslije okupacije 1881-82. godine, izbija u zemlji nov ustanak u kome Mostarci učestvuju u velikom broju. Čak je i sama misao o ustanku i podsticaj za njega došao, uglavnom, iz krugova mostarskih nacionalista. Radi toga Mostarci navelike stradaju, najbolji domaćini bjehu pozatvarani, osuđeni na robiju i odvedeni u tamnice Istre i Stare Gradiške, dok se drugi dio teško gonjen sklonio u Crnu Goru.

Međutim, imponujuća energija mostarske sredine nije se dala slomiti. Kada je proglašena opšta amnestija i kad se veći dio ljudi poslije izdržane kazne mogao vratiti kućama, u njima se javlja ponovo duh stare aktivnosti. Dok su u Sarajevu srpske gazde sa Tašlihana, zaslijepljene i zaražene spoljašnošću nove evropske kulture, napuštale aktivan nacionalni otpor i pošle za novinom u želji da se pokažu doraslim opštoj promjeni stanja, dotle je Mostar, konzervativan i nacionalno strog do surovosti, ljubomorno čuvao moral i tradicije svoje patrijarhalne sredine. Posljedice toga su se očitovale vrlo brzo. Sarajevo je počelo naglo da gubi narodni tip, a srpski narod u njemu padao je velikom brzinom. Trgovina i sve ostale djelatnosti, zašto je trebalo preduzimljivosti i istrajnog rada, prelazila je u strane ruke. Mostar je, međutim, potpuno očuvao svoj nacionalni karakter i svemu svom djelovanju dao pozitivne osobine. On je prvi, u svoj Bosni i Hercegovini, osnovao srpsku čitaonicu. U Mostaru je organizovano prvo srpsko zanatlijsko društvo, u njemu niče prva srpska banka, a osniva se i prvo društvo srpske trgovačke omladine. Potom, njegovo pjevačko društvo Gusle najbolje je u cijeloj zemlji i najbolje shvata i najbolje predstavlja svoju umjetničko-nacionalnu misiju. Mostar je prvi grad u zemlji koji ulazi u opoziciju austrijskoj vladi i sam za se šalje deputaciju u Beč protiv onodobno svemoćnog ministra Kalaja.

Iz Mostara se razvio prvi pokret muslimana za vjersku autonomiju. Na čelu mu je bio mostarski muftija Ali-efendija

Džabić, koga su austrijske vlasti kao i mitropolita Savu Kosanovića odmah smijenile sa tog uglednog položaja. Između pravoslavne i muslimanske opozicije dođe tokom vremena do tješnjih veza i sa čisto vjersko-školskih pitanja njihove tužbe predoše i na političke. U ljeto 1908. godine već je kao zajednički program ujedinjene opozicije bilo traženje da Bosna i Hercegovina dobije i svoju političku autonomiju. Ujesen iste godine oni, isto tako, zajednički protestuju i protiv nezakonito proglašene aneksije. Ovdje je prvi pokret za slobodu štampe te prva pobjeda opozicije nad vladom i to ponovljena dva puta uzastopce, pri izborima za Gradsku opštinu. Sve ovo nabrojano pokazuje koliko je energije i aktivnosti bilo u tom vedrom gradu i kako se ona, uglavnom, dobro upotrebljavala. U svim tim pokretima, u vrlo jakoj mjeri, učestvuje i prva tadašnja književna generacija: A. Šantić, J. Dučić i S. Ćorović. Bila su to djeca najboljih kuća. Svetozar Ćorović je ušao u taj krug sa trinaest godina života, još kao đak mostarske trgovačke škole, koga je na književni rad prvi potakao njegov nastavnik Silvije Kranjčević. Uporedo s tim književnim radom počinje i njihov društveni rad u Mostaru kome su se priklonili i njihovi vršnjaci, trgovci i zanatlije koji su rado pristajali da im pomažu. Središte pokreta bio je Aleksa Šantić koji je u Guslama i pjevač, i horovođa, i kompozitor, zatim prvi predsjednik mostarskog pododbora Prosvjete. Svetozar Ćorović osniva dobrotvornu zadrugu Srpkinja i prvu žensku radničku školu. Ti prvi književnici A. Šantić, J. Dučić i S. Ćorović ulaze i među prve pozorišne diletante. Oni su, jednom riječju, svuda, sve i svja, uvijek na najvidnijim mjestima, stalno pozvani da krče put. Koliko se za kratko vrijeme postiglo i društvenog i literarnog interesa, vidi se najbolje po tome što je 1893. godine, na proslavu otkrivanja Gundulićevog spomenika u Dubrovniku, otišlo iz Mostara oko stotinu građana.

Štaviše, literarni interes javlja se i kod žena, koje su do tada, sem Stake Skenderove u Sarajevu, bile potpuno van tog bavljenja. Najposlije, književnom mostarskom krugu prilaze i muslimani i mladi Osman Đikić je među njima jedno od najmilijih i najčasnijih imena. Modričanin Avdo Karabegović Hasan-begov ostavlja svoje pjesme u amanet mostarskim prijateljima.

Mostarski literati imali su u književnosti uglavnom čiste artistske ambicije. Njihov list Zora, koji je izlazio od 1896-1901. godine, nije imao gotovo ništa zajedničkog sa načinom

uređivanja Bosanske vile, te zato dolaze i prebacivanja. U romantičarskim krugovima nekih književnika u Vojvodini, koji su svikli da slušaju o Hercegovcima samo sa handžarom u ruci, zamjeralo se češće mostarskim literatama za takav način njihovog rada i vjerovalo se da on nema nikakva uticaja na svoju sredinu. Međutim, taj sud je bio više nego pogrešan, jer je mostarska grupa književnika razvila, naprotiv, vrlo živ interes kod svoje publike za sva pitanja književnosti i kulturnog napretka.

Uz časopis Zora, pojavila se u Mostaru i Mala biblioteka pod uredništvom najprije Jovana Protića, a poslije Riste Kisića. To je u biti značilo izdavački posao. Međutim, ipak je bilo nešto više nego prost trgovački interes za knjigu i to u jedno vrijeme, kada se na izdavanje specijalno domaćih pisaca nisu lako odlučivali ni knjižari iz pravih književnih središta. Kada je, poslije završetka borbe za crkveno-školsku autonomiju, otpočela borba za čisto političke i građanske slobode, javila su se u Mostaru dva opoziciona lista: muslimanski Musavat (1906.) i srpski Narod (1907.). U oba su sarađivali i mostarski književnici osim Jovana Dučića, koji je još 1899. godine, gonjen od vlasti, napustio Mostar i otišao na studije u Ženevu.

Pred Prvi svjetski rat pokrenut je u Mostaru panislamski Biser i sa njim u vezi Muslimanska biblioteka u kojoj je objavljeno 20 raznih knjiga. Nešto su djela domaćih muslimanskih pisaca (E.Mulabdića, M.Č.Čatića, H.Bjelevca, H.Mulića i dr.), a glavni je fond niz prijevoda s turskog kao Borba polumjeseca i krsta od H.Halida, Muslimanska žena od M.F.Vedjdije, Panaslamizam i Evropa (prevod s arapskog), Panaslamizam od Dželal Nuribega i sl. U martu 1918. godine raspisalo je uredništvo Bisera poziv i za osnivanje jedne "Matice muslimanske" kojoj bi bila dužnost da, po uzoru Matice srpske i hrvatske izdaje, knjige za narod u islamskom duhu. Međutim, velike promjene te poslednje ratne godine nisu dale da se ta namjera privede u djelo.

Sve ovo rečeno o Mostaru iz pera velikog historičara Vladimira Ćorovića samo je atom iz njegovog znanstvenog opusa. Vjerovatno je ovdje bio i ponesen, emotivno zagrizao u rodni mu grad, ali, ipak, protokom vremena čini nam se da je bio i u pravu pri donošenju većine sudova.

Dr. Elbisa USTAMUJIĆ

STO GODINA ČASOPISA ZORA

Pod kraj prošlog vijeka Mostar je bio najčuveniji kulturni i književni centar u Bosni i Hercegovini. Takvom ugledu i prestižu nesumnjivo je doprinio i književni časopis *Zora* koji je pokrenut u Mostaru, 15. aprila 1896. godine, i izlazio je bez prekida šest godina, do 1901. godine. Stogodišnjica *Zore* je lijepa prilika za podsjećanje na jedno od svjetlijih poglavlja kulturne i književne historije grada.

Prelomni historijski događaji posljednjih decenija 19. vijeka, ustanci, povlačenje turske vlasti i austrougarska okupacija, doveli su u sasvim novu duhovnu i društvenu situaciju svaki narod u Bosni i Hercegovini. Istovremeno s nasilnim kidanjem veza sa Istokom, u cjelokupnoj sferi kulture i obrazovanja dolazi do otvaranja prema susjedima i zaokreta prema Evropi. Iz područja žive folklorne tradicije i pretežno preporodne didaktično-utilitarne literature, javljaju se prvi pisci izloženi novim utjecajima sa djelima romantičarsko-realističkih valera. Koliko se, zaista, radilo o novim počecima, znakovita je pojedinost da je Aleksa Šantić, u Predgovoru zbirci pjesama 1891. godine, nazvan "prvim umjetnikom i prvim hercegovačkim pjesnikom", a prvi bosanskohercegovački roman, također, mostarskih pisaca, Osmana-Aziza *Bez nade*, objavljen je u Zagrebu 1895. godine.

Mostarski izdavački pothvat može se razumjeti samo u kontekstu borbe za pravoslavnu crkveno-školsku autonomiju i pokreta za oslobođenje i nacionalnu emancipaciju. U takvoj idejno-političkoj atmosferi Mostar postaje centar žive kulturno-umjetničke aktivnosti, osniva se Srpsko pravoslavno crkveno-pjevačko društvo *Gusle* (1888.), otvara društvena čitaonica (1890.), pokreće se edicija *Male biblioteke* (1902.) i Prijegled, kao književni prilog *Male biblioteke* 1902. Mostarski muslimani sa muftijom Džabićem, u sporazumu su sa vjerskim i nacionalnim

vođama pravoslavnog stanovništva, osnivaju politički i nacionalni pokret za vjersku i prosvjetnu autonomiju i sa simpatijama prate i podupiru pomenute aktivnosti.

U okviru obilježavanja 100 godina od rođenja Alekse Šantića u Mostaru je štampano jubilarno godište *Zore*, 1968/69. godine. U obnovljenom izdanju pojavljuju se prilozi koji valoriziraju društveni, kulturni i književni doprinos časopisa, jer se do tada o *Zori* pisalo relativno malo i najčešće prigodno, povodom godišnjice *Gusala* ili nekog mostarskog književnika. Najpotpuniji doprinos u proučavanju i naučnom vrednovanju, ovog važnog segmenta bosanskohercegovačke književnosti austrougarskog perioda, svakako je *Književno-istorijska monografija Zora*, autora Ljubice Tomić-Kovač, koja je urađena u Institutu za književnost u Sarajevu, a objavljena u *Biblioteci Kulturno naslijeđe*, Svjetlost, 1971. godine. Knjiga se pojavila kada je proslava već bila skinuta sa dnevnog reda, pa nije dobila potrebnu pozornost u Mostaru, iako temeljito rasvjetljava njegovu kulturnu i književnu baštinu jednog bogatijeg perioda. Monografija sadrži studiju o *Zori* i *Bibliografiju*. U prvom dijelu studije autor raspravlja pitanja kritičke literature i pokretanja i koncepcija lista. Časopisna građa je prema obimu priloga analizirana u tematskim područjima: *Poezija*, *Proza*, *Književna kritika* (Uvodni članci, Književno-kritički članci, Književne koserije, Književna anketa), *Tematski brojevi*, *Pozorišna kritika*, *Etnografski i istorijski spisi*, *Strana književnost*. Obimna *Bibliografija*, na četiri stotine stranica, je nadopuna studiji i predstavlja potpunu bibliografsku obradu časopisa. Sav materijal je klasificiran u poglavljima: Književnost i nauka o književnosti, Kultura i umjetnost, Društveno-političke i druge nauke, Društvena hronika i druge vijesti, a unutar poglavlja bibliografske jedinice su raspoređene u manje grupe. Bibliografijom je obuhvaćeno sve što je u časopisu izašlo, a što je izuzetno dragocjeno za buduća istraživanja.

Pokretači *Zore* su mladi mostarski pisci Aleksa Šantić, Svetozar Ćorović i Jovan Dučić, poznati kao mostarski trojlist. Prvi urednici su Šantić i Ćorović, pa Dučić u trećoj godini, a dva posljednja godišta uređuje Atanasije Šola koji se vratio sa školovanja iz Pariza.

Zvanično, *Zora* je bila "list za zabavu pouku i književnost", ali u kome su dominirali prilozi iz poezije, proze i književne kritike. U koncepciji časopisa se naglašava da se neće baviti sakupljanjem folklorne građe, ni objavljivanjem početničkih radova. Prema postavljenim estetskim kriterijima, postepeno prevazilazeći

početničke slabosti, *Zora* je profilirana u pravi književni časopis, naročito u posljednja tri godišta pod uredništvom Dučića i Šole.

Prvi broj *Zore* otvara se antologijskom pjesmom Alekse Šantića *Ostajte ovdje* i poeziji se daje primarno mjesto. Stihove su najviše objavljivali mostarski pjesnici Šantić, Dučić i Đikić, a saradnici su i najistakutiji pjesnici iz Srbije: Zmaj, Vojislav i Dragutin Ilić, Mileta Jakšić i drugi. Šantić pjeva rodoljubivu i ljubavnu liriku u kojoj se osjećaju utjecaji narodne poezije i Hajnea čiji *Lirski intermeco* prevodi, te Vojislava kroz čiju su pjesničku školu prolazili svi mlađi pjesnici. Dučić je isto tako prošao utjecaj Vojislave i Hajnea, ali je presudan bio dodir sa poezijom francuskim simbolista. On pjeva o ljubavi i prirodi što je njegova trajna umjetnička inspiracija, a pejzaži su mu već obogaćeni simbolima. U ciklusu iz *Jadranskih* soneta novim jezičkim spojevima i simbolima postiže duhovnu oplodnju bića i prirode. U *Sabrana djela* (1937.) unio je samo neke sonete iz ovog ciklusa, jer je smatrao da stihove iz *Zore* nisu dosegli umjetničku vrijednost njegove reprezentativne lirike.

Grupa mladih muslimanskih pjesnika, iako su bili početnici, u *Zori* je ravnopravno zastupljena. Pored Osmana Đikića saradnici su Avdo S. Karabegović, Avdo Karabegović Hasan-begov i Omer-beg Sulejmanpašić. Predstavili su se rodoljubivom, intimnom i ljubavnom lirikom, romantičarskog zanosa i patosa. Smatrali su se Srbima i pjevali o bratstvu i krvi koja ih veže, veličali rodnu grudu i slavili domovinu. Đikić je objavio stihove iz ciklusa *Ašiklije*. Sa najviše stihova zastupljen je Avdo Karabegović Hasan-begov koga je Ćorović smatrao najboljim muslimanskim piscem (da je "bio pravi istinski pjesnik srca i osjećanja"). Posmrtno mu je u *Zori* objavio širi izbor pjesama koje nose svu tragiku mlada čovjeka pomirena sa sudbinom u suočenju sa smrću. *Zora* je izlazila u vrijeme književne polarizacije i nije privukla afirmisane pisce Bašagića, Mulabdića i druge koji su saradivali u hrvatskim listovima i izdanjima i ostali su po strani pokreta za vjersku autonomiju, a u isto vrijeme zalažu se za "kulturni i književni pokret sa jedinom afirmacijom muslimanskog etničko-vjerskog identiteta" (M. Rizvić).

Svetozar Ćorović je stranice *Zore* punio proznim radovima i predstavio se kao zavičajni pisac, slikar tipičnih obilježja svoga vremena i savremenika, pa je u književnost uveo Mostar i Hercegovinu. Piše o svojim sugrađanima i priče iz muslimanskog života i srpske čaršije, te sa motivima iz hercegovačkog sela. Ćorović će najbolja djela napisati kasnije. Izuzetak je *Bogojavljenka*

ЗОРА

ЛИСТ

за забаву, поуку и књижевност

УРЕЂУЈУ

АЛЕКСА ШАНТИЋ И СВЕТОЗАР ЂОРОВИЋ.

Свеска за Април

1896.

МОСТАР,

ПРВА СРПСКА ШТАМПАРИЈА ВЛАДИМИРА М. РАДОВИЋА

1896.

noć. Dučić se javio prozom *Pisma iz Ženeve*, za koja je od Skerlića dobio visoke ocjene, posebno u pogledu stila. Matavulj je boraveći u Mostaru za *Zoru* napisao Pilipendu, jednu od svojih najljepših pripovjedaka. Stalni saradnici su Ivo Ćipiko sa temama iz života dalmatinskog seljaka, Janko Veselinović sa slikama iz seoske sredine, Radoje Domanović satiričnim pričama i humoristi Stevan Sremac i Branislav Nušić. Kao saradnik *Zore* javio se samo jedan hrvatski pisac, Antun Gustav Matoš pripovijetkom *Miš*, bizarna sadržaja sa simboličnim značenjem. Iako je namjera uredništva bila da u časopisu surađuju "svi priznati književni radnici Srbi i Hrvati", ta želja nije se ostvarila. U *Zori* su saradivali svi poznatiji srpski pisci, iako ne uvijek sa svojim najboljim ostvarenjima. Kvalitetom čine izuzetak Matošev *Miš*, Matavuljeva *Pilipenda* i Ćorovićeve *Bogojavljenjska noć*.

Književna kritika je u časopisu imala istaknuto mjesto i po zastupljenosti tekstova o teorijskim pitanjima književno-umjetničkog stvaranja i prikazima i ocjenama savremenih ostvarenja, ali i po okupljenim kritičarima od autoriteta među kojima su Ljubomir Nedić, Marko Ćar, Jovan Skerlić, od mlađih Slobodan Jovanović. Među Mostarcima nije bilo pravog kritičarskog pera, povremeno su se javljali Dučić, Šola i Ćorović, uglavnom prikazima djela pisaca iz Bosne i Hercegovine. Književno-kritička materija tretira se u rubrikama: Uvodni članci, Ocjene i prikazi i Bilješke. U uvodnim člancima koje je pokrenuo Dučić problematizirana su i raspravljana mnoga aktualna pitanja kulturnog i književnog života. Sa istim ciljem je provedena književna anketa koja je sadržavala desetak pitanja o savremenoj srpskoj književnosti. Dučić nije bio zadovoljan ni odzivom, ni dobijenim odgovorima, a da bi se moglo procijeniti pravo stanje u srpskoj književnosti. Sve su to vrijedni naponi uredništva da se animira kulturna i književna javnost na raspravu oko aktualnih problema, u cilju prevazilaženja postojećih slabosti i iskoraka prema Evropi.

Tematskim brojevima *Zora* je obilježavala značajnije datume iz književne historije: pedesetogodišnjicu Zmajevog književnog rada i pedesetogodišnjicu Njegoševе smrti. Zmaju u čast ispjevali su nadahnute stihove Šantić, Hasanbegov i Đikić. Njegoševom broju prethodi objavljivanje u nastavcima studije Pavla Popovića o *Gorskom vijencu*. Radovi objavljeni u *Zori* o Njegoševom životu i djelu predstavljaju ozbiljan početak i nezaobilazan doprinos proučavanju ovog pisca. Planiran je i broj posvećen muslimanskim piscima, ali do realizacije nije došlo.

Bilješkama i napisima praćene su predstave dramske grupe *Gusala* i česta gostovanja pozorišnih trupa iz Srbije i Vojvodine. Pozorišna kritika je u posljednjem godištu dobila vidno mjesto kada je donosila prikaze predstava u Srpskom narodnom pozorištu i šire obavještavala o nekim ličnostima i događajima sa inostranih scena.

Zora je donosila etnografske i historijske tekstove vezane za narodne običaje, događaje i ličnosti. Zanimljiva je rasprava Milenka Vukičevića o Đerzelez Aliji i njegov spis o mostarskom ajanu Ali-agi Dadiću. Đikić je pisao o svadbenim običajima muhamedanaca u Hercegovini. S posebnom pažnjom pratila su se djela iz hercegovačko-crnogorske historije, a što je razumljivo u jeku borbe za kulturnu i političku autonomiju.

U nastojanju da se *Zori* da obilježje moderne evropske publikacije i da proširi književne horizonte svojih čitalaca, objavljen je veliki broj prevoda sa ruskog, francuskog, njemačkog, mađarskog, talijanskog, poljskog i češkog jezika, dok su iz istih razloga isključeni prevodi iz orijentalnih književnosti. Prevođenoj literaturi može se prigovoriti da nije bilo čvršćih kriterija u izboru autora i pojedinih djela.

Radom u *Zori* mostarski pisci su stjecali književno iskustvo i afirmaciju, a njihova najbolja ostvarenja biće objavljena tek po njenom prestanku izlaženja. Kao urednici sa entuzijazmom su se prihvatili pionirskog posla u izgradnji modernog književnog časopisa. Pokrenuta kao potreba određene sredine, njenih književnih pregalaca i stvorene kulturne i književne klime u Mostaru, *Zora* je postala respektabilan, moderno koncipiran književni časopis u Bosni i Hercegovini. U poređenju sa beogradskim listovima, *Zora* dobija visoku ocjenu. Smatra se najznačajnijim književnim časopisom koji je popunio prazninu između Nedićevog *Srpskog pregleda* i Popovićevog *Srpskog književnog glasnika*.

Mr. Salko ŠPAGO

OSNOVNO ŠKOLSTVO U MOSTARU (1878. - 1918.)

O školstvu u Mostaru za vrijeme austrougarske vladavine u naučnim krugovima postoje različita mišljenja.

Jedni ga hvale, drugi potcjenjuju, a treći su za traženje novih odgovora na neka pitanja iz tog vremena.

Na osnovu literature, objavljenih i neobjavljenih dokumenata, austrougarski izvori o stanju u školstvu ne bi se mogli prihvatiti kao tačni bez ikakve rezerve.

Da bismo mogli lakše formirati mišljenje o objektivnosti austrougarskog prikazivanja stanja u oblasti školstva, neophodno je poznavati šta je naslijeđeno iz turskog perioda i šta o tome govore drugi izvori.

Iz historije školstva je poznato da je Turska zatekla u ovim krajevima veoma loše stanje u školstvu. Turski školski sistem, istina, nije bio na nivou arapskog ni seldžučkog, ali je bio daleko iznad zatečenog stanja i predstavljao je znatan napredak. U početku je bio u duhu vremena, a kasnije je bilo njegovih uspona i padova. Smatramo za potrebno osvrnuti se na neke podatke koji se odnose na cijelu Bosnu i Hercegovinu.

Austro-Ugarska je u BiH zatekla konfesionalne, državne i privatne osnovne škole. Konfesionalne škole su nazivane imenom odgovarajuće religije osim škola pravoslavnog stanovništva koje su se zvale srpskim školama.

U BiH bilo je ukupno 56 srpskih osnovnih škola sa 75 učitelja i 3523 učenika, 54 katoličke škole sa 56 učitelja i 2295 učenika, a muslimanskih škola sibjan-mekteba bilo je 917 sa 40779 učenika.

Osim sibjan-mekteba postojali su i mektebi i idadije kao pripremljene vojne škole, zatim mektebi hukuk kao administrativne

škole, te ishane kao javne radionice ili zanatske škole namijenjene prvenstveno za siromašnu djecu.

Na osnovu poznatog turskog školskog zakona iz 1869. godine došlo je do otvaranja ruždija kao prvih svjetovnih škola u BiH koje se različito ranguju: da su to građanske škole kao u Evropi, da su neka vrsta nižih srednjih škola ili osnovna škola sa proširenim nastavnim planom i programom.

Hercegovački sandžak (sa 10 nahija) imao je tri ruždije sa 200 učenika, 95 mekteba sa 4156 učenika, 13 srpskih škola sa 598 učenika i 5 katoličkih škola sa 230 učenika.

U Mostaru (gradsko područje) bila je jedna ruždija, 24 sibjan-mekteba, 7 ženskih mekteba, 4 mekteba-idadija, 8 medresa, dvije hanikah medrese (islamski misticizam-tesavuf) 4 islamska konvikta, oko 30 raznih islamskih društava, 5 kutubhana (biblioteka), 7 privatnih biblioteka, 3 srpske škole sa 106 učenika i 116 učenica.

Za sve muslimanske škole postojali su nastavni planovi i programi u to vrijeme. Nisu imali sadašnju formu.

Vakufnamama bilo je određeno koji će se predmet učiti i po kojem udžbeniku. Vakufnamom bilo je određeno plaćanje mu'alima (učitelja). Učitelj nije mogao biti svako. Tako Karadžobeg u svojoj vakufnami traži da učitelj bude dobar čovjek, da je pouzdan, da zna ispravno učiti Kur'an i da zna pisati, ili u drugoj mostarskoj vakufnami od učitelja se traži da zna metodiku nastave, da je pouzdan, da je vjeran, da je veseo, nasmijan i prijatan i da je zdrav i normalan. Na osnovu Zakona o školama iz 1869. godine nastavnik nije mogao biti mlađi od 25 godina. Nije smio biti kažnjavan i morao je biti turski državljanin.

U školskim pravilima bilo je potcrtano da je fizičko kažnjavanje učenika zabranjeno. U istom ovom periodu u nekim evropskim zemljama fizičke kazne učenika nisu bile zabranjene.

Analiziranjem nastavnih planova i programa škola svih konfesija, može se zapaziti da je u njima bio veliki broj svjetovnih predmeta.

A sada da se osvrnemo na još neke izvore:

- Vojislav Bogičević za srpske škole iz ovog perioda kaže da su prevaziđene teškoće "manastirskog metoda pisanja i čitanja".¹⁾

- Luj Paten, francuski konzul, kaže da su franjevci u školama vršili obuku koja je "otprilike slična obuci u njihovim francuskim školama".²⁾

- Giljferding se ne slaže da su bosanski muslimani potpuno neobrazovani, ali kaže da je njihova kultura "isključivo orijentalna".³⁾

Austro-Ugarska je pred svjetskom javnošću BiH prikazivala "tamnim vilajetom" u kojem vlada duhovna pustoš. Ako bismo to prihvatili, negirali bismo postojanje velikog broja umnih, sposobnih i znamenitih ljudi (naučnika, pisaca, pjesnika, vojskovođa i državnika) koji su ostavili tragove u svjetskoj i domaćoj javnosti. Sa naučne tačke gledišta bilo bi potrebno ponovo vrednovati neke ličnosti i događaje.

Bilo je tendenciozno iskrivljavanje činjenica i potiskivanja stvaralaštva pojedinih naših naroda. Sa psihološke tačke gledišta, kao da se to radi stalno i sistematski, pojavljuje se kompleks inferiornosti, pa ljudi počinju stvarati sliku o sebi prema onome kako se drugi prema njima odnose. Dakle, školstvo koje je zatekla Austro-Ugarska nije bilo na niskom nivou kakvim je prikazivano.

Istina, bilo je škola koje nisu odgovarale duhu vremena, ali uzrok treba tražiti u neskladu između teorije i prakse, normativnog i stvarnog. Zar nije kroz historiju školstva uvijek bilo tog sklada?

Austro-Ugarska je imala utjecaja na razvoj školstva u BiH prije okupacije. To je činila putem propagande, slanjem svojih učitelja, knjiga i finansijskih sredstava za izgradnju i rad škola. Jak uticaj na srpske škole vršen je iz Srbije, Crne Gore i Rusije, a na katoličke škole iz Hrvatske.

Zato austrougarska vlast radi na učvršćivanju bosanskog patriotizma, bosanskog imena i bosanskog jezika.

U politici vješto se služila politikom "divide et impera" koristeći osjetljive tačke kao što su vjersko, nacionalno i agrarno pitanje.

Vršila je cenzuru i zabranjivala uvoz školskih knjiga sa strane. Narod u Mostaru bio je zainteresovan za školu pa je od aktuelne vlasti tražio školu, a vlast od naroda tražila je "još malo strpljenja".

Agrarna reforma počela je da se provodi od 1911. godine, a od 1913. god. seoske i gradske općine preuzimaju finansiranje osnovnih škola.

- Na stručnom i zakonskom planu izvršeno je niz promjena:
- kvalifikacija nastavnog kadra podizana je na viši nivo,
 - organizacija sistema školstva
 - organizacija nastave,

- utvrđivanje nastavnih planova
- obezbeđivanje udžbenika i priručnika
- obezbjeđivanje redovnog nadzora,
- opismenjavanje analfabeta itd.

Od 1907. godine u školama je umjesto bosanskog uveden srpsko-hrvatski jezik, a od 1911. godine stupio je na snagu Zakon o obaveznoj nastavi.

Stanovništvo Mostara svih konfesija pozitivno se odnosilo prema školi. Austrougarska vlast je dosljedno provodila svoju politiku.

Na jednoj strani se strogo proklamuje obaveznost školovanja, a na drugoj svim sredstvima radilo se na sprečavanju širenja školske mreže.

Kakav je odnos austrougarska vlast imala prema školi u Mostaru, može se vidjeti iz jednog primjera koji se često spominje.

Neki austrijski general je dolazio u inspekciju fortifikacije oko Mostara i poslije razgledanja utvrđenja, sišao je u grad, okrenuo se prema srpskoj školi i rekao: "Ovo je najjače utvrđenje od svih koje sam ovdje vidio".⁴⁾

Borba muslimana za vjersko-vakufsko-mearifsku autonomiju trajalo je od 1899. godine do 1909. godine. Odluka o početku te borbe donesena je u mostarskoj kiraethani, a povod je bio slučaj pokrštavanja Fate Omanović.

"Mala biblioteka" u Mostaru koju su osnovali pokretači Štamparsko-umjetničkog zavoda Paher i Kisić, objavila je ediciju od 185 djela od kojih su mnoga bila od značaja za osnovno školstvo u Mostaru.

Među značajnim imenima Mostaraca koji su se isticali u raznim oblastima, svakako je i Omer-efendija Humo koji je prvi počeo da se bavi reformisanjem mektepske nastave u BiH.

To je bio period kada je Mostar prednjačio ispred drugih mjesta u BiH na kulturnom i prosvjetnom planu.

U sredini kao što je Mostar, u kome je u turskom i austrijskom periodu vladavine cijenjena škola i obrazovanost, moralo je doći do pojave znamenitih ljudi i originalnih ideja značajnih za nauku, filozofiju, umjetnost, religiju i politiku. Za vrijeme austrougarske uprave izlazilo je u BiH oko 150 raznih listova i časopisa. Veliki je broj tih časopisa čitan u Mostaru, a znatan broj prosvjetnih i javnih radnika pisao je u tim časopisima i listovima.

Veliki značaj imala je "Učiteljska zora", list za učitelje i školu, koji je počeo izlaziti u Mostaru 1905. godine. Testovi iz pedagogije i psihologije objavljeni u ovom časopisu imali su veliki utjecaj na osnovno školstvo u Mostaru. Iz literature se može vidjeti da su učitelji dobro poznavali pedagoške ideje Herbatra, Komenskog, Pestalocija, Febreza, Distervega i drugih pedagoga. Srpske škole u Mostaru u pogledu organizacije nastave, nabavke namještaja, učila, knjiga, školskih udžbenika i nastavnih sredstava i kadra, služila su kao uzor svim ostalim srpskim školama u BiH. Tako su se kao predstavnici srpskog naroda u borbi za crkvenu i školsku autonomiju posebno isticali Vojislav Šola, Vladimir Radović, Pero Šantić, Nikola Čorović i Risto Zec. Kako su u toj borbi često isticali da su za vrijeme turske vlasti slobodno upravljali crkvenim i školskim poslovima, jednom prilikom ih je upitao ministar Kalaj zašto su tako bili živo protiv turskog elementa. Na takva pitanja izbjegavani su odgovori. Pouzdano se zna da su Srbi htjeli da sačuvaju stečene pozicije i da im se omogući ostvarivanje srpskog nacionalnog programa iniciranog iz Srbije.

U školskoj 1909/1910. god. na području Hercegovine radilo je 32 srpsko-pravoslavnih škola sa 1620 učenika i 513 učenica, 27 učitelja i 14 učiteljica.

Hrvati su u Hercegovini i Čerigeju, i uz samostan franjevac, 1844. godine osnovali prvu osnovnu školu, a prvu osnovnu školu u Mostaru 1852. godine, a 1872. godine franjevci osnivaju žensku školu u Mostaru.

Austrougarska uprava nastojala je da većinu ovih škola pretvori u komunalne škole, u čemu je uspijevala.

Što se tiče muslimanskih škola, mekteba, za vrijeme austrijske uprave porastao je njihov broj u odnosu na turski period, a broj ostalih škola je opadao što je odgovaralo tadašnjoj prosvjetnoj politici. Posebno je značajno napomenuti da su u Mostaru prvi počeli da rade reformisani mektebi ibdidajje. Tri reformisana mekteba su počela da rade 1891. godine, a ostali su nastavili rad na stari način.

Iako je naredbom Zemaljske vlade br. 29.989. od 01.12. 1985. godine naziv "Narodna osnovna škola" umjesto "Komunalna škola" bio uveden rad sa šest i više razreda, takvih škola nije bilo u Mostaru.

Naredbom Zemaljske vlade br. 2800 do 11. 1. 1908. godine učiteljicama narodne osnovne škole bila je zabranjena udaja.

Ako bi se učiteljica udala, to bi značilo da se odriče službe. Ali zakonom iz 1913. godine određeno je: "Uda li se učiteljica osim za učitelja narodne škole, smatra se da se dobrovoljno odriče službe". Tako je tadašnja vlast učiteljicama određivala celibat.

Učitelji narodnih osnovnih škola u Mostaru nisu smatrani državnim službenicima, pa su im plate bile niže nego činovnika u upravi i učitelja u drugim djelovima Monarhije. Zato su učiteljii Mostaru dali prigovor na položaj učiteljica i učitelja, ali nije se stanje promijenilo do 1918. godine.

Tretman učitelja i učiteljica bio je gotovo isti i u Hrvatskoj, ali ove odredbe za položaj učitelja i učiteljica nisu važile u Koruškoj, Češkoj i Moravskoj koje su bile u sastavu Austro-Ugarske monarhije.

Austrougarska vlast je poklanjala veliku pažnju opremanju škola u BiH. Bile su snabdjevene svim učilima koja su bila u upotrebi prema standardima u Monarhiji. Nastavni planovi i programi su gotovo istovjetni za cijelu Monarhiju.

Pošto je Mostar koncem 19. i početkom 20. vijeka bio jedan od centara kulturnog i političkog života BiH, to je pogodovalo Jukiću da 1901. godine osnuje prvo učiteljsko društvo u BiH koje je odigralo pozitivnu ulogu u borbi za bolji položaj učiteljskog staleža. I ne samo to, zalagao se za prodor novih naprednih ideja iz svijeta, da se čovjek uči u ovom zemaljskom društvu i životu onom što mu je potrebno. Traži se da škole imaju vrt, pčelinjak i razne radionice.

Iako su bila velika obećanja Austro-Ugarske pred svjetskom javnošću da će se BiH uzdizati na kulturnom i prosvjetnom planu i to po hitnom postupku, to se ipak nije desilo, kada se zna da se u cijeloj Hercegovini za 40 godina otvorilo svega 97 osnovnih škola, a tek nakon 33 godine poslije okupacije donesen je Zakon o obaveznom polasku djece u školu. Austro-Ugarska je ometala Tursku da provede školski zakon iz 1869. godine, tvrdeći pred svjetskim silama da to turska vlast ne može uraditi, već da je to jedino Austro-Ugarska u stanju. Kao što je poznato, to su joj svjetske sile omogućile na Berlinskom kongresu 1878. godine kada joj je BiH dodijeljena na upravljanje. Obećala je brzi privredni, kulturno-prosvjetni preobražaj BiH, a pokazalo se da je ne birajući sredstva ostvarila svoju politiku, ne vodeći računa o stvarnim interesima naroda.

BILJEŠKE:

- 1) Vojislav Bogičević, Pismenost u BiH, Sarajevo 1975. god., str. 225.
- 2) Mithat Šamić, Francuski putopisci u BiH u 19. stoljeću (1836-1878.) i njihovi utisci o njoj, Sarajevo, 1981., god. str. 224.
- 3) Esad Peco, Osnovno školstvo u Hercegovini (1878-1918.), str. 26.
- 4) A. Giljferding, Putovanje po Hercegovini, Bosni i staroj Srbiji, Sarajevo, 1972. god., str. 345.

III ENJEVNA HISTORIJA
JEZYK

Dr. Feliks NAMETAR

OPIJAČEVA PJEŠMA NA TURSKOM POSVEĆENA SEJH JUJI

III KNJIŽEVNA HISTORIJA JEZIK

Opis je poznata stvar da je Mostar grad poezije i muzike i da su stari svega grada perzobli pjesnik pjesnik 17 i XVII stoljeća od kojih posebno treba istaći Zana - i najpoznatiji Bajezidoglu, Hadži Derviš Zagnca, Medžidoglu, Husaroglu, Fuadoglu Čatragu, Haliloglu, Fevragu, Behragu, a ne treba zaboraviti ni da su opijaci bili i pjesnici i muzičari. U ovom radu pokušat ćemo istražiti opijaciju i književnu historiju jezika i književnosti ovog grada. Opis je poznata stvar da je Mostar grad poezije i muzike i da su stari svega grada perzobli pjesnik pjesnik 17 i XVII stoljeća od kojih posebno treba istaći Zana - i najpoznatiji Bajezidoglu, Hadži Derviš Zagnca, Medžidoglu, Husaroglu, Fuadoglu Čatragu, Haliloglu, Fevragu, Behragu, a ne treba zaboraviti ni da su opijaci bili i pjesnici i muzičari. U ovom radu pokušat ćemo istražiti opijaciju i književnu historiju jezika i književnosti ovog grada.

Opis je poznata stvar da je Mostar grad poezije i muzike i da su stari svega grada perzobli pjesnik pjesnik 17 i XVII stoljeća od kojih posebno treba istaći Zana - i najpoznatiji Bajezidoglu, Hadži Derviš Zagnca, Medžidoglu, Husaroglu, Fuadoglu Čatragu, Haliloglu, Fevragu, Behragu, a ne treba zaboraviti ni da su opijaci bili i pjesnici i muzičari. U ovom radu pokušat ćemo istražiti opijaciju i književnu historiju jezika i književnosti ovog grada.

Dr. Fehim NAMETAK

OPIJAČEVA PJESMA NA TURSKOM POSVEĆENA ŠEJH JUJI

Opće je poznata stvar da je Mostar grad poezije i pjesnika i da su slavu ovoga grada pronijeli posebno pjesnici XVI i XVII stoljeća od kojih posebno treba istaći Zijaiju, Derviš-pašu Bajezidagića, Hadži Derviša Žagrića, Medžaziju, Husamiju Hulkiju Čatrnju, Bulbuliju, Fevziju, Rahmiju, a ne treba zaboraviti da su u ovom gradu ugledali svjetlo dana i Arif Hikmet-beg i Habiba Rizvanbegović. No, koliko god je ova plejada sjajnih pjesnika pronijela slavu svoga grada, mislim da nećemo pogriješiti ako kažemo da su i mostarski učenjaci prisutni na svim meridijanima svijeta gdje postoje knjižnice sa rukopisima na arapskom, turskom i perzijskom jeziku. Ipak, koliko god se o njima zna, još uvijek se u rukopisima širom svijeta pronade i poneki novi podatak koji upotpunjuje njihove ionako bogate biografije. Pri ovim istraživanjima treba posebnu pažnju posvetiti zbirkama različite građe - međmuama jer je u njima još dosta dosad neiskorištenih izvora bilo historijskih ili književnih. Radeći na katalogizaciji orijentalnih rukopisa Bošnjačkog instituta u Cirihu, vakuf Adila Zulfikarpašića, pronašli smo i više rukopisa dosta zanimljivih podataka o mostarskoj ulemi. Uz već općepoznato djelo pravnih decizija muftije Ahmet-efendije Mostarca, čijih rukopisnih primjeraka ima širom svijeta i dosta rijetkog rukopisa Šejh Jujinog djela Šarhu 'awamili maih koji Šabanović ne navodi među Šejh Jujinim djelima, te jedne manje zbirke Husamijinih pjesama, pažnju nam je privukao rukopis br. 274 koji na jednoj strani sadrži podatke o nekim učenjacima Mostara od kojih se za neke znalo, dok se drugi, koliko nam je poznato, po prvi put sada saopćavaju. U one poznate koje ovom prilikom samo dajemo u prijevodu, bez ikakva komentara, spada naprimjer i ovaj:

Tarih smrti učenjaka Ruma (tj. Balkana), mehrum muftije Mustafa-efendije je 1119. godina. Za njegovu dušu Fatiha. Datum njegova rođenja je 1071. godina. Nakon 28 godina otišao je u Stambol, u Stambolu je ostao 15 godina, a još 15 godina izdavao fetve (dakle, bio je muftija).

Ovdje je jasno da se radi o Mustafi Ejuboviću-Šejh Juji. Za drugoga učenjaka Hasan-efendiju Alikalfića sastavljač medžmue navodi samo godinu smrti, a to je 1140., odnosno 1728. godina. Ali-efendija muftija i vaiz je rođen 1104. a umro je 1162. Nešto više podataka sastavljač medžmue daje o muftiji Salih-efendiji kojeg u radu o mostarskim muftijama spominje Hivzija Hasandedić. Međutim, podaci iz ovog rukopisa su mnogo širi i upotpunjuju biografije ove zanimljive ličnosti.

Navešćemo ovu bilješku u prijevodu:

“Mehrum muftija Salih-efendija je sa 72 godine postao mostarski muftija, a još 11 godine je izdavao fetve i (1)144 (1732.) je sa prolaznog preselio u vječni svijet”.

Tarih smrti Kotlevi-zade mehrum Mustafa-efendije je 1131. godine također kao i datum smrti Šejh Ahmed-efendije. Muftija Keški Ali-efendija umro 1075. a Behlul-bašazade Džumhur Ibrahim-efendija je umro 1144. (1732.).

Datum smrti Lubini Ahmed-efendije je 1160. a Kapi-zade (Kapića) Ahmed-efendije je datum rođenja 1093.

Šejh-zade hadži Ibrahim-efendija je umro 1137. godine. Ovaj šejh-zade Ibrahim-efendija je Ibrahim Opijač o čijoj jednoj pjesmi ovdje želimo kazati nekoliko riječi. I ova se pjesma nalazi u spomenutom rukopisu, samo očigledno nije prepisana istom rukom kao što je ispisan cjelokupni kodeks nego je list na kome je ispisan, bez obzira što je vjerovatno i stariji od ostalih tekstova iz kodeksa, naknadno uvezan iz nekog rukopisa koji se vjerovatno raspao.

Ova pjesma predstavlja elegiju koju je Ibrahim Opijač sastavio u povodu smrti svoga velikog profesora, najvećeg mostarskog učenjaka Mustafe Ejubovića-Šejh Juje. Biografije ove dvojice mostarskih učenjaka su toliko isprepletene da je ustvari nemoguće govoriti o jednom od njih dvojice, a ne spomenuti ovoga drugoga. Tako je otac Ibrahima Opijača bio Šejh Jujin profesor, a Šejh Jujo je opet bio Ibrahimov profesor. No, najpotpuniju biografiju Šejh Juje je napisao upravo njegov učenik Ibrahim Opijač (kod nas ju je preveo rahmetli Muhamed Mujić) tako da se mnoge detalje iz Šejh Jujina života i djela i ne bi saznalo da učenik nije sastavio biografiju učitelja. Ono

što je bilo općepoznato je da su i Šejh Jujo i Opijač pisci na arapskom jeziku pa je i biografija koju je sastavio Opijač, kao i tarih smrti, onaj za koji se do sada znalo, sastavljeni na arapskom jeziku. Ovaj pak tarih koji smo pronašli u ciriškom Bošnjачkom institutu je otkrovenje jer predstavlja Opijača kao pjesnika na turskom jeziku. On je, naime, u 20 distiha na turskom jeziku, na jedan izuzetno osjećajan način, pun tuge i boli, kazao šta misli o svome umrlom profesoru, a onda je tome dodao još jednu strofu, od dva bejta koja bi se takođe tematski mogla uklopiti u prethodni sadržaj. Naslov pjesme jasno govori i ko ju je spjevao i kome je posvećena. On u prijevodu glasi: Hronogram smrti učenjaka Ruma, mevlana muftije Mustafe-efendije od mevlana šejh-zade Ibrahim-efendije.¹⁾

Najprije se Opijač u nekoliko prvih distiha žali na sudbinu, kao da je inspiriran klasičnim arapskim pjesnicima, pa kaže:

*O, Sudbino okrutna! Gdje je onaj izvor čestitosti -
Sa tim bićem časnim, Sudbo nevjerna, šta učini ti?!*

*Šta imaš ti, o Surova, od života te osobe cijenjene -
Reci, Okrutnice, je l' pristojno brisati je s površine zemljine!*

*Zašto si nakanila, Nesmiljena, dvorac učenosti srušiti -
Zar je dopušteno onog imenjaka Odabranog uništiti?*

*Ti vjernosti nemaš, Sudbino, uzdanja u te me napustiše;
Jadajuć' se na te, i vjerovjesnici i evlije zbog tebe odoše.*

*U svakome trenu, adet tvoj vječiti želje je ne ispunjavati:
Šta učini sa sultanom mojim - ostah jetim nezbrinuti?*

*O, Sudbino! Pokažeš li od sad prema meni zlu namjeru svoju,
Neću lijepo o tebi misliti i nestaće nada u naklonost tvoju.*

*Premda su prijevara i nevjera tvoj običaj vječiti,
Zašto se tim dičiš - ne nadaj se da ćeš i ti ostati!*

*Nećeš trajati hiljadama mjeseci i godina, o Sudbino,
A da ne spominjemo koliko su stari svemir, more i kopno!*

*O, žalosti i tugo! Presahnu ono vrelo dobrote i plemenitosti,
Veličanstven i neiscrpljen majdan draguljima bremeniti!*

Nakon ovih uvodnih stihova gdje se žali na sudbinu, a usput za svoga učitelja kaže kako je rudnik čestitosti, dvorac učenosti, sultan, rudnik dobrote i plemenitosti, veličanstveni, neiskorišteni majdan pun najboljih dragulja, Opijač nastavlja sa opisom Šejha Juje govoreći o njegovim osobinama i o njegovim djelima. Tako će dalje reći:

*Izvor znanja i spoznaje, vrelo blagosti i učenosti
Prvak pobožnih i utočište svih ljudi smrtni’;*

*Ugledni muftija, i pisac, pa još i govornik rječit;
Znanje je uvijek sticao - njegovim se znanjem valja koristiti.*

*Ukratko - oni što su od mašrika do magriba putovali
Ne vele da su vidjeli slična onom za koga bi život dali.*

*Znanje o fiziognomiji i o istini vječitog nestade -
O, žalosti, tako veliki duh na svijetu ne ostade!*

*Velik je učenjak bio što granicu idžtihada je dosegao,
U osnovama prava i svim pravnim granama bez premca je bio.*

*Mnoštvom napisanih djela glas mu se svijetom pronio -
Više od dvadeset djela je za sobom ostavio.*

*Ni šezdesetu godinu života časnoga ne dostiže
A od strane Hakka ptica duše prema njemu poletje.*

*Smrt učenjakova smrt je svijeta jer je prvak preminuo
I povodom smrti te crninu obući jest umjesno.*

*Jer on je učitelj a svi mi učenici njegovi, istiniti,
Te i meni valja tarih i hajr-dovu spjevati.*

*Ostadoh sam i zbog toga sam bijednik i jetim -
Pamet mi je rasijana, jezik bez snage da prozborim.*

*Njegove vrline nabrajuć’, tajni glas mu tarih izgovara
Zasluzi da ide Istini Uzvišenoj muftija Mostara.*

Godine 1119. (1707.)

Ovako završava pjesma sa tarihom kojom Opijač obilježava smrt svoga velikoga učitelja, a onda u četiri stiha dodaje i dovu koji je nagovijestio u prethodnim stihovima:

*Na Dan proživljenja kada i prvi i posljednji budu skupa,
Neka mu se, Gospodaru, poput uštapa u svjetlosti lice kupa;*

*Neka mu zagovornik bude Ahmed - taj majdan šefaata
Gospodaru, svemoći Ti Tvoje, podari mu utočište sred dženneta.*

*Tarih-i vefat-i 'allame-i Rum mevlana Mufti Mustafa efendi
el-mehrumlu mevlana Šeyh-zade Ibrahim efendi*

*Ey felek, ey bi muruvvet, kani ol kan-i safa
Netdin ol zat-i šerifi, neyledin ey bi-vefa*

*Nice kadin bi-muruvvet 'âli kadrin canina
Haka pest etmek reva mi, söyle ey sahib-cefa*

*Nice kasd etdin a zalim, kasr-i fazlin hedmine
Bi nisan olmak seza mi ol semiyi-yi Mustafa*

*Bi-vefa sen ey felek hiç i'timadim yok sana
Pur şikayet gitdi senden enbiya' vu evliya'*

*Pişen olmuşdur demadem na murad etmek muna
Neyledin sultanimi kaldım yetim u bi-neva*

*Canima ger kasd idersen ey felek şimden giru
İtmezim sana temelluk lutfuna asla reca'*

*Gerçi resmin hile vu gaddarlık olmuşdur senin
Hile ne magrur olup umma sakin sen de beka'*

*Ey felek ger idersen sad hezaran mah u sal
Ancileyin kanda berr bahr 'ulum-i hey'et numa*

*Hey meded hayfa diriga gitdi ol kan-i kerem
Ma den-i muğlak mu'azzam, sahib-i durr-i vefa'*

*Meaşe'i fazl me'arif menbe i hilm u huner
Server-i ehl-i tesannuf, melce'i ehl-i fena'*

*Hazret-i fetva penah hem mu'ellif hem mufid
Mustefid oldi demadem hidmetin kilin eda'*

*Hasili devr idenler Şark ve Garbi hemçu ab
Mislini gördik dimezler kilana canim fida'*

*Bi nišan oldi hakikat hay'et vu hikmet tamam
Hey meded kim kaladi dunyada boyle bir huma*

*Hadd-i ictihade irmiş alim-i rasih idi
Cumleten ilm-i usul u hem furu de bi-beha*

*Kesret-i tasnifle meşhur-i afak dir heman
Kim yirmi beşden artik eylemiş dir pes eda'
Irmedin urm-i şerifi henüz altmış yaşına
Murg-i cani kildi pervaz canib-i hakden yana*

*Mevt-i alim mevt-i alem çünkü olmişdir sudur
Matemile yeri dir guysin siyah puş u aba*

*Cunki ol ustaz-i kullun bende vu şagirdiyem
Lazim oldi pes bana tarihile hayir du a'*

*Lik bi-kes Kaldugumdan hem garib u hem yetim
Hatirim olmuş perişan nutka kudret yok dila*

*Addi eysafın iderken hatif didi tarihini
Bu cenab-i hakka layik oldi mufti Mustafa*

1119. (1707.)

*Ruz-i mahşer cem olicak evvelin ve ahirin
Yunuzi ak eyle ya Rabb hemçu bedr-i mehlika*

*Ol şefa at kani Ahmed hem şefi olsun ana
Izzet için cenne u'l-me'va me'va kil Hoda*

BILJEŠKE:

- 1) Kad je ovaj rad već bio predat u štampu, otkrio sam da je elegija posvećena Šejh Juji, koju sam kao anonimnu spomenuo da se nalazi u Kadićevom Zborniku, ustvari prijepis ove pjesme tako da joj sada znamo autora. Vid. Fehim Nametak, Kadićev Zbornik kao izvor za proučavanje književne građe, Radio Sarajevo - Treći program XI, 1982., 38, str. 452.

تاریخ وفات علامه روم
مولانا مفتی مصطفی انصاری
مولانا تاریخ زلمی ابراهیم انصاری

بے نشان اولاد حقیقت بعثت و حکمت تمام
علی مدد کیم قلمی دنیا تم بویله بر

قد از تاراه ابرمش عالم راسخ ابدی
جله علم اصول مع فرغ عدله بی برت

کثرة تصنیفک مشهور آفاق ز معان
یکیم کیچرچ بدن ارتق ایلک

مرغ جان قیلدی تیر واز

موت عالم برت عالم دنیا لند رهندور
عاقبت تیر بدیک کتک

چونکه اول هست از کتک بند و حشا کریم
لحم اولدی پس گجانا ریجید شیر دعا

لیک بی کس قلد و بخون هم نوب و هم سیم
حاطرم اولمش بریشان نقطه قدره یون دلا

عقد اوصافین ادرکن معارف دید تار کئی
بو جناب حقه لافج اولدر مفتی مصطفی

روز خیره جم اولدی اولدی و آخرین
پوزنی آق ایلد یارب جمو بد ره ملقا
اول شفاعت کان اهدم شفیع اولمش
عزیمو ایت اماند رکی ماوی قیل خ

فانی اول مکان صفای
شکر اول ذات شریفی نیکو کن ابرک وفا

کے فوکت بی مروت عالی فوکت جانسه
حاکم است اهد روانی بویله ابر صاحب جفا

کچھم ادرکن عظام فخر فضیلت بعد منہ
بے نشان اولمش سر ابر اول سبج مصطفی

بے وفاسی و عیال و عیال و عیال و عیال
بے شک اولمش و ماوم نامز اولمش

شکر کن سلطانی قلم سیم و بیج
جانم کوفت ادرسن ارنک اشدن کرو

انیم کتک لطف اطفال اصلا رجا
کر چه رسکت جلدی غزلون اولمش

چیله نه نور اولوب اوتم مصطفی
انیم کتک کور ادرسن بند خرا ماه و سال

اکلیین قره بیزو علوم بعثت
صیغی و صفی ادرنگشدر اول کمالیم

موت و حیات

تاریخ وفات علامه روم

تاریخ وفات علامه روم

تاریخ وفات علامه روم

Dr. Amir LUBOVIĆ

BRATISLAVSKA KOLEKCIJA ORIJENTALNIH RUKOPISA I NJEN ZNAČAJ ZA KULTURNU HISTORIJU MOSTARA

Nakon ratnih razaranja u Bosni i Hercegovini, a posebno nakon stradanja Orientalnog instituta u Sarajevu i Narodne i univerzitetske biblioteke u kojima je izgorelo oko 6000 rukopisnih kodeksa, te brojnih manjih zbirki i privatnih kolekcija, čime su definitivno izgubljeni značajni historijski izvori, kolekcija orijentalnih rukopisa koja se nalazi u Univerzitetškoj knjižnici u Bratislavi ima za našu opću i kulturnu historiju poseban značaj. Ovo tim prije što od njenih 284 kodeksa (u njima je 598 samostalnih djela), oko 95% čine kodeksi koje je za vlastite potrebe u Bosni i Hercegovini sakupio dr. Safvet-beg Bašagić (1870-19).¹⁾ Ovu kolekciju je, kao što je to poznato, 1924. godine otkupio akademik Jan Rypka za novoosnovanu Univerzitetšku knjižnicu u Bratislavi, gdje se i danas nalazi.

Kao izuzetan znalac orijentalnih jezika i historije Bosne, dr. Safvet-beg Bašagić je prilikom skupljanja rukopisa posebno vodio računa o autografima, unikatnim djelima i rukopisima u kojima se nalaze značajni podaci za opću i kulturnu historiju Bosne i Hercegovine. Na značaj ovih rukopisa ukazao je 1960. godine Karel Petraček u radu "Bratislavská kolekcija arapskih rukopisa i njen značaj za izučavanje kulture muslimana Bosne" u časopisu *Problemy Vostokovedenija*,²⁾ a nedavno i kolegica Lejla Gazić u radu posvećenom dr. Safvet-begu Bašagiću.³⁾

Ovom prilikom želim skrenuti pažnju na jedan broj rukopisnih kodeksa koji se nalaze u ovoj biblioteci, a koji su posebno značajni za kulturnu historiju Mostara.

Prikaz ovih izvora treba svakako početi jednim od najcjenjenijih i za našu kulturnu historiju najznačajnijih kodeksa koji se nalaze u Bratislavi, rukopisom TF 42 u kojem se nalazi izuzetno lijepi i po svemu sudeći unikatni prepis čuvene Muradname (fol.41b-86a) Mostarca Derviš-paše Bajezidagića (poginuo 1603.).⁴⁾ Ova izvanredna i duga poema posvećena sultanu Muratu III, za nas je zanimljiva i po tome što je njen prolog najznačajni izvor za izučavanje Derviš-pašine mladosti i života na dvoru. Cijeli ovaj kodeks koji sadrži više različitih djela sastavio je Mostarac Mustafa, sin Saliha, Naimić.

Ni ova zbirka nije mogla ostati bez rukopisnih djela čuvenog Mostarca Mustafe Ejubovića Šejh Juje (1651-1707.). Ovdje se nalaze tri originalna njegova djela. Tu je, prije svega, u kodeksu pod oznakom TE 15 djelo iz oblasti logike pod naslovom Komentar "Esirijevog traktata" ili kako se još popularno nazivalo, Komentar Isagoge,⁵⁾ koje je Šejh Jujo napisao 1682. godine, a prepisao Ibrahim, sin Saliha 1742. (1155.) godine. Autograf ovog djela je izgorio u paljevini Orijentalnog instituta, pa ovaj primjerak dobiva na svom značaju.

Mustafa Ejubović je napisao, između ostalog, i devet tekstova iz oblasti koja se naziva disputacija ili dijalektika.⁶⁾ U Bratislavskoj kolekciji pod oznakom TF 119 (fol. 57b-92b) nalazi se rijedak primjerak njegovog Komentara "Samarkandijevog traktata iz disputacije" kojeg je Šejh Jujo napisao u Istanbulu 1677-78. godine, a u kodeksu TC 8 također veoma rijedak njegov kratki Traktat iz disputacije ili, pod drugim naslovom, Srž disputacije. Na ovaj kodeks, TC 8, želimo posebno skrenuti pažnju zbog toga što se u njemu nalazi nama jedini poznati komentar ovog Šejh Jujinog djela koje je napisao Hasan, sin Ahmeda, Spaho (1841-1912.).

No, kada je riječ o Mustafi Ejuboviću, ovo nije sve. Izuzetan značaj za izučavanje života i rada Šejh Juje, i uopće za Mostar, ima rukopis koji nosi oznaku TF 32. Riječ je o kodeksu koji je u periodu 1677-78. godine, kada je boravio u Istanbulu na studiju, sastavio za vlastite potrebe Šejh Jujo. U njemu se nalazi dvanaest studija različitih autora iz oblasti disputacije (dijalektike). Sve one za osnovni predmet interesovanja imaju spomenuti Samarkandijev traktat (XII-XIII stoljeće) i glasoviti komentar Mesuda Širvanija Rumija (umro 1355.). Neke od ovih studija su, koliko je nama poznato, unikatne. Uz ovo treba dodati da se u ovom rukopisu, na slobodnim listovima i marginama, nalaze bilješke o uvakufljenju, Šejh Jujin osobni

Šeh Jujino turbe s munarom Šarića džamije

pečat, te niz drugih zanimljivih bilježaka. Ni ovaj kodeks, kao ni gore spomenuti, nisu do sada bili predmet posebne pažnje istraživača.

Treći znameniti Mostarac čija se djela nalaze u ovoj zbirci je poznati mostarski muderis i muftija Ahmed-efendija (umro 1776.).⁷⁾ U kodeksu TF 136 se nalazi njegova zbirka četrdeset hadisa (fol. 13a-14b) i djelo iz nasljednog prava na turskom jeziku pod naslovom *Kitab al-fara'* iz (fol. 1-12) za kojeg Jozef Blašković smatra da mu je autor Ahmed-efendija. Ovaj kodeks

je značajan i po tome što na posebnom listu sadrži popis radova Ahmed-efendije i druge zanimljive biografske podatke koji su pomogli da se donekle rasvijetli život i rad ovog izuzetno plodnog i popularnog stvaraoca.

U Bratislavskoj zbirci rukopisa nalaze se i dva primjerka čuvenog Bulbulistana, jednog od posljednjih velikih bošnjačkih pjesnika koji je pjevao na perzijskom, Fevzije Mostarca (XVIII stoljeće).⁸⁾ Bulbulistan je napisan 1739. godine, posvećen je bosanskom namjesniku Hekim-oglu Ali-paši i njegovoj pobjedi pod Banja Lukom, a kodeksi TG 14 I TF 135 su prijepisi iz kasnijeg perioda. Posebno se cijeni kodeks TG 14 koji je ukrašen i ispisan kaligrafski lijepim talikom.

Kada govorimo o književnosti na perzijskom jeziku, treba spomenuti i mostarskog pjesnika Zijaiju (umro 1584-85.) koji je krajem juna i početkom jula 1578. godine prepisao kodeks TF 109, a u kojem se nalazi Sunbulistan Šudžaudina Guranija. Ovaj izuzetno vrijedan i stari rukopis trebalo bi posebno istražiti i provjeriti sve bilješke, jer je realno očekivati, na šta je skrenuo pažnju u jednom svom radu kolega Fehim Nametak,⁹⁾ da i ovaj kodeks može pružiti konkretnije podatke o utjecajima i uzorima iz perzijske klasike na naše pjesnike.

Na kraju, posebno treba spomenuti kodeks pod oznakom TF 131. Osnovni sadržaj ovog rukopisa čini Divan turskog pjesnika iz Burse, izvjesnog Hašimija, ali je uz Divan uvezano dodatnih 63 listova koji su posebno značajni za našu kulturnu povijest. Tu se nalazi mnoštvo različitih i interesantnih bilježaka, a najveći dio čine pjesme. Tu su, između ostalih, stihovi hadži Derviša Žagrića Mostarca (umro 1640.),¹⁰⁾ zatim njegovog uzora, već spominjanog Derviš-paše Bajezidagića, Bajezidagićevog sina Ahmed-bega Dervišpašića Sabuhije (umro 1641.),¹¹⁾ jednog od naših najplodnijih pjesnika Mostarca Hasana Zijaije,¹²⁾ malo poznatog pjesnika Osman-bega Ljubovića Hilmije (XVII stoljeće),¹³⁾ Mostarca Medžazije (XVI stoljeća),¹⁴⁾ zaljubljenika u Stari most i Mostar i drugih. Treba reći, što kodeksu daje dodatnu vrijednost, da su neki od svih stihova jedino u njemu zabilježeni. Ni ovaj kodeks, kao i većina spomenutih, do sada nisu bili predmet posebnih istraživanja.

Ovih nekoliko podataka koje smo prezentirali, a koji se odnose samo na Mostar, dovoljno govore o značaju kolekcije rukopisa koja se nalazi u Univerzitetској biblioteci u Bratislavi za kulturnu i opću povijest Bosne i Hercegovine. Nadamo se da će u narednom periodu biti mogućnosti da se izvrše dodatna

istraživanja kojim bi se za širu javnost razotkrilo sve bogatstvo bratislavske kolekcije, a istraživačima različitih profila i interesovanja ukazalo na značajne izvore. To bi, također, bila i pretpostavka da se u formi kopija, ako ne cjelokupna zbirka, onda po prioritetima, vrate najznačajniji izvori tamo gdje i pripadaju.

BILJEŠKE

- 1) O sadržaju ove kolekcije vidjeti: dr. Safvet-beg Bašagić, "Popis orijentalnih rukopisa moje biblioteke", Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, XXVIII, 3i 4, 207-290 i Arabische, turkische und persische Handschriften der Universitätsbibliothek in Bratislava. Unter der Redaktion Josef Blaškovič bearbeiteten: K.Petraček, J.Blašković und R.Vesely-Bratislava, 1961.
- 2) Karel Petraček, "Bratislavskaja kolekcija arapskih rukopisej i ego značenje dlja izučenija kul'tury musul'man Bosnii", Problemy vostokovedenija (Moskva), 3 (1960), 137-140.
- 3) Mr. Lejla Gazić, "Bašagićev rad na prikupljanju orijentalno-islamske rukopisne građe", Zbornik radova naučnog skupa "Safvet-beg Bašagić - Bošnjačka intelektualna strategija", Zenica, 1994., 53-57.
- 4) O Derviš-paši Bajezidagiću i ovom djelu više vidjeti u : H. Šabanović, Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima, Sarajevo, 1973., 116-129.
- 5) Opširnije vidjeti u: A.Ljubović, Logička djela Bošnjaka na arapskom jeziku, Sarajevo, 1966., 43-45.
- 6) O djelatnosti Mustafe Ejubovića u ovoj oblasti vidjeti: A. Ljubović i S. Grozdanić, Prozna književnost Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima, Sarajevo, 1995., 46-48.
- 7) O ovom autoru više vidjeti: H. Šabanović, Književnost..., 481-483.
- 8) Vidjeti. Bulbulistan, Preveo s perzijskog, uvod, napomene i komentar napisao Džemal Čehajić Sarajevo, 1973.
- 9) Vidjeti: F. Nametak, Pregled književnog stvaranja bosansko-hercegovačkih muslimana, Sarajevo 1989, 53.
- 10) Isto: str. 104-105.
- 11) Isto: str. 76-77.
- 12) Isto: str. 51-54.
- 13) Vidjeti : H. Šabanović, Književnost..., 659.
- 14) Vidjeti: F. Nametak, Pregled..., 87-88.

Dr. Esad DURAKOVIĆ

MOSTARSKA NAZIRA KAO SVIJEST O UOBLIČENOJ POETSKOJ TRADICIJI

U književnosti na turskome jeziku stvaranoj u Mostaru u vrijeme turske uprave uočavamo jednu zanimljivu pjesničku vrstu, relativno rijetku u arapskoj i evropskim književnim tradicijama a koja se njegovala u tom obimu i na takvome umjetničkom nivou da o njoj možemo govoriti kao o jednoj od značajnih odlika mostarske poetske škole.

Naime, u dijelu književne baštine koja je dospjela do nas u raznim vrstama zapisa često nailazimo na pjesme mostarskih pjesnika koje su sami pjesnici i brojni prepisivači svrstavali pod zajednički naziv *nazire*, što naši turkolozi prevode kao paralela.¹⁾ Nazira je, zapravo, pjesma koja je napisana, uslovno rečeno, kao pandan-pjesma nekoj drugoj pjesmi, pri čemu ova druga, obrađujući istu temu kao i pjesma s kojom "komunicira", dosljedno i sa određenim ciljem, preuzima njen metar i rimu. Odmah valja upozoriti da nije riječ o plagijatu, nego o javnom prvorazrednom pjesničkom nadmetanju, jer pandan-pjesma, ili nazira, ne preuzima krišom tuđa poetska sredstva da bi umjetnički izrazila određen "lirski sadržaj", već javno i svjesno koristi isti metar i rimu da bi isti, dakle zadati "lirski sadržaj", oblikovala u novo umjetničko djelo čije ambicije nadilaze podražavalački odnos, a određuju se kao ambicije eminentno takmičarske naravi. Dakle, nazira je pjesma koja dvostrano intenzivno komunicira: na jednoj strani, izražavajući pjesnikov snažan doživljaj određenog predmeta lirske pjesme, nazira se situira kao autentično lirsko pjesničko djelo, a na drugoj strani ona istovremeno optimalno intenzivira svoj takmičarski odnos prema drugom autentičnom djelu koje je također "predmet" njenoga poetskog "pristupa", a ne samo tema o kojoj pjeva. U daljim konsekvencijama, to znači da nazira, organizirajući se principijelno

kao autentično poetsko djelo, u isti mah predstavlja se i kao svojevrsan poetski poduhvat, jer potpuno svjesno i s ciljem demonstrira kako se utvrđenim zakonima pjesničkog stvaralaštva mogu stvarati i bolja ili barem jednako dobra književna djela upotrebom istih poetskih sredstava na zadatu lirsku temu. Najzad, nazira također i sa znatno višim nivoom svijesti nego druga pjesnička djela komunicira s književnom tradicijom, jer uspostavlja neposredan takmičarski odnos s drugom pjesmom koja je već situirana u sistemu vijednosti, nazira namjerno i ulaganjem optimalnih napora nastoji da izvrši prevrednovanje, ili da svjesno utiče na prevrednovanje, u uspostavljenom sistemu vrijednosti, odnosno u zatečenoj književnoj tradiciji.

Prema tome, relativno učestalo pisanje nazira u mostarskome pjesništvu na turskome jeziku predstavlja prilično rijetku i vrlo zanimljivu književnu pojavu koja glasno ili eksplicitno svjedoči o već uobličenoj samosvijesti jedne književne tradicije, za razliku od drugih vrsta književnih djela koja, samo ukoliko su autentična, ulaze u tradiciju sa impliciranom namjerom da svojom vrijednošću utiču na vrednosni sistem; nazira je "ambiciozna" i samodovoljna, katkad i pretenciozna pjesma koja nastaje s naglašenom odlukom, i sa odlučnošću, da izazove gibanje u sistemu književnih vrijednosti.

Uz sve to navedeno, stvaranje nazire u obimu ili učestalošću koja nam dopušta da je uočimo kao pojavu u stvaralaštvu mostarskih pjesnika govori o još nečemu što je nužno naglasiti, a što se vjerovatno već moglo naslutiti iz prethodnoga izlaganja.

Naime, s obzirom na ono što smo kazali, nazira predstavlja snažno i neporecivo svjedočanstvo o općem nivou književne tradicije o kojoj je ovdje riječ. Jer, nazira u obimu u kome je srećemo u mostarskome književnom stvaralaštvu nezamisliva je u manje razvijenim književnim tradicijama. Razlog je očigledan jer put do nazira podrazumijeva dugo i bogato iskustvo o književnosti i, istovremeno, dugo i bogato iskustvo same književnosti. Nazira predstavlja, naime, takav oblik književnoga stvaranja koji se može očekivati u tradiciji u kojoj je tehnika književnog stvaranja, u kojoj je poetika, ne samo potpuno savladana kroz dugo prethodno kolektivno i zatim, na temelju njega, individualno iskustvo, već je dovedena do perfekcije. Jer, valja priznati da nije lahko napisati vrijedno književno djelo koristeći istu temu, metar i rimu koje koristi i pjesma s kojom nazira uspostavlja *vrednosne relacije*, utoliko prije što su te pjesme (mahom) monorimne i metrički krajnje strogo organizirane. Ako su još i učestale, onda je to svjedočanstvo o najvišem

stepenu razvoja date poetske tradicije, ili - u svakom slučaju - svjedočanstvo o završnome stadiju određene poetike u toj tradiciji.

Na ovome nivou analize moguće je govoriti o naziri kao o svojevrsnom filotehničkom pjesništvu - dakle, kao o onoj vrsti pjesničkoga stvaralaštva koje je na temelju duga prethodnoga iskustva o književnosti dospjelo u fazu kada se pjesma može sasvim posvetiti vlastitoj "tjelesnosti", ili naprosto se s vrhunskim umijećem poigravati poetičkim postulatima. Jer, da opet podsjetimo: nazira nije ni plagijat niti puko podražavalaštvo - ona je s razlogom samodopadljiva pjesma u kojoj se jedna poetika na najbolji način i definitivno uobličava.

Etimološki, riječ *nazira* pripada arapskome jeziku i znači *paralela*, nešto što je paralelno ili naporedno nečemu drugom. Međutim, zanimljivo je da takav oblik književnog stvaralaštva, prema našim saznanjima, nije poznat na isti način u arapskoj književnosti. Arapi su u klasičnoj arapskoj književnosti njegovali tzv. *naqaide* koji najviše podsjećaju na nazire, ali se između ove dvije vrste ne može povući znak jednakosti, već je moguće pristupati im samo odnosom uslovnoga poređenja koje - kao i svako poređenje - najprije implicira razlike. *Naqaid* također preuzima metar i rimu pjesme na koju se odnosi, ali s njom uspostavlja "svadalački" odnos, što nije slučaj u nazirama. Doduše, u *Hiljadu i jednoj noći* Harun ar-Rašid sreće jednu pjesnikinju koja mu recitira svoju pjesmu, a kada joj halifa nije povjerovao da je pjesma njena, ona mu na licu mjesta, bez prethodne pripreme, recitira nekoliko pjesama na istu temu i u istome metru, ali uvijek s *drugom rimom*. Prema tome, ni to nije forma mostarske nazire.

Naš cilj nije da navodimo sve nazire mostarskih pjesnika, jer se podaci o njima mogu lahko naći u literaturi na bosanskome jeziku, ali je indikativno da ih u samo jednoj *medžmui* Salih Trako i Lejla Gazić²⁾ identificiraju čak trinaest, što nam daje za pravo, imajući u vidu i druge autore koji su u našoj baštini otkrili dosta nazira, da možemo govoriti o jednoj značajnoj i višeznačnoj pojavi u književnosti stvaranoj na turskome jeziku u Mostaru. Specifičnost mostarskih nazira je i u tome što pjesnici komuniciraju tom pjesničkom vrstom prateći neposredno poetska dostignuća svojih savremenika, te na jednu pjesmu pišu i po nekoliko nazira. To je rječito svjedočanstvo o vrlo visokoj razini kulture *onovremenog* Mostara, odnosno o izvanredno razvijenoj književnoj tradiciji na koju se u nas dugo i svjesno

bacala sjenka u namjeri da se potpuno neopravdano i neutemeljeno Bosna definira kao tamni vilajet.

Mostarske nazire ćemo predstaviti pjesmama Derviš-paše Bajezidagića i njegovog savremenika Derviš-efendije Mostarca Žagrića koji su živjeli na razmeđu XVI i XVII vijeka, uz nekoliko nužnih prethodnih napomena.

Pjesmu Derviš-paše Bajezidagića, posvećenu Mostaru, prepjevao je Bašagić, izuzimajući šesti distih,³⁾ a preveo ju je i istaknuti orijentalni filolog Omer Mušić.⁴⁾ Naziru na ovu pjesmu napisao je Derviš-efendija Mostarac (Žagrić, umro 1640.) a u integralnom obliku je preveo O. Mušić u navedenom radu.

Bašagić je pjesmu prepjevao u formi katrena rimujući samo drugi i četvrti stih, a Mušićev prijevod nema ni ritma ni rime, već je u formi proznoga zapisa. Međutim, izvornici su monorimni i bez strofičke organizacije, u jednome "bloku". U formi koju nudimo usudili smo se pokušati da ritmiziramo pjesme i u objema zadržimo istu monorimu kako bi se mogle razaznati važne i osnovne formalne odlike nazire. Što se tiče tematske podudarnosti pjesama, ona se može pratiti naporednim čitanjem stihova.

Pjesme bismo najradije nazvali odama jer im je - upravo kao odama - svojstvena afektivnost i uzvišenost izraza. Slike su katkad prilično smjele i u prepjevu smo namjerno premetali red riječi težeći ka afektivnosti karakterističnoj za ode koje imaju racionalno organiziranu kompoziciju. Prema našem doživljaju, ove pjesme ne pripadaju "čistoj lirici osjećanja", već tzv. "lirici oduševljenja", i zbog toga smo skloni nazvati ih odama. Distihe ćemo čitati naporedo da bi se lakše pratila tematska i formalna bliskost pjesama.

Dervić-paša Bajezidagić sa ushićenjem pjeva Mostaru:

*Ljepota Mostara besprimjerna, ne da se ni opisati -
Zar je onda čudno, srce, što ga strasno ljubiš ti!?*

*Osim u Firdevsu uzvišenom, na dunjaluku se ne može sresti
Blaga klima mostarska i vode bez kojih se ne da živjeti.*

*Šeherom ko prodje, novi život će u njemu bujati
I svaki zanosni dio Mostara njega će veseliti.*

*Vodama i voćem bremenit Mostar je Damask isti,
Nalik na džennet je svaki divni vrt mostarski.*

*A s kule dvije most mostarski uzoriti
Propinjuć' se u visinu na luk zodijaka će podsjetiti.*

*Ni druga nebeska ravna mu ne može biti
Jer ona tek podsjeća na most ka nebu sunuti.*

*Vrijedne kao Mostarce nećeš naći da počneš svijetom brodit
Jer šehar - Mostar, ta kruna svijeta, rasadnik je daroviti'.*

*Ljudi od mača i pera u gradu tome su vječiti -
U Mostaru uvijek ima ljudi učenih i uzoriti'.*

*Kraj njega će čak i pjevice indijske umuknuti,
A ti si, Dervišu, slavuj što će o Mostaru danas pjevati.*

Na ovu Bajezidagićevu pjesmu uzvratio je nazirom Derviš-
efendija Mostarac zvonkim poetskim glasom:

*Svaki kutak Mostar pun je djevojaka tankoviti'
Te ni čudno nije što u njemu će se mnogi zaljubiti.*

*Zrak ugodan, a vode mu iz dženneta ne prestaju žuboriti,
Brda mostarska i polja kadra su novi život udahnuti.*

*U svijetu ravna Mostara niko nije uspio vidjeti
I u svakom dijelu njegovome ima se šta doživjeti.*

*Ko ga pohodi, u njemu ostaje i otići neće htjeti
Jer Mostar neizmjereno lijepi kao džennet je isti.*

*Uz obalu riječnu ravan Safa počinje se protezati
I svaka duša u Mostaru može zbog nje odahnuti.*

*Zbog obilja voda, grad je Damask, istiniti,
A zamamno voće mostarsko i dušu će nahraniti.*

*Raspon od kule dvije nalik je na Kisratov luk viti -
Samo s nebeskim lukom most mostarski da se porediti.*

*Ima l' vrela, Mostar je vrelo znanja, čestitosti, učenosti
Jer u njemu odveć ima ljudi učenih i čestiti'*

*Gospodine moj, Hadži Dervišu, ne hvališ ga samo ti -
Mostar blagosivljaju najugledniji i oni neznatni.*

Njegovanje nazira u mostarskome pjesništvu svjedoči, dakle, o visoko razvijenoj i poetički uobličenoj tradiciji kroz dugo prethodno iskustvo (o) književnosti, i to u vrijeme na koje se dugo bacala ideološka sjenka. Buduća istraživnja će to stalno potvrđivati, uz napomenu da je vrijeme da naš istraživački rad u ovoj fazi više usmjerimo na prijevode književnih djela iz baštine i vrednovanje istih unutrašnjim ili imanentnim pristupom, a da se biografsko-pozitivistički metod najzad prevladava, jer je već najvećim dijelom ostvario svoje krajnje domete, izuzimajući, naravno, eventualna otkrivanja do sada nepoznatih autora i djela.

BILJEŠKE:

- 1) Vidjeti npr: dr. Fehim Nametak, Pregled književnog stvaranja bosanskohercegovačkih muslimana na turskom jeziku, Sarajevo 1989.; Isti, Divanska poezija XVI i XVII stoljeća, Sarajevo, 1991.; Omer Mušić, "Mostar u turskoj pjesmi iz XVII vijeka", Prilozi za orijentalnu filologiju, br. XIV-XV / 1964-65., Sarajevo, 1969., str. 74-76; Salih Trako i Lejla Gazić, "Dvije mostarske medžmue", Prilozi za orijentalnu filologiju, br. 38/1988., Sarajevo 1989., str. 97-123.
- 2) Op.cit.
- 3) Safvet-beg Bašagić, Bošnjaci i Hercegovici u islamskoj književnosti. Prilog kulturnoj historiji BiH. Sarajevo, 1912. Ovaj prepjev prenesen i u: Biserje. Izbor iz muslimanske književnosti. Odabrao i priredio Alija Isaković, Zagreb, 1972.
- 4) Nav. rad.

Mr. Lejla GAZIĆ

DVIJE MOSTARSKJE MEDŽMUE KAO KULTURNO-HISTORIJSKI IZVORI

Među izuzetno malim brojem pukim slučajem spasenih manuskripata iz Rukopisne zbirke Orijentalnog instituta u Sarajevu našle su se i dvije medžmue koje su, kako se to vidi iz njihovog sadržaja, nastale u Mostaru, ispisivane su u 18. stoljeću, a u ovu Rukopisnu zbirku su dospjele također iz Mostara. Otkupljene su 1955. godine, zajedno sa još petnaest drugih rukopisa, jednim defterom i jednom štampanom knjigom od Hasana Arpadžića iz Mostara. Kako je već sigurno poznato, gotovo kompletna Rukopisna zbirka, Arhiv i Biblioteka, uz sve ostalo što je bilo u Orijentalnom institutu, stradalo je u požaru.

Kako su rukopisni zbornici - i kod nas poznati pod imenom medžmue, prema arapskoj riječi istog značenja - po bogatstvu i raznovrsnosti sadržaja uvijek interesantni za nova istraživanja, ja ću u ovom svom izlaganju pokušati da predstavim ove dvije medžmue kao zanimljive kulturno-historijske izvore za prošlost Mostara. Bogate književnim kulturološkim i historijskim sadržajem, one predstavljaju svojevrsne, savremenom terminologijom rečeno, baze raznovrsnih podataka.

Na početku ću u najosnovnijim crtama predstaviti formalni opis ovih manuskripata. Prva medžmua ima 91 list, formata 20,5 x 14 cm, bez originalne folijacije. Papir je bijel, kvalitetan, srednje debljine. Ispisivana je uglavnom nestalik pismom, sa različitim brojem redova na stranici i dimenzijama teksta koji je pisan crnom tintom, dok su naslovi, podnaslovi i linije koje uokviruju tekst ili dijele polustihove crvene. Uvezana je u dotrajali kožni povež, tako da su listovi polurasuti. Nije poznat sakupljač ove medžmue, ali u njoj ima nekoliko podataka o

rođenju pojedinih članova njegove porodice, o čemu će biti riječi nešto kasnije.

Druga međžmua je formata 21 x 13 cm, ima 166 listova, bez originalne folijacije. Na osnovu sadržaja se vidi da je nepotpuna, ali se ipak ne može utvrditi koliko joj listova nedostaje. Pisana je raznim vrstama pisma i od različitih prepisivača, sa različitim dimenzijama teksta. Pripadala je mostarskom muftiji Ahmed-efendiji,¹⁾ čiji se potpis u vidu tuge nalazi na l. 10b, a prilikom raspodjele njegove ostavštine došla je u vlasništvo Mustafe, sina Salihova Naimije, kako je ispisano u bilješci na unutarnoj strani prve korice, gdje se nalazi i pečat navedenog vlasnika.

Ono što je za istraživače naše književne, historijske i kulturne prošlosti bitno, to je sadržaj ovih međžmua. Po raznovrsnosti i obilju podataka koje u njima nalazimo, ove dvije međžmue predstavljaju prvorazredne kulturno-historijske izvore za prošlost Mostara. Međutim, kako su međžmue ispisivane često bez reda i sistematičnosti, njihov sadržaj se mora sagledati u njegovoj cjelokupnosti, a onda iz njega izdvajati one podatke koji su nam potrebni za određena istraživanja. U okviru rada na obradi rukopisne građe kolega Salih Trako i ja smo detaljno kataloški obradili ove dvije međžmue, a ja ću sada pokušati da sistematiziram one podatke koji su interesantni za ovu priliku.²⁾

Svakako da podaci o pojedinim mostarskim pjesnicima i njihovim stihovima zaslužuju posebnu pažnju - o tome govore i naslovi nekih drugih izlaganja koje smo već čuli i koje ćemo još čuti. Nije zbog toga čudno da su oni najpoznatiji sa svojim stihovima svakako našli mjesta i u ovim međžmuama. Pa i danas, ma koliko puta čuli već prepoznatljive stihove Derviš-paše Bajezidagića³⁾ upućene svom voljenom gradu:

*Ko bi mogo opjevati redom
Sve ljepote divnoga Mostara
Zar se čudiš, srce, što ga ljubim
Sa ljubavlju sinovskoga žara?*

*O ne ima na ovome sv'jetu
Ako nema sred bajnoga raja,
Bistre vode i svježega zraka,
što čovjeka sa zdravljem opaja!...*

(Prev. S. Bašagić)

zar nam nije ugodno da ih opet čujemo. Naravno da su oni našli mjesta u jednoj od ovih međmua, kao i stihovi njegovog nešto mlađeg savremenika i imenjaka Derviša Žagrića Mostarca,⁴⁾ koji na istu temu, sa istom rimom i istim brojem stihova, kako to zahtijeva nazira - pjesma paralela Bajezidagićevoj, kaže:

*Svaki kutak lijepoga Mostara
krasi izgled divnih djevojaka.
Ne čudi se što Mostaru hrle
srca mnogih, ljubav svakojaka.*

*Ugodnog li ovdje samo zraka,
izvor vode - rajsko vrelo hući,
gor' planina nad Mostarom stoji,
dolje polje život novi lući*

(Prev. L. Gazić)

Može li se zamisliti pjesma o Mostaru bez stihova o Starom mostu? Dok Derviš-paša o njemu pjeva:

*S dvije kule velika ćuprija
Pružila se preko rijeke čarne
Te sa svojim velebnijem lukom
Pričinja se poput duge šarne...*

(Prev. S. Bašagić)

dotle Derviš Žagrić most vidi

*poput luka Kisratova
s dvije kule na dva kraja.
K'o nebeski svod se pruža
od Mostara do beskraja...*

(Prev. L. Gazić)

a pjesnik Medžazija cijelu svoju pjesmu posvećuje upravo mostu. Ovu pjesmu nalazimo ispisanu u obje ove međmua, što je svakako još jedna potvrda o njenoj popularnosti.⁵⁾

Kada se govori o mostu, onda se moraju spomenuti i tri pjesme sačuvane u jednoj od ovih međmua, a posvećene su uspješnim prelascima pehlivana koji su preko konopa razapetog između dvije kule prelazili s jedne strane Neretve na drugu, iz

godina 1080/1669., 1082/1671. i 1088/1677. Autor ovih pjesama je mostarski pjesnik Husejn Čatrnja.⁶⁾

Naši pjesnici na orijentalnim jezicima njegovali su posebnu pjesničku vrstu tarih-hronogram u stihu, pa su se na tom polju uspješno ogledali i mostarski pjesnici. Tako u ovim međžmuama, pored dva hronograma nepoznatih autora o gradnji Starog mosta 974/1566. i mostarske tvrđave 1108/1696. godine, te o popravci česama u Mostaru 1113/1701., srećemo i hronogram mostarskog pjesnika Sulejman-efendije o gradnji sahat-kule 1046/1636., Hulkijin hronogram o dovršenju hanikaha koji je podigao Ismail-efendija 1079/1668., te hronogram (37 bejtova) mostarskog muftije i šejha Vaiz Ali-efendije o popravci Tekije na Vrelu Bune 1126/1714.

Kako su i smrti pojedinih istaknutih ljudi svoga vremena često bile izražene tarihom, a među Mostarcima je to svakako bio Šejh Jujo, tri hronograma njegove smrti 1119/1707. koje je spjevao njegov učenik Ibrahim Opijač našla su se ispisana u obadvije ove međžmue, isto kao i hronogram smrti (32 bejta) mostarskog kapetana hadži Ahmed-age Vučjakovića, koji je umro na putu na hadž 1124/1712. godine, iz pera mostarskog pjesnika Mailije.⁷⁾ Treba spomenuti da je ovdje ispisan i hronogram Šejh Jujine smrti koji je u sedam bejtova spjevao sarajevski pjesnik Muhammed Bistrigija.

Tarihom su se izražavale i dobrodošlice, pa jednu takvu, u povodu dobrodošlice Mustafa-agi Krpi, koji je kupio divnu kuću u Mostaru i tu se doselio 1115/1703. godine, ispjevao je u 10 bejtova mostarski pjesnik Hilmija, čiji su stihovi na više mjesta ispisani u ovim međžmuama, što svakako govori o njegovoj popularnosti među mostarskim pjesnicima s početka 18. stoljeća.

Ovdje nalazimo stihove i drugih, više ili manje poznatih mostarskih pjesnika tog perioda, ali i nekih o kojima nema drugih podataka u do sada objavljenim biobibliografskim djelima, što samo još više opravdava potrebu na detaljnom izučavanju međžmua kao rukopisnih kodeksa koji imaju izuzetnu važnost u istraživanju književnog stvaralaštva na orijentalnim jezicima kod nas.

Pored književne građe ove međžmue donose također i mnoge historijske podatke iz prošlosti Mostara i okoline, navedene u prijepisima raznih dokumenata i uzorcima za sastavljanje pojedinih akata i podnesaka. Tako ovdje nalazimo uzorke za sastavljanje arzova, tezquera, fermana, berata, tapija, bujuruldija i drugih akata za koje kao uzorak poslužili pojedini dokumenti

u kojima se spominje Mostar, ali i neka druga mjesta u Bosni i Hercegovini. Među ovim prijepisima je i prijepis vakufname Ibrahima, sina hadži Saliha, imama iz Nezir-agine mahale u Mostaru iz 1165-1752. godine.

Dosta historijskih podataka o pojedinim ličnostima Mostara daju i bilješke koje su u ovim medžmuama česte. Tako ovdje nalazimo bilješke o odlasku na vojne pohode pojedinih odreda vojske i imena njihovih komandanata, kao i zapise o smrti nekoliko osoba iz Mostara sa imenima, datumima smrti i navodom kako su umrli. U tim bilješkama se ponekad navode i zapisi o pojedinim događajima u porodici sakupljača medžmue, pa tako u prvoj medžmui nalazimo bilješke o rođenju njegovog sina Osmana 1186/1773., sina Muhameda 1199/1785., te unuka Ahmeda 1211/1797. godine kao i smrti njegovog amidžića iz iste godine.

U drugoj medžmui je jedan od prepisivača zabilježio datum smrti svog punca 1185/1771., dok je drugi prepisivač kasnije dopisao datum smrti svog brata Milavi-zade Ali-efendije 1220/1805. godine.

Na kraju ove medžmue ispisane su još dvije zanimljive bilješke od kojih se u jednoj navodi da su se 1186/1772. godine u Bijelom Polju kod nekog Hastaševića pčele rojile 34 dana prije Đurđevdana, a da je sam zapisivač 12 dana prije Đurđevdana dobio rane trešnje od Mula Ahmeda Šehovića.

Naravno da ovim nije ni izdaleka iscrpljen sadržaj ovih dviju medžmua, čak ni u onom dijelu koji se odnosi na Mostar, Ostalo je još dosta pjesama i pojedinačnih stihova koji ovdje nisu spomenuti, a koji, svaki posebno, tvori još jednu tačku u mozaiku zvanom Mostar. I kao što pjesnik Tab'i, čija je jedina do sada poznata pjesma posvećena Mostaru⁸⁾, počinje svoju pjesmu stihovima:

*Kao čuvar oba svijeta, skrivenog i ovog sada
O, moj Bože, čuvaj Mostar od svakoga teškoga jada*
(Prev. L. Gazić)

tako i mi čuvajmo uspomene na stvaralaštvo iz naše prošlosti tako da što ćemo ga sačuvati za budućnost.

Nadajmo se da će se uskoro ispisati hronogram obnove Starog mosta i da ćemo opet ugledati onaj "Luk snage", kako je još davne 974/1566. godine nazvan u hronogramu o dovršenju gradnje.⁹⁾

BILJEŠKE:

- 1) O ovom muftiji i autoru više djela iz oblasti prava, vidi: Hazim Šabanović, Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima, Svjetlost, Sarajevo, 1973, str. 481-483.
- 2) Detaljan sadržaj ovih medžmua predstavljen je u radu: Salih Trako i Lejla Gazić, "Dvije mostarske medžmue", Prilozi za orijentalnu filologiju (kasnije POF) 38/1988, Sarajevo, 1989., str. 97-123.
- 3) O životu i stvaralaštvu ovog pjesnika vidi: Safvet-beg Bašagić, Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti, Sarajevo 1912., str. 39-50.
- 4) Pjesma je objavljena u prijepisu i prijevodu s turskog Omera Mušića, u radu "Mostar u turskoj pjesmi iz XVII vijeka", POF XIV-XV/1964-65, Sarajevo, 1969., str. 76-78.
- 5) Isto, str. 81-84.
Prepjev pjesme objavljen je u knjizi: Lamija Hadžiosmanović i Emina Memija, Poezija Bošnjaka na orijentalnim jezicima, Preporod, Sarajevo 1995., str. 73-74.
- 6) Sve tri pjesme objavljene su u prijepisu i prijevodu s turskog u navedenom radu O. Mušića, str. 85-94.
- 7) Pored ovog hronograma koji je ispisan u obje medžmue, pjesnik Mailija Mostarac, punim imenom Mustafa-aga Krpo, ili Krpo-zade, spominje se i kao autor dvije kratke ljubavne pjesme, jedne od šest, a druge od tri distiha, ispisane u prvoj od ovih medžmua, te jedne nazire - paralele od pet distiha na pjesmu mostarskog pjesnika Hilmije.
- 8) Prijepis i prijevod cijele pjesme objavljeni su u navedenom radu O. Mušića str. 78-81.
- 9) Hronogram je ispisan u obje medžmue, a prijepis i prijevod dati su u navedenom radu O. Mušića, str. 94-95.

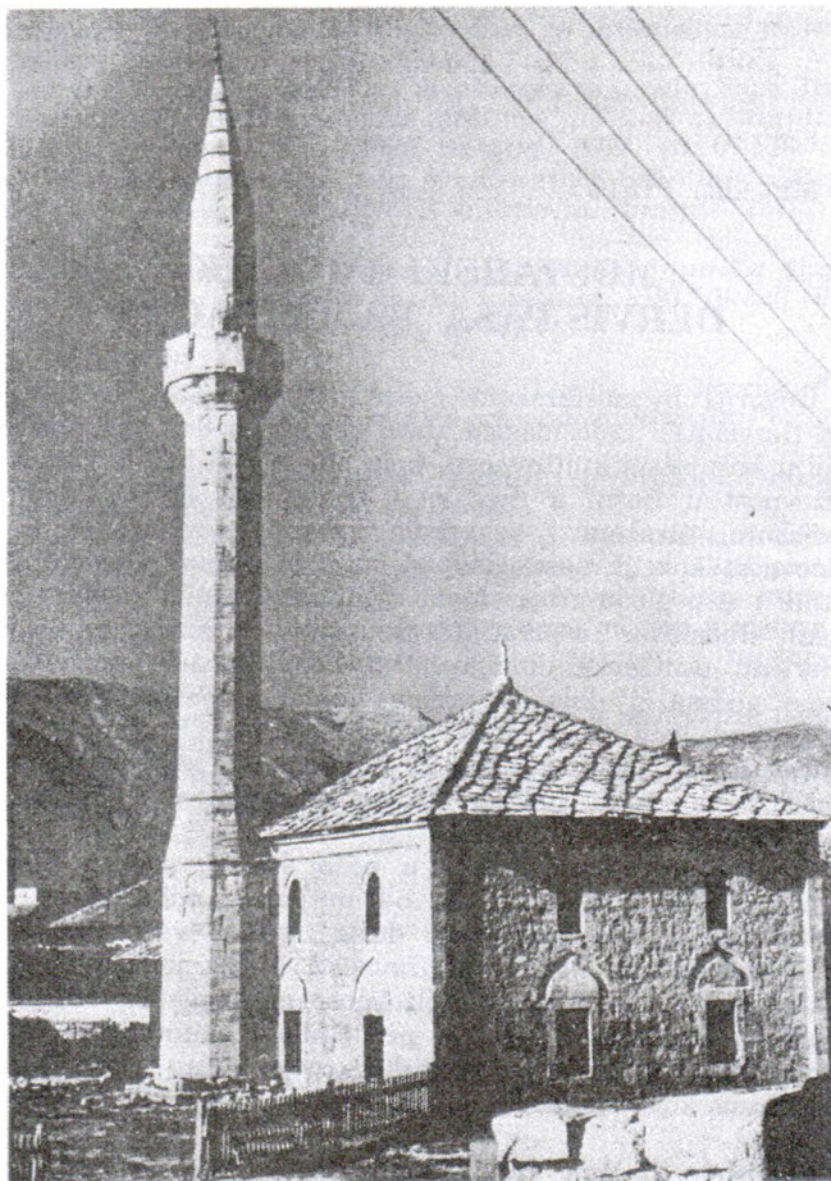
Mr. Alija PIRIĆ

MOSTARSKI PJESNIK DERVIŠ-PAŠA BAJEZIDAGIĆ

Govoriti o mostarskom pjesniku i dervišu mevlevijskog reda Derviš-paši Bajezidagiću znači govoriti o drugoj književnoj struji u bošnjačkoj književnosti, koju poznajemo kao orijentalSKU književnost u Bosni a riječ je o književnom stvaralaštvu na perzijskom, turskom i arapskom jeziku. Istovremeno, to je književnost koja je nastajala pod uticajam ukupne orijentalSke poetike i u pogledu izbora tema i motiva, te u pogledu izbora stilskih sredstava. To stvaralaštvo u prozi i poeziji nastajalo je u periodu osmanske dominacije u Bosni, znači punih četiri stotine godina, i dalo je prema nekim izvorima oko četiri stotine ljudi koji su stvarali tu književnost. Ova književna i kulturološka pojava kod Bošnjaka usporediva je sa stvaralaštvom na latinskom jeziku kod Hrvata, te sa periodom stvaranja na crkvenoslovenskom kod Srba.

O ovoj vrsti književnosti, u našoj kritici, postoje sasvim oprečna mišljenja a kreću se od putpunog odbacivanja kao "stranputice našega bošnjačkog duha", pa do veličanja da se radi o velikoj i kvalitetnoj književnosti. Istina je kao i uvijek na sredini a to je da ova književnost nezaobilazna kulturno-historijska činjenica u kojoj se projicirala i akumulirala velika umna i duhovna energija bosanskog čovjeka kao i sami duh i snaga Bosne koja je, dakako, prepoznatljiva u većini tih književnih ostvarenja.

Safet-beg Bašagić, prvi istraživač ove književnosti, kaže kako "izviru iz stihova nekih od ovih pjesnika naš narodni duh, prispodobe i figure muslimanske narodne lirike i epike iz motiva njihove poezije, jednostavnosti i čistote njihova pjesničkog izraza", te na taj način veže ove stvaraoce za bosanski duh i

Džamija Derviš-paše Bajezidagića

autohtoni korijen. Ovi pjesnici posežu duboko u istočnu egzotiku i ezoteriku te u dubinu poetske mistike koja ima svoje korijene u perzijskoj sufijskoj poeziji. Pjesnik se približava Svevišnjem, ali se pri tome opija vinom i pijanstvom očajničke strasti da bi došao u ekstazu koja je potrebno stanje da se dosegne Vječno Svjetlo. Međutim, ovu poeziju treba shvatiti sasvim alegorijski kao uostalom i svaku dobru poeziju. Govoreći o neizbježnoj heretičnosti ove poezije u odnosu prema islamskoj dogmatici, Muhsin Rizvić, u svojoj studiji o orijentalskoj književnosti kaže: "Za prosuđivanje idejnosti bošnjačkih orijentalskih pjesnika i njihove mistično-alegorijske poetike, koja se razilazila sa islamskom dogmatikom, treba imati u vidu upravo tu izvjesnu neizbježnu heretičnost koja je u nauci utvrđena već od činjenice da je veliki dio ovih stvaralaca, ustvari pripada sektaškim derviškim redovima, ponajviše mevlevijskom, među kojima je hereza, po prirodi njihova učenja, neprestano cvjetala, da dosegne svoj heretičko politički vrhunac u učenju šejha Hamze Baliya iz sela Orlovića kod Nove Kasabe u istočnoj Bosni, koji će reflektirati Meša Selimović u svojim romanima, osobito u Tvrđavi. "Panorama bošnjačke književnosti", str. 13.

Mostar je bio jedan od najjačih centara u kome je cvjetala ova književnost kao neka vrst "istočne renesanse" koja je često u nauci usporediva sa renesansnom književnošću u Dubrovniku, čak prema izboru tema i motiva.

Derviš-paša Bajezidagić je rođen u Mostaru u šestom deceniju XVI stoljeća a poginuo je 1603. kod Budima. Nakon osnovne vjerske škole u rodnom Mostaru on odlazi na školovanje u Istanbul. U predgovoru "Muradname", Bajezidagić kaže za sebe: "Kao dijete došao sam u Carigrad i stupio u Atmejdansaraje a to se dogodilo u vrijeme Selima II. To je bilo kad je Mehmed-paša Sokolović stajao na vrhuncu moći i slave koji je nastojao svim silama da podigne svoje zemljake na kormilo turske države...." U Atmejdansarajima mladi Bajezidagić brzo je napredovao pa je uskoro, na sultanovom dvoru, postao dogandžibaša što je značilo funkciju majstora lova sa sokolima. Na toj dužnosti je ostao do smrti Murata III 1595. a tada je ponovo došao u svoj Mostar na službu valije.

Pored vrijednog književnog djela ovaj velikan duha i mača ostavio je Mostaru više javnih objekata (medresu, džamiju, mekteb, solidnu biblioteku), dosta vrijednih rukopisa, i veliku materijalnu potporu za održavanje mevlivijskog derviškog reda kome je i sam pripadao. Iza njega je ostao po jedan divan na

turskom i na perzijskom jeziku a uz to je napisao naziru na "Mesneviju" Mevlana Dželaludina Rumija, u dva toma.

Prema istraživanjima, koja su na temelju "Bulbulistana" Fevzije Blagajca, napravili Bašagić, Handžić, Nametak, Mušić i Šabanović da se zaključiti da su sačuvani Bajezidagićevi rukopisi: ciklus gazela o ljubavi, gazel o ljepoti Mostara, dvije ode Sarajevu, ciklus rubajija o ljubavi, prema životu, gazel o Egru, jedna "nazira" po uzoru na Hafiza, elegija povodom smrti majke, "Muradnama", stihovani prepjev "Sehaname". Ovi radovi uglavnom nisu prevedeni na bosanski jezik pa književno djelo Derviš-paše Bajezidagića tek očekuje pravu naučnu i literarnu valorizaciju.

U svojoj disertaciji "Književno stvaranje muslimanskih pisaca u BiH, u doba austrougarske vladavine", Muhsin Rizvić kaže o ovom mostarskom velikanu: "Naš narodni poetski duh i izraz izvire iz stihova Derviš-paša Bajezidagića, iz motiva njegove poezije, iz lakoće jezika i jednostavnosti i čistote izraza. "Govoreći o Bajezidagićevom jeziku u svojoj disertaciji "Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti", Sarajevo, 1912., Safet-beg Bašagić kaže: "Lahak jezik, savršena forma, birane misli glavna su obilježja njegove poezije, a tim svojstvima, živa mašta i visoki polet daju ono što nas osvaja".

Svi pomenuti istraživači Bajezidagićevog djela slažu se u dvije stvari: prvo, da je Derviš-paša Bajezidagić najznačajnija pojava među pjesnicima orijentalne književnosti i drugo, da istraživanja njegovog opusa nisu završena, te da se prema tome ne može donijeti cjelovita slika o ovome mostarskome pjesniku. Današnji istraživač Derviš-pašinog djela suočava se s dva problema: nedostatkom valjanih ili bilo kakvih prepjeva i nepoznavanje orijentalne poetike, odnosno nepoznavanje perzijske divanske poezije jer su mjerila evropske oficijelne poetike neprimjenjiva na ovu vrst poezije.

Ipak, o nekim stilskim i pjesničkim sredstvima može se govoriti na principima univerzalne poetike. Neka nam za tu svrhu posluži njegova pjesma "Ko bi mogo opjevati redom...., koja glasi:

*Ko bi mogo opjevati redom
Sve ljepote divnoga Mostara
Zar se čudiš, srce, što ga ljubim
Sa ljubavlju sinovskoga žara?*

(Poezija Bošnjaka na orijentalnim jezicima, Sarajevo, 1995., str.60.)

Pjesma počinje sa dva retorička pitanja, a nevjerica u sebe i pjesnička skromnost izražena u sumnji da niko nije u stanju opjevati ljepote Mostara, proizilazi iz srednjevjekovne, opće poetike koja određuje odnos umjetnika prema svome djelu, i prema svome autorstvu a sve je određeno vjerovanjem da je poezija i umjetnost dar Božiji i da je samo Bog u stanju stvoriti tu vrstu ljepote. Budući da je to Božiji dar i da to nije ljudska zasluga, oni su se često potpisivali sa Skromni, Bogougodni, Boguposlušni i to je totalna depersonalizacija nad autorstvom, nad umjetninom.

Drugo što je vidljivo u prvoj strofi jeste nesporno ljubav prema svome gradu jednog pjesnika i svjetskog putnika, što u krajnjoj liniji čini patriotizam prema svojoj domovini. Uz to, vidljiva je pjesnikova težnja prema ljepoti, kao univerzalnoj vrijednosti, harmoničnosti i skladu koji samo može podariti Svevišnji.

*“O ne ima na ovome svijetu,
Ako nema sred bajnoga raja,
Bistre vode i svježega zraka,
što čovjeka sa zdravljem opaja”.*

(Ibidem.str.60.)

U svojoj pjesničkoj i ljudskoj egzaltaciji koja je potaknuta prirodnim ljepotama Mostara, pjesnik ne nalazi ništa usporedivo ovozemaljsko sa tom ljepotom, što će te i danas čuti u razgovoru sa bilo kojim Mostarcem, ali naravno ne isključuje Božiju ljepotu “sred bajnoga raja” ističući “bistru vodu” i “svjež zrak” kao hedonističke ali i utilitarne vrijednosti. Nema, dakle, ljepote same po sebi, nema larpurlartizma, ima samo ljepota koja koristi čovjeku, te da se preko te ljepote dosegne Savršenstvo božanstva.

*“S voćem, s vodom i ostalim miljem
On je druga Sirija na sv’jetu,
E bi rek’o da je rajska bašča
Ko ga vidi u majskome cv’jetu.”*

(Ibidem, str.60)

Voće i voda ponovo su motivi u ovim stihovima koje pjesnik karakterističnom metaforom komparira sa Sirijom, koja je tada bila mjera stvari u onovremenoj poetici istočnih pjesnika.

Pjesnik neće reći slobodno metaforu "rajska bašča", nego će samo naznačiti "E, bi reko da je rajska bašča", respektujući Božiju ljepotu kao neponovljivu i neprispodobivu ljudskom djelu.

Zatim se pjesnik ogleda sa neizbježnim i neprevaziđenim mostarskim simbolom i simbolom Mostara, Starim mostom, pa kaže:

*"S dvije kule velika ćuprija
Pružila se preko rijeke čarne
Te sa svojim velebnijem lukom
Pričinja se poput duge šarne".*

(Ibidem.str.60)

Ako se izuzmu Bašagićeva, prevodioca ovih stihova, epska terminologija i leksika, te malo prije rečeni respekt prema Božijoj ljepoti, ostaje sasvim originalno i jedinstveno poređenje Starog mosta sa dugom šarnom, kao znakom Božije prisutnosti na zemlji.

I konačno u stihovima:

*"To je gnijezdo slavnije junaka
I na peru i na bojnomo maču
Ko odvažda i sada iz njega
S dana na dan velikani skaču".*

(Ibidem, str.60)

pjesnik će pokazati svoj odnos prema mostarskim ljudima, junacima "na peru" i "na maču", jer grad gradom ipak čine ljudi, zapravo pjesnik je svjestan činjenice da veličinu i historiju grada čine velikani koje rodi taj grad.

U hronostihu "Tarih o gradnji mosta u Mostaru" ćuprija ga ponovo podsjeća na luk duge, međutim tu pokazuje svoju ljudsku nesigurnost i nesavršenost pozivajući Allaha d.ž. da ga pouči ima li na svijetu takve ljepote.

*"Ćupriju podiže koja podsjeća na luk duge
Allahu moj! Ima'l na svijetu po ljepoti druge?
Jedan je Derviš zadivljen stao i reko riječi
Ostavit ćemo ćupriju a mi ćemo proći".*

(s turskog Lamija Hadžiosmanović i Salih Trako, zapis iz 1576-77.)

U druga dva stiha pjesnik pokazuje svoj odnos prema umjetničkom djelu koje ostaje trajno i neprevaziđeno u odnosu na prolaznost čovjekovu na ovom svijetu.

Derviš-paša Bajezidagić pripada mistično-alegorijskoj poeziji ili kod nas poznatoj kao sufijskoj poeziji koja za svoje simbole prvenstveno afirmira ljubav, vino, i ljepotu, preciznije, kroz ljubav preko opijenosti duhovnim vinom, valja dosegnuti Savršenu ljepotu.

Tako naš pjesnik uzvikuje:

*“Žeđ ljubavna ugasit se neće
Sa mojega srca zagrijana
Da ispijem sve što ima vode
Iz sve sedam svjetskih oceana”.*

(Ibidem, str. 53.)

Pjesnik je sasvim svjestan da mu nikada neće biti dato da spozna istinu do kraja, da nikada neće ugasiti svoju ljubavnu žeđ jer to čovjeku nije dato da spozna sasvim. On je samo svjestan činjenice da osjeća tu ljubavnu žeđ i da se ona ne da ugasiti. Ovo je samo potvrda teze da se sufijska poezija valja tumačiti u dva nivoa: prvi pojavno-bukvalni i drugi suštinski i vrhunski. Jasno je, dakle, da se ovdje radi o žeđi za spoznajom Svevišnjeg isto kao što se poziv na piće i vino u Bajezidagićevim stihovima

*“Pijmo! jer će društvo i veselje proći:
Krčmarice, ne stoj, nego vino toči!”*

ne znači dionizijsko raspoloženje razuzdanog bekrije koji poziva na užitak ovozemaljski, kako nam se to čini na prvi pogled, nego je to poziv da mu se pridružimo na putu za spoznajom Boga kome se teži preko formalno neislamskih simbola.

Derviš-paša Bajezidagić je bio nesumnjivo velikan Mostara, gospodin poetskog duha i bosanske kulturne historije, jedna od onih temeljnih vertikalna gdje se iskazao taj naš bošnjački duh, iako je pjevao na tuđem jeziku, i on je jedan od onih plemenitih ljudi ovoga grada koji je ostavio iza sebe neupitne materijalne i duhovne vrednote i tako odigrao historijsku ulogu dostojnu svakog poštovanja.

LITERATURA:

- Lamija Hadžiosmanović
Emina Memija Poezija Bošnjaka na orijentalnim
jezicima, Sarajevo, Preporod, 1995.
- Muhsin Rizvić Panorama bošnjačke književnosti,
Sarajevo, Ljiljan 1994.
- Rašid Durić Ljepota iznad svrhe, Most, 3, Mostar
1995.
- Alija Isaković Biserje, Otokar Keršovani, Rijeka
- Fehim Nemetak Pregled književnog stvaranja bos-
nskohercegovačkih Muslimana na
turskom jeziku, Sarajevo 1989.

Muhamed ŠATOR

MOSTARSKI GOVOR KROZ STOLJEĆA

Prilog proučavanju mostarskog govora s posebnim osvrtom na savremene jezičke tokove

Nakon brojnih izučavanja mostarskog govora, posebno uvaženog lingviste dr. Asima Pece, može u ovome trenutku izgledati neuputno baviti se dijahronijskim istraživanjima jezika na ovim prostorima. Uz sva uvažavanja izuzetnog naučnika kakav je dr. Asim Peco, s obzirom na neke tokove unutar samog jezika i jezičkih standarda koji se primjenjuju u tzv. jeziku u upotrebi danas u Mostaru, u istočnom i zapadnom dijelu grada, smatramo da je na ovom skupu potrebno progovoriti i o tokovima jezičkih strujanja u Mostaru kroz stoljeća.

Mostarski govor su prije dr. Asima Pece izučavali i drugi jezikoslovci, a prvi među njima bio je Matej Milas,¹⁾ koji je u svom radu "Današnji mostarski dijalekat" konstatovao da je "dijalekat mostarski zapadni, ikavičko-štokavački", te da ima "nekih osobitosti što ih ima zapadni južni govor", pa ga on karakteriše kao prijelaz od zapadnoga ka južnom govoru. Milas napominje da katolici i muslimani "govore isto", tvrdeći da su primjese ijekavičke "odskora". Međutim, dr. Jovan Vuković²⁾ je došao do sasvim drugih zaključaka, pa je konstatovao da je mostarski govor formiran na ukrštanju govorne struje istočne ijekavske i zapadne - pretežno ikavske Hercegovine, te je izrazio sumnju u autohtonost ikavizama u Mostaru. Prije njega je i Aleksandar Belić također postavio pitanje da li su svi katolici ikavci, jer i u zapadnoj Hercegovini možemo naći primjere novog jotovanja (međed, ćerati, i sl.). I Stjepan Ivšić napominje da su se ikavski i ijekavski govori mogli samostalno razviti kao i to da su štokavci-ikavci mogli nastati neovisno od čakavaca.

Svakako da je za sve izučavaoce mostarskog govora posebno interesantno pitanje zamjene glasa jat, pa je bitno istaći da je taj glasovni proces nastajao prije dolaska Turaka. Do XV vijeka bosanskohercegovački govori su uglavnom pripadali zapadnoštokavskom narječju, a na prostoru Mostara, posebno duž Neretve, dolazilo je do ukrštanja zapadnohumskog i istočnohumskog dijalekta. Upravo u vremenu turskih osvajanja počinje da se iz hercegovačkog štokavskog jezgra šire unutarjezički procesi koji su se ogledali u novoštokavskim inovcijama, te i vanjezički koji su se očitovali u migracionim pomjeranjima. Navodeći tu činjenicu, jedan od najboljih poznavalaca tzv. lingvističke geografije, dr. Dževad Jahić,³⁾ posebno ističe da je ikavsko stanovništvo, većim dijelom bogumilskog porijekla, čuvalo kontinuitet sa naslijeđenom zapadnoštokavskom pripadnošću iz predturskog perioda.

Proces islamizacije, nagli razvoj Mostara u XVI vijeku, urbanizacija i stvaranje jakog zanatskog i trgovačkog centra, dolazak novog stanovništva u ovu sredinu, te prisustvo velikog broja turskih činovnika, veoma su bitno uticali na jezičke tokove u ovom gradu. Nalazeći se između dva različita dijalekta, Mostar je bio veoma interesantan dijalekatski kompleks u kome se ukrštao govor pravoslavaca, katolika i onih koji su primili islam, a koji su i dalje nosili veoma jaku vezu sa svojim bogumilskim porijeklom. Zato su gotovo svi izučavaoci mostarskog govora napominjali da je govor Mostara nastao ukrštanjem, te je zbog toga teško ustanoviti jedinstvene govorne osobine, jer su one često zavisile i od konfesionalne pripadnosti kao i brojnih teritorijalnih pomjeranja. Svakako da su zbog miješanja dvaju dijalekata, koji su se prosto slijevali u ovaj trgovački centar, vidljivi međusobni utjecaji, pa se može reći da je to jezičko šarenilo posljedica razvoja grada. Profesor Asim Peco⁴⁾ je s pravom konstatovao da se zato ne može govoriti o mostarskom govoru kao "ikavičko-štokavičkom", kako je govorio Milas, ali ni kao "istočnom govoru", kako je tvrdio dr. Vuković, nego se mora reći da je mostarski govor posebni govorni tip koji je nastao unutar novoštokavskih dijalekata u procesu formiranja i razvoja ovog grada. Za razliku od govora mostarske čaršije, užeg gradskog jezgra, govor okoline Mostara, i s lijeve i s desne strane Neretve, jedinstveniji je i homogeniji, što je ustanovio dr. Peco izučavajući govor Bune, Podveležja, Ortiješa i drugih mjesta.

Mostarski govor se nalazi između dva mlađa novoštokavska dijalekta, ijekavskog istočnohercegovačkog, čija granica, kako je ustanovio prof. Peco, ide od Prenja, Podveležja, Rabine, Rotimlje, Hrguda, Vlahovića, Žegulje, Ljubinja, sve do Popova polja, te zapadnohercegovačkog čija granica ide duž rijeke Neretve.⁵⁾ Proces islamizacije je na ovom, kao i na drugim prostorima, nastao kada su se dijalekti tokom XVI vijeka bili već oformili. Međutim, izmjene u strukturi stanovništva Mostara, te priliv stanovništva tokom stoljeća bitno su uticali na mostarski govor, jer izmjena načina života bitno je uticala i na izmjene u načinu govora. Pri tome ne bi trebalo potcijeniti uticaj pismenih ljudi, kojih je, kako navodi Evlija Čelebi u XVII vijeku, u Mostaru bio veoma veliki broj, što se očitovalo u prisustvu brojnih turcizama koji su ostali u govoru Mostara kao veoma naglašeni jezički sloj, te i u još nekim fonetskim karakteristikama. Na kasniji govor Mostara svakako je uticao i proces jezičkog standardiziranja tokom XIX vijeka, jer su u Mostaru, u djelima pismenih ljudi, posebno književnika, vidljivi uticaji jezičkih reformi u tom periodu. Međutim, veoma je lahko ustanoviti da taj proces jezičkih reformi nije eliminisao autohtone jezičke osobine koje su vidljive ne samo u djelima bošnjačkih književnika nego i u djelima mostarskih pisaca drugih nacionalnosti, Šantića i Corovića, na primjer.

Obično se, kada se govori o dijalektima i njihovom preplitanju, polazi od zamjene glasa jat, što je sasvim logično, pa se opravdano ističe da su se u Mostaru susrele dvojake zamjene: ikavska i ijekavska. Poznato je da je ikavski izgovor čakavska osobina, pa je u istraživanjima mostarskog govora bilo tvrđenja da je taj ikavizam u Mostaru autohtona jezička osobina, ali i mišljenja da je on primljen pod uticajem čakavizma. U Mostaru, međutim, nema izrazitog šćakavizma što je odlika zapadnobosanskih govora, onih koji imaju ikavsku zamjenu jata. Mostarski ikavci su oduvijek bili šćakavci, a ne čakavci, što se lahko može ustanoviti, a za što ima potvrde u brojim izučavanjima mostarskih govora. Milan Rešetar je iznio hipotezu da su se čakavci povukli pred najezdom Turaka, te da su se na ove prostore nakon toga naselili šćakavci, što se nikako ne može prihvatiti, jer su se ikavsko-ijekavski govori u Mostaru samostalno razvijali. Tvrdnja dr. Asima Pece da Neretva dijeli ijekavski od ikavskih govora u suštini je tačna, ali se ne smije uzimati generalno, jer u zapadnoj Hercegovini ima ijekavskih oaza, koje je upravo istraživao dr. Peco.⁶⁾

Današnja zamjena glasa jat u govoru Mostara dosta je specifična, jer je lahko uočiti da se taj izgovor gotovo sveo na jednosložnu zamjenu, pa se u današnjem mostarskom govoru redovno čuje: d'jete, b'jelo, ml'jeko, l'jepo umjesto dijete, bijelo, mlijeko, lijepo, a to se može reći i za širu okolinu Mostara - Bunu, Dubrave, Čapljinu, Počitelj, pa i Stolac. Ijekavska zamjena kada je u pitanju dugi slog, dakle, svedena je na jednosložnu, pa se to može uzeti kao jedno od bitnih obilježja mostarskog govora.

O ikavizmima u govoru Mostara dosta je pisano u literaturi, a većina autora smatra da je to autohtona osobina ove sredine, za što je izrazio sumnju dr. Jovan Vuković u pomenutom radu o mostarskom govoru. Da su ikavizmi autohtona osobina mostarskog govora, ne samo katolika nego i muslimana, može se vidjeti u alhamijado tekstovima mostarskih pjesnika koji gotovo uvijek pišu ikavicom. Kod Ahmed-age Aršinovića- Ziraia,⁷⁾ iz sedamnaestog vijeka, u poznatoj pjesmi "A ja pođoh i povedoh konja na vodu", pored brojih turcizama i arhaizama, redovno nailazimo na ikavizme: lipa, vira, lipše, divojka, lipotica, dok kod Abdulaha Bjelevca,⁸⁾ u XIX vijeku nalazimo, pored ikavizama, i poneki ijekavizam: svijet, svijetao. Za izučavanje mostarskih govora interesantan je i Omer Humo,⁹⁾ (iz XIX vijeka), autor poznatih stihova "Prez šubhe je babin jezik najlašnji". Pored pokojeg ijekavizma, u Huminim tekstovima redovno nalazimo ikavizme: grih, vira, lipota, zapovid, srića. Ako je tačan navod Abdurahmana Nametka,¹⁰⁾ da je refleks glasa jat bilježen prema autorovoj grafiji, u što ne bi trebalo sumnjati, onda bi alhamijado tekstovi mostarskih pjesnika nedvojbeno potvrdili da su mostarski muslimani u prošlim stoljećima bili ikavci. Međutim, ako se pogledaju brojne sevdalinke koje su nastajale u Mostaru, ili su tu zabilježene, onda za tu tvrdnju ne bismo imali potvrde. Kako je utvrdio dr. Dževad Jahić,¹¹⁾ jugoistočni, hercegovački tip sevdalinke, a isto tako i mostarski, ima gotovo dosljednu ijekavsku zamjenu glasa jat sa izvršenim novim jotovanjem, što je odlika istočnohercegovačkog dijalekta. Ta tendencija ijekaviziranja mogla je biti posljedica kasnijeg zapisivanja sevdalinki, u XIX vijeku, kada je bio već započeo proces standardizacije na vukovskim principima. Pošto se Mostar nalazio između ikavskog i ijekavskog područja, na granici zapadnohercegovačkog i istočnohercegovačkog dijalekta, ijekavizam mostarskih sevdalinki, uz samo male izuzetke, svakako treba da privuče pažnju, jer je očigledno da jezik mostarskih sevdalinki, bar što se tiče ijekavizama, odudara od

ostalnih pisanih dokumenata iz prošlih stoljeća. Osim toga, ikavizme nalazimo i kod Šantića i Ćorovića, a mogu se i danas lahko uočiti u govoru Mostaraca: viditi, želiti, živiti, trpiti, šutiti, doli, dvolitka i sl.

Pored još uvijek prisutnih ikavizama i nedosljedne zamjene glasa jat, kao karakteristike mostarskog govora mogli bismo navesti i sljedeće:

fonetske: nedosljedna ijekavština, veoma dobar izgovor glasa h, očuvani četveroakcenatski sistem sa primjetnom postakcenatskom dužinom, slaba artikulacija glasova č i ć, dž i đ, izgovor suglasničke grupe hv kao f, ponegdje izvršeno najnovije jotovanje van propisane norme, sažimanje vokala u zijevu, izraziti štakavizam...

morfološke: promjene hipokoristika muslimanskih ličnih imena tipa Mujo kao imenica ženskog roda, vokativ imenica muškog roda na - ica jednak nominativu (Ibrica, Alica, Mehica, Hamica), vokativ vlastitih ličnih imena na velar jedak nominativu (Salih, Tarik, Šefik) prisvojni pridjev imenica na - ica bez č (krojačicin, Amricin), kraći oblik genitiva prisvojih pridjeva i zamjenica i dr.

leksičke : relativno veliki broj turcizama kao najbrojnijeg leksičkog sloja stranog porijekla, dosta originalnih domaćih riječi, žargonizmi, pojedini lokalizmi, veoma zanimljiva imena i prezimena kao i nadimci, prisustvo nekih partikula, itd.

Svakako da ovim nisu pobrojane sve osobine mostarskog govora, ali ove koje su navedene najkarakterističnije i najuočljivije. Posebno treba istaći da je u govoru Mostara veoma dobro sačuvan glas h u svim pozicijama gdje mu je po etimologiji mjesto što je vidljivo ne samo u govoru muslimana, nego i pravoslavaca i katolika, posebno ako su oni autohtoni Mostarci. U ortoepskom standardu Mostara glas h se očuvao i u slučajevima koje su dosadašnji pravopisi tretirali kao riječi van standarda: mehlem, mahrama, lahak, aždaha, hendek, streha, hrvati, hrđa, mehak, kahva. Takve oblike nalazimo i u djelima Svetozara Ćorovića a i u pjesmama Alekse Šantića, što potvrđuje da je to jedna od bitnih karakteristika mostarskog govora, koju on čuva veoma dobro i danas.

Nerazlikovanje afrikata č i ć, odnosno dž i đ, jeste također jedna od bitnih karakteristika mostarskog govora, posebno užeg

gradskog jezgra - čaršije, jer je u periodu urbanizacije Mostara u ovaj grad došao veliki broj turskih činovnika koji u svom jeziku nisu imali odgovarajuće afrikatske parove, pa su izgovori č i ć, odnosno dž i đ, bili često svedeni na jedan glas. Za ovakvu tvrdnju opredijelili su se mnogi lingvisti, jer ovu karakteristiku nalazimo i u govoru drugih gradova koji su nastali u turskom periodu. U posljednje vrijeme ova govorna osobina pod utjecajem škole i jezičkog standarda dosta je potisnuta, ali će ona vjerovatno ostati još dugo karakteristika govora ove sredine.

Pod utjecajem istočnohercegovačkih govora, što se može potvrditi u tekstovima sevdalinki, ali i u djelima mostarskih književnika (Čorovića i Šantića, naprimjer), jedan dio mostarskog stanovništva zadržao je najnovije jotovanje koje nije u jezičkoj normi (đe si, ćerati, i sl.), ali se to ipak može svesti samo na pojedinačne slučajeve.

U govoru Mostara ponegdje se može naći i ekavska zamjena jata (dole, obe i sl.), a izrazito je glas jat zamijenjen sa e u suglasničkom skupu gdje postoji suglasnik r: prenos, prelom, prevoz, prevoj, prepis, prelaz, što je van standarda koji propisuje novi Pravopis bosanskoga jezika. U svakodnevnom govoru Mostara gotovo je dosljedno sažimanje samoglasnika u glagolskom pridjevu radnom ili u nekim drugim pozicijama gdje postoji hijat (doš'o, rek'o, naš'o, pos'o, poš'o i sl.). I grupa hv se često izgovara kao f, što se može vidjeti u oblicima fala (umjeso hvala), fatati (umjesto hvatati) i sl. Kao karakteristiku mostarskog govora mogli bismo navesti i mijenjanje velara k u ć u riječima orijentalnog i stranog porijekla (ićindija, mubareć, selam alejć, šćemlija, dr.).

Posebno su interesantne neke morfološke osobine u mostarskom govoru, naročito kada su u pitanju muslimanska lična imena. Muška lična imena tipa Mujo, Avdo, Juso mijenjaju se kao imenice ženskog roda (N - Mujo, G - Muje, D - Muji), a ne kao u istočnohercegovačkim govorima kao imenice muškog roda (N - Mujo, G - Muja, D - Muju), a razliku možemo uočiti i u oblicima prisvojnih pridjeva koji se u mostarskom govoru završavaju na - in (Mujin, Jusin), a u istočnohercegovačkim govorima na - ov (Mujov, Jusov). Kada su u pitanju muslimanska lična imena, u mostarskom govoru se mogu uočiti još neke karakteristike, a svakako treba spomenuti ona poznata mostarska skraćivanja ovog tipa imena. Umjesto dugouzlaznog akcenta (Meho, Juso), imamo u nominativu kratkosilazni akcentat i

završetak na - a: Muja, Jusa, Salka, Safa. Riječ je uglavnom o dvosložnim hipokoristikama koje su ograničene na Mostar i neposrednu okolinu. Inače, sklonost stvaranja deminutiva i hipokoristika karakteristika je slavenskih naroda, što je primijetio u svom poznatom putopisu i Evlija Čelebi. Te hipokoristike se u Mostaru ne prave samo od ličnih imena, nego i od prezimena: Čiša, (od Čišić), Sela (od Selimhodžić), Mara (od Marić), Tasla (od Taslaman).

Modifikacije muslimanskih ličnih imena su u Mostaru veoma česte, pa možemo registrovati veliku raznovrsnost hipokorističnih kategorija, što do sada u nauci nije dovoljno obrađeno. Sufiksalna izvođenja kod muslimanskih ličnih imena u Mostaru su, također, veoma naglašena, a osim uobičajenih nastavaka na - o (Aydo, Juso, Mujo, Meho) postoje i drugi veoma različiti nastavci. Čest je sufiks na - ko (Šefko, Salko, Zajko, Halko), potom na - ica (Alica, Ibrica, Hamica, Mehica, Salkica), potom na - ić (Ahmić, Hamić, Halilić, Nezirić,) zatim na - e (Ale, Sule, Cake, Habe), na - in (Mujčin, Salčin), na - an (Zukan, Avdan, Salkan), te već spomenuta hipokoristika na - a (Meha, Jusa, Salka). Broj modifikacija muslimanskih ličnih imena u Mostaru je u nekim slučajevima izrazito veliki, što možemo vidjeti na primjeru imena Mehmed. Susrećemo oblike: Meho, Meša, Meha, Medo, Mecina, Meca, Memo, Mešan, Mešina, Memišaga, Memiš, Mešika, a vjerovatno ima i drugih oblika.

U promjeni hipokoristika u Mostaru također ima nekih specifičnosti, kao što je vidljivo u promjeni imena sa sufiksom - ica. Poznato je da je sufiks - ica veoma čest u oblicima ženskih imena, a vokativ je u tom slučaju uvijek na - e, (Amrice, Sekice, Jelice, Azrice). U muškom rodu kod tih imena u Mostaru jezik nastoji da napravi razliku, pa je kod muških imena vokativ jednak nominativu (u vokativu: Alica, Hamica, Ibrica, a ne kao u ženskom rodu: Alice, Hamice, Ibrice). Svakako da je ova razlika također specifičnost bosanskog jezika a i mostarskog govora, jer u drugim krajevima imamo gotovo isključivo vokativ i kod ženskih i kod muških imena na - e.

I prisvojni pridjevi od ovih imenica, i u muškom i u ženskom rodu, u Mostaru su redovno bez č (za razliku od istočnohercegovačkih govora: Alicin, Ibricin, Amricin, Sekicin, a ne Aličin, Ibričin, Amričin), što je preporučivao Pravopis iz 1960. godine. Iako je češki putopisac i melograf Ludvik Kuba zabilježio pjesmu Kolika je Efičina avlija u takvom obliku, očigledno je da u današnjem govoru Mostara prevladava oblik

Eficina a ne Efičina. Oblik sa c ima i novi Pravopis bosanskoga jezika.

Mostar je posebno interesantan po svojim leksičkim osobinama jer u Mostaru ima veliki broj riječi koje su bez pravog lingvističkog razloga odbacivane kao provincijalizmi. U djelima mnogih mostarskih književnika, bez obzira na nacionalnu i konfesionalnu pripadnost, nalazimo čitav niz riječi, koje njihovom jeziku daju posebnu boju. Nije ovdje samo riječ o turcizmima, koji zaista u Mostaru ima mnogo, nego je riječ o originalnoj leksici koja nema orijentalno nego domaće porijeklo. Naprimjer, za onoga ko se zbuni u Mostaru kažu da se pobundao, za onoga ko je oslabio kaže se da je pijehno ili pihucao, za ono što propadne kaže se da se prolumbalo, za ono što je splasnulo kaže se da je sljuhnulo, za ranu kod djece se kaže bola, oduha je pukotina kroz koju puše, orgati znači rušiti ili raspremati, za budalu se kaže blećak, kiselo mlijeko je kiselina. Ovih i mnogih drugih riječi u Mostaru ima dosta, što je u svom Rječniku karakteristične leksike u bosanskome jeziku zabilježio Alija Isaković,¹²⁾ a one, očigledno, imaju i određene stilističke vrijednosti. Te originalne riječi, kao i turcizmi (o kojim nećemo posebno govoriti), uz veoma dobro očuvani četveroakcenatski sistem sa postakcenatskim dužinama daju mostarskom govoru osobenost i prepoznatljivost.

Sve nabrojane karakteristike mostarskog govora mogu se veoma lahko uočiti u govoru autohtonih Mostaraca bez obzira na konfesionalnu pripadnost. Međutim, s obzirom na protekla ratna zbivanja, te nacionalnu podijeljenost i naglašeni hrvatski jezički separatizam u medijima na zapadnoj strani grada, navedene karakteristike mostarskog govora u hrvatskom jezičkom standardu u Mostaru, prije svega u medijima, školama i uopće u jeziku u zvaničnoj upotrebi, postepeno se gube, jer je došlo do preuzimanja tuđe leksike i tuđeg jezičkog standarda, tako da u Mostaru imamo, ustvari, dva različita jezička standarda, što je svojevrсни jezički anahronizam. Poznato je da je jezik izraz kolektivnog iskustva jedne društvene zajednice, a promjene socijalnih, ekonomskih, kulturnih i drugih uvjeta, kao ekstralingvističkih faktora, veoma mnogo utiču na karakter komuniciranja. U Mostaru smo tako u prilici da zbog stečene samobitnosti i udaljavanja dva naroda uslijed rata uočimo međunacionalnu jezičku distinkciju kao posljedicu nacionalne polarizacije. Ustvari, riječ je o dvije različite realizacije jezika u upotrebi i formiranju dva različita jezička standarda. Dok je

jezički standard u istočnom dijelu grada veoma blizak govornom jeziku, o kome smo govorili, uz još nedovoljno jasno artikulisanu jezičku politiku, dotle je u zapadnom dijelu Mostara, na hrvatskoj strani, došlo do tzv. funkcionalne opozicije prema razgovornom jeziku. Na taj način dva naroda, koja su stoljećima živjela u istom gradu, i jezički se udaljavaju, jer je politička podjela dobila i svoju jezičku simetriju. Ostvarenje posebnog jezičkog idioma na prostorima tzv. Herceg-Bosne nema uporišta u samom jeziku i u tradiciji, jer Mostarci i Hercegovci ne treba da uče jezik od drugih, pošto je do sada kroz stoljeća bilo obrnuto. Možda to najbolje potvrđuju lingvisti iz zagrebačkog "Obzora" 1877. godine, kao i oni koji su u "Narodnom listu"¹³⁾ u Zadru te iste godine, raspravljajući o tome kojim jezikom govore Hrvati, zapisali i sljedeće:

"Mi smo Hrvati poprimili nariečje hercegovačko za pismeni jezik, koji su već i stari hrvatski književnici dubrovački podigli u čast jezika književnoga.... Nariečje je to po sebi liepo svakako liepše od svih drugih..."

Kada je riječ o današnjem govoru Mostara, treba istaći da sadašnji jezički tokovi u zapadnom dijelu grada mogu bitno uticati i na govor u istočnom dijelu Mostara, jer se transfer leksike veoma brzo vrši, a takav proces na relaciji zapadna-

istočna strana je uglavnom jednosmjernan. Međutim, jezik koji slušamo u medijima na zapadnoj strani grada nije rezultat historijskog jezičkog razvoja, nego je riječ o preuzimanju tuđeg jezičkog izraza koji u Mostaru nema nikakav solidni oslonac.

Svaka jezička politika mora polaziti od tradicije, jer je ona onaj stup koji pruža najsolidniji oslonac, a savremeni jezik i jeste rezultat određenih historijskih tokova. Nema nikakvih razloga da u Mostaru, čija je jezička tradicija, isto kao i pisana, veoma bogata i raznovrsna, dolazi do napuštanja stoljetnih tradicija da bi se u ime uskonacionalnih ciljeva, koji isključivo imaju jednosmjernu dimenziju, preuzimao jezik kojim se u ovom gradu nikad nije govorilo.

Sadašnja jezička situacija u Mostaru rezultat je razvoja kroz stoljeća, a osebjnost mostarskog jezičkog izraza mora se osjetiti i u tzv. jeziku u upotrebi. Jezički separatizam koji se trenutno realizuje u hrvatskim medijima i školama, u jeziku u upotrebi, u svakoj zvaničnoj upotrebi, dovest će veoma brzo do veoma velikog udaljavanja od onog jezika kojim se govorilo u Mostaru. Isto tako, na jezičke tokove mnogo će uticati i odlazak veoma velikog broja Srba, jer je istočnohercegovački dijalekat, odakle su dolazili u Mostar pripadnici srpske nacionalnosti, veoma mnogo utjecao i na govor Mostara.

Vjerovatno ćemo umjesto jedinstvenog mostarskog govora uskoro imati tri različite realizacije istog jezika u zvaničnoj upotrebi, što će ovisiti od nacionalne pripadnosti govornika, kao što je to već jasno uočljivo u cijeloj Bosni i Hercegovini. Ali, i u takvoj situaciji sigurno je da će Mostar zadržati svoje govorne osobine jer su one građene stoljećima. Na govor mostarske uže gradske zone, na govor čaršije, sigurno bitnije neće uticati trenutni politički tokovi, jer su stanovnici Mostara na tom području još uvijek dosta homogeni kao društvena zajednica. Na nama je da valorizujemo to jezičko naslijeđe i da u skladu sa proklamovanom jezičkom politikom u bosanskom jeziku ugrađujemo u jezički standard sve ono što je vrijedno u bogatom mostarskom jezičkom naslijeđu.

BILJEŠKE:

- 1) Matej Milas: Današnji mostarski dijalekat, Rad JAZU, Zagreb 1903.
- 2) Jovan Vuković: Karakteristične osobine mostarskog govora, Glasnik Jugoslovenskog profesorskog društva, knjiga XVII, Beograd, 1937.
- 3) Dr. Dževad Jahić: Jezik bosanskih Muslimana, Sarajevo, 1992.
- 4) Dr. Asim Peco: Govor Podveležja, "Hercegovina", 1984.
- 5) Dr. Asim Peco: Govor istočne Hercegovine, Srpski dijalektološki zbornik XIV, Beograd 1964.
- 6) Dr. Asim Peco: Jekavske oaze u zapadnoj Hercegovini, Južnoslovenski filolog, XXVII, Beograd, 1966-1967.
- 7) Dr. Abdurahman Nametak: Hrestomatija alhamijado književnosti, Sarajevo, 1981.
- 8) Ibid
- 9) Ibid
- 10) Ibid
- 11) Dr. Dževad Jahić: Jezik sevdalinki, Sarajevo, 1992.
- 12) Alija Isaković: Rječnik karakteristične leksike u bosanskom jeziku, Sarajevo, 1992.
- 13) Zlatko Vince: Putovima hrvatskoga književnog jezika, NZMH, Zagreb, 1990.

Džemil ŠARAC

SA MOSTARCIMA

(Svjedočenja)

1. Uoči Drugog svjetskog rata

U godinama pred rat, u Sarajevu, u okviru djelovanja naprednog omladinskog pokreta i napose SKOJ-a, upoznao sam više drugova iz Mostara: braću Mladena, đaka Druge gimnazije i Slobodana, đaka Srednje tehničke škole, sinove poznatog borca jugoslovenskog radničkog pokreta Gojka Vukovića, Nusreta Seferovića, koji je jedno vrijeme bio đak Prve gimnazije, Hamu Grebu, studenta koji je partijskim poslovima dolazio u Sarajevo, a neko od naših drugova poslao ga je meni na konak. U Zagrebu sam sretao Teofika Kalajdžića koji je dolazio u društvo "Brazda" i "KSPU" (Kulturno udruženje studenata pacifista) gdje su se okupljali ljevičari i drugi progresivno orijentisani sudenti. Hamdu Brkića, studenta, upoznao sam u zimu 1940. godine kada je naša grupa bosanskohercegovačkih studenata iz Zagreba, okupljenih u "Brazdi" i grupa bosanskohercegovačkih studenata iz Beograda, okupljenih u društvu "Petar Kočić", sudjelovala u kulturnoj i političkoj manifestaciji u tadašnjem sokolskom domu u Sarajevu. Avdu Humu sretao sam i slušao na skupovima sarajevskih skojevaca i drugih naprednih omladinaca. Između ostalog, marta 1940. godine, Avdo je učestvovao na sastanku grupe skojevaca - srednjoškolaca na kome je donesena odluka o akciji oko preuzimanja i uređivanja lista "Mi đaci". Izašla su tri broja, a potom je list zabranjen. Augusta te godine, Avdu sam sreo kao rukovodioca kursa bosanskohercegovačkih komunista u šumi Pršljani kod Bugojna. Aprila 1941. početkom agresije na našu zemlju, Branko Premužić i ja prenijeli smo iz Zagreba, gdje smo studirali, pošiljku slova za potrebe štamparije Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH u Sarajevu. Pošiljku smo predali A. Humi.

Na skupu aktivista i rukovodilaca SKOJ-a iz Bosne i Hercegovine u šumi Pršljani kod Bugojna, augusta 1940. među 87 učesnika bilo je 15 drugova iz Mostara i drugih krajeva Hercegovine: Ibrahim Alikalfić, đak, Mirko Bilić, student, Slobodan-Sloba Bogdanović, student, Hamdija Brkić, đak, Ale Burina, radnik, Šefko Čampara, radnik, Muhamed Čerkić, radnik, Mustafa-Karo Husković, radnik, Mehmed Husnić, đak, Maksim Ijačić, seljak, Branko Kovačević, đak, Ratko Lješević, student, Jovan Ružić, student, Ismet Šarić, radnik i Mustafa Temim-Turko, radnik.

Bila je to smjela akcija - okupiti gotovo 90 aktivista ilegalnog pokreta i zasjedati u šumi sedam dana. Među učesnicima skupa bila su 34 radnika, 27 studenata, 15 đaka, sedmerica sa završenim fakultetom i 4 seljaka, Srba 34, Muslimana 30, Hrvata 17, Jevreja 5 i 1 Slovak. Raspravljalo se o vojno-političkom položaju zemlje i odbrani od fašističke agresije, o radu među omladinom, sindikalnom djelovanju, nacionalnom pitanju Muslimana, položaju BiH i dr. Sjećam se da je razrađena orijentacija o odbrani zemlje, osuđena podjela BiH između srpske i hrvatske buržoazije 1939., potvrđeni stavovi KPJ o cjelovitosti i autonomiji BiH i nacionalnoj posebnosti Muslimana. U Pršljanima je bio i Miljenko Cvitković, učesnik španskog građanskog i antifašističkog rata. Pričao nam je i o ratu u Španiji, o političkim i oružanim borbama. Bilo je to korisno i inspirativno. Do fašističke agresije na Jugoslaviju bilo je preostalo samo osam mjeseci. Mnogi od učesnika skupa, slijedeći politiku KPJ u odbrani zemlje i otporu fašističkim zavojevačima, dobrovoljno su se javili u kratkotrajnom aprilskom ratu u Jugoslovensku vojsku. Većinu tih drugova, kao i u drugim dijelovima zemlje, kapitulantski raspoložene komande su odbile da prihvate. Od 87 učesnika skupa u Pršljanima 43 su poginula u NOR-u, a svi su bili učenisi NOB-e. Svi mostarski učesnici skupa poginuli su u narodnooslobodilačkoj borbi ili umrli poslije rata.

2. U narodnooslobodilačkom antifašističkom ratu

Krajem jula 1941. upućen sam na partijski rad u južnu Hercegovinu. Djelovao sam jedno vrijeme u čapljinskom kraju, na terenu istočne Hercegovine, poslije treće i u vrijeme četvrte neprijateljske ofanzive na obnavljanju organizacije NOP-a i partizanskog odreda "(Iskra)", a poslije četvrte ofanzive, kraće

vrijeme u Mostaru. U periodu 1943-1945. susretao sam Mostarce u Visočko-fojničkom partizanskom odredu, 17. brigadi i drugim jedinicama NOVJ i kao aktiviste NOP-a na terenu.

Sretao sam aktiviste NOP-a: Hamu Grebu, Džemala Bijedića, Franca Novaka, Envera Ćemalovića, Ljubu Brešana, Ziju Ševu, Ćedomila Milićevića, Iliju Dabića, Andru Krešića, Ivicu Milankovića, Izidora Papu, Salku Pezu, Mahu Đikića, Ivicu Stojčića, braću Brkiće, Šariće, Vukoviće, Balaće, Krpe, Avdu Humu, Anđelka Gvatića, Niku Milićevića, mučenike Aliju Rizikala i Dragu Palavestru, Hamu Šiširaka, Aziza Koludera, Envera Lakišića, Mustafu Sefu, Sulejmana, Bratu Ćišića, Safeta Đinovića, Fatimu Baltu, Azru Kalajdžić, Esada Šabanca, Ibru Ćerića, Omera Hadžiomerovića, Midu Čadru, Sulejmana Huseinagića, Sabinu Humo, Alirizu Fejića, Mehu Rajkovića, Nusreta Seferovića.... Susretao sam ili slušao o njihovoj borbi mostarske heroine: Zlatu Vuković, Hanu Rizikalo, Pavu Miletić, Nadžidu Hadžić, Biseru Salahović, Ančiku Vidović, Radojku Krčmar, Hasibu Ćurić, Maricu Pavelić, Nevzetu Kreso i druge.

U 17. brigadi bili su Mostarci: Remzija Duranović, Ismet Kreso, Nijaza-Nada Bajat, Salko Bijavica, Džemal Fejić, Abdurahman Mustafić, Kasim Sarić - svi poginuli u NOR-u, Ibrahim Alikalfić, Albert Altarac - Ćin, Fatima Bijavica, Fadil Buturović, Alija Delić, Abaz Deronja, Ismet Dilberović, Džemal Dizdar, Ziba Ćelebić, Mirza Đukić, Mustafa Frenjo, Rosa Gabrić, Branislav Gvozdić, Ismet Gubeljić, Bahrija Hasandedić, Stjepan-Šćepa Pavlović, Hafiza Karadža, Zijo Kovačić, Huso Kremo, Ejub Krpo, Kemal Kuđin, Mustafa Milović-Humara, Mažana Novak, Šerif Ombašić, Šefik Ovčina, Salko Pandur, Alija Pekušić, Salko Rezagić, Dervo Voloder, Mustafa Zagorčić i Šerif Zalihić.

Veći broj ovih drugova i drugarica, gotovo svi članovi KPJ i SKOJ-a, bili su na dužnostima komesara četa i bataljona, odnosno njihovih zamjenika, omladinskih rukovodilaca u četama i bataljonima i na drugim dužnostima.

Među poginulim Mostarcima i brigadi su Nada Bajat i Ismet Kreso, borci sa Neretve i Sutjeske. Nada, poletni i omiljeni skojevski rukovodilac, poginula je prilikom napada na ustaško uporište u Lisičićima. Nismo uspjeli da izvučemo njeno tijelo. Mnoge od nas, njenih ratnih drugova, boli to i danas. I Nijaz, Nadin brat, poginuo je u NOR-u. Ismet Kreso, predratni komunista, oficir OZN-e brigade, pao je prilikom naših dejstava više Jablanice, na lijevoj obali Neretve. Među poginulim je i Džemal Fejić. Njegova tri brata: Šefko, Esad i Ešref pali su u

NOR-u, sestra Samija, majka dvoje djece, ubijena je u Jasenovcu, a daidže, doktora Asima i Aliju, ubili su Nijemci.

Poslije silnih ustaških pokolja nad Srbima u ljeto 1941. godine, veliki broj ljudi izbjegao je u planine, tražeći glavi spasa. Počinje borba KPJ da te mase spasi, organizuje i pokrene u borbu protiv okupatora i kvislinga zajedno sa brojnim patriotima i antifašistima iz gradova i nekih sela u okviru NOP-a. Među izbjeglice odlaze mostarski, trebinjski, stolački, čapljinski... komunisti: Uglješa Danilović i Avdo Humo (članovi PK KPJ za BiH), Miro Popara, Vlado Šegrt, Mujo Pašić, Dragica Pravica, Safet Mujić, Nenad Vasić, Radovan Papić, Halid Čomić, Franc Novak, Risto Milošević, Salko Fejić, Asim Pervan i dr. Uticaj NOP-a nije bio jedini. Bilo je tu italijanskih agenata, pročetničkih trgovaca, žandara, popova i oficira. Valjalo je u toj izbjegličkoj i ustaničkoj sredini stvarati partizanske sastave opredijeljene za platformu i ciljeve naše NOB-e. Bilo je u toj borbi za duše ustanika, u procesima neminovnih diferencijacija i tragičnih događaja. Poznat je zločin nad oko 500 ljudi, žena i djece - Muslimana, koji su na najbestijalniji način umoreni u jami Čavkarica. Naše snage su utvrdile 25 ubica od kojih su desetericu uhvatile i kaznile kako zaslužuju, a dvanaestorica ubica je ubijeno u oružanoj borbi sa našim jedinicama, koje je predvodio Vlado Šegrt. Trojica zločinaca su izbjegla u zapadne zemlje. U četničkom puču u proljeće 1942., u vrijeme talijansko-četničke ofanzive na slobodnu teritoriju, samo u konjičkom kraju četnici su ubili 64 naša druga, od kojih 36 Mostaraca. U tom puču u konjičkom i drugim krajevima istočne Hercegovine stradali su Mostarci: Mujo Pašić, Stjepan Šulentić, Husref Čišić, Risto Miličević, Husref Krpo, Ante Zuančić, Bisera Salahović, Hivzija Brkić, Eugen Lesel-Johan Španac i dr. Jedan broj ustanika je i u tim događajima potvrdio svoja opredjeljenja boraca NOP-a, drugi dio se kolebao, rasuo i pasivizirao, a znatan broj je postao jezgro četničkih snaga u istočnoj Hercegovini, koji su tijesno kolaborirali sa talijanskim okupatorima. Trebaće još mnogo napora i žrtava da bi u svim nacionalnim sredinama u Hercegovini prevladale snage progresa, čiji je nosilac NOP. Mostar je već 1941., u uslovima vlasti okupatora i kvislinške NDH, imao čistu situaciju: snage progresa okupljene u NOP-u bile su nadmoćne nad snagama kvislinštva svih boja.

Da istaknem i ove činjenice: od formiranja Mostarskog (Konjičkog) bataljona, septembra 1941. do formiranja 13.

hercegovačke brigade maja 1944., kroz Bataljon je prošlo 827, a poginulo 445 boraca, od kojih 211 iz Mostara. Od 86 žena poginule su 43. Mostarci su se borili i u mnogim drugim jedinicama NOVJ i u redovima aktivista NOP-a u Mostaru i drugim gradovima BiH. Bilo ih je i u slovenačkim partizanskim jedinicama - to su Mostarci koji su se iz talijanskih koncentracijskih logora, poslije kapitulacije Italije, probili do Slovenije. U Mostarskom bataljonu bilo je i 6 boraca španskog građanskog rata, a 16 boraca su nosioci Ordena narodnog heroja. Prema evidenciji organizacije SUBNOR-a Mostar, svaki treći građanin bio je aktivista NOP-a, poginulo je 670 boraca, 1517 su žrtve fašističkog terora, a 206 civilne žrtve rata.

Kao privremeni mostarski ilegalac, cijenio sam da se kvislinška vlast ne bi mogla održati da nije bilo vojnih i policijskih snaga okupatora u gradu. Uvjeren sam i danas da se nisam varao u procjeni odnosa političkih snaga u gradu.

Borba za nacionalno i socijalno oslobođenje, za ciljeve narodnooslobodilačke borbe, postala je već u početnom periodu rata najšira osnova za okupljanje svih rodoljubnih snaga u Mostaru. Oslobođilački i revolucionarni front u gradu bio je širok i čvrst. Za sve veći broj ljudi, žena, posebno omladine, borbe za ciljeve NOP bila je osnovni sadržaj rada i ponašanja. Treba podvući da je kurs NOP na njegovanju tradicija zajedničkog življenja, na razvijanje bratstva i jedinstva svih naših naroda, imao najširu podršku u gradu. I stariji ljudi i žene su razumijevali i podržavali te strategijske zahtjeve NOP. U praksi ogromne većine stanovništva ispoljavala se historijska baština - najbolje tradicije najdalekovidnijih ljudi brojnih generacija, oplemenjena snažnim uticajem revolucionarnog i oslobodilačkog pokreta.

Veliki broj djece između 10 i 15 godina činio je značajne usluge NOP, ustvari učestvovao u pokretu.

Mostar je prihvatio veći broj progonjenih Jevreja iz Sarajeva, Zagreba i drugih gradova i muhadžire iz istočne Hercegovine i Bosne.

Bilo je i ljudi koji nisu imali snage da se uključe u NOP ali su bili rijetki oni koji su se uvalili u službu okupatora i kvislinga. Vladala je atmosfera u kojoj je izrazita većina stanovništva smatrala da je kolaboracija sa okupatorom i kvislinzima najgnusniji grijeh, da je izdaja zemlje najteži zločin prema narodu. Ciljevi NOP sjedinjavali su časne ljude i motivirali ih da se bore.

Odlazak mladih ljudi u jedinice naše narodne i revolucionarne vojske tekao je neprekidno sve četiri ratne godine. To su bili

istinski dobrovoljci koji su se obično grupisali na pogodnim mjestima u gradu, djelimično ili potpuno naoružavali i onda probijali kroz manje međuprostore okupatorsko-kvislinškog obruča do naših jedinica ili su, u pojedinim slučajevima, formirali jezgra za pokretanje oružane borbe. U uslovima kada je dolazilo do stagnacije i usporavanja tog procesa (na primjer u drugoj polovini 1942. godine), onda to nije bila posljedica malaksavanja zahtjeva mladih da se bore i s oružjem u ruci - uostalom, poznate su i brojne oružane akcije na pripadnike okupatorsko-kvislinških formacija u gradu - nego, u najvećoj mjeri vojno-političke situacije oko grada i u Hercegovini i stepena sposobnosti i iskustva organizacija KP i NOP. Među partizanskim borcima-Mostarcima u dramatičnim događajima u proljeće 1942. u Hercegovini i u toku trajanja rata uopšte nije bilo kolebanja oko angažovanja u borbi protiv njemačkih i talijanskih snaga i bilo kojih kvislinških formacija, osipanja i prelaženja na stranu neprijatelja. Mostarci koji su se uključivali u oružanu borbu bili su dobrovoljci čvrsto opredijeljeni i motivisani ciljevima narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije. Većina tih dobrovoljaca: radnika, đaka, studenata, zanatlija i dr. bila je ponesena idealima radničkog pokreta, mnogi od njih bili su članovi KPJ, SKOJ-a ili bliski našoj Partiji i prije ustanka - pogotovu ako je riječ o dobrovoljcima u prvim godinama rata. Politička izgradnja a prije svega djelovanje, učešće u borbi, bili su prioritetni zadaci komunista i drugih pripadnika NOP-a. Nije se, međutim, poklanjala dovoljna briga elementarnom vojnom osposobljavanju onih koji su se pripremali da izađu iz grada i uključe u jedinice naše vojske. Vjerujem da se i u tim uslovima moglo učiniti više u tom pogledu.

Po prirodi svog posla "ilegalci" su saradivali sa određenim krugom ljudi koji se obično širio s dužinom njegovog djelovanja u gradu. Mnogi građani su ih znali od ranije, ako su bili Mostarci, ili ubrzo upoznali, ako su došli iz drugih rejona ili sa slobodne teritorije. Postepeno su ih zapažali i oni koji nisu bili direktno angažovani u našem pokretu. Drugarice koje su se povremeno kretale u zaru prolazile su neopaženije. U povoljnijoj situaciji bili su oni partijski borci i drugi aktivisti NOP koji su legalno živjeli u gradu i imali uvjerljive "legende" (uvjerljiva obrazloženja) o svom boravku i poslovima.

Komuniste su cijenili i široko podržavali u mostarskoj sredini. Bili su primjer zalaganja u borbi, izlaganja opasnostima i samoodricanja, bliski svim ljudima koji su trpjeli teror okupatora

i kvislinga, materijalne nestašice i dr. Ti drugovi i drugarice nisu imali nikakvih materijalnih i drugih privilegija. Nisu ih ni tražili. Uostalom, privilegije u tim uslovima nisu bile ni moguće. I ostali aktivisti NOP bili su u suštini u istom položaju. Možda su u najtežem bili oni zreli, porodični ljudi koji su svakim svojim postupkom, doprinosom NOP-u riskirali, ne samo svoj nego i živote članova svojih porodica. Milosti od strane okupatora i kvislinga niko nije očekivao, a rijetko je ko i tražio.

“Ilegalac” mora dobro poznavati grad, ulice, sokake, moguće odstupnice i skrovišta, vojne i policijske kasarne i druga uporišta neprijatelja, uobičajena kretanja njegovih patrola, mjesta stražara itd., a prije svega ljude, posebno one na koje se može osloniti u borbi i svakoj nevolji i što više onih koje mora izbjegavati. Mora biti psihički stabilan, sposoban da izmiče zamkama doušnika policije: da se sam i bez direktne podrške aktivista NOP, sučeli, iznenadno, na ulici, u stanu, u skrovištu, sa vojnim i policijskim grupama neprijatelja i njihovim agentima. U takvim situacijama oslanja se na svoju dovitljivost, hrabrost i brzinu, a od naoružanja najčešće samo na svoj revolver. A ako padne u ruke neprijatelja, ima dvije mogućnosti: da po svaku cijenu izdrži najsurovije mučenje - i umre ili da izda pokret i drugove - i opet umre odmah ili istruhne u logoru. U najboljem slučaju mogao je da računa na bjekstvo uz pomoć naše organizacije ili na razmjenu za zarobljene vojne starješine i funkcionere okupatora i kvislinga. U Mostaru je u toku četverogodišnje borbe bilo samo nekoliko slučajeva moralne kapitulacije uhapšenih i pretučenih aktivista NOP. U godinama pred rat, sjećam se, na skojevskim i partijskim sastancima često je bilo govora o konspiraciji i posebno, o držanju pred policijom. Ta tradicija je sačuvana i razvijena i u borbi u okupiranim gradovima. Najveći broj naših aktivista koji su pali u ruke okupatora i kvislinga držao se junački i pod najtežim terorom. Trebalo bi dalje prikupljati činjenice o tome i ispisati nove stranice o dostojanstvu i moralu boraca revolucije. Mnoge od tih sudbina mogu da uđu u antologije revolucionarne svijesti, prkosa i izdržljivosti ljudi ponesenih idealima pravde i slobode. Herojstva mnogih naših revolucionarnih boraca u policijskim istragama, logorima i stratištima mogu se upoređivati sa najvišim junaštvima u oružanoj borbi. Takvi su bili uslovi borbe za koju su se dobrovoljno opredjeljivali naši borci, mladići i djevojke, stariji i iskusniji. Mnogi ilegalci smatrali su potpunim oslobođenjem odlazak u NOVJ.

U mostarskoj sredini imao sam osjećaj sigurnosti - vjeru da će mene i moje drugove, ako nas progone policijske i vojne snage okupatora, ogromna većina ljudi i žena, ako nas i ne pozna lično, prihvatiti, skloniti ili pokazati izlaze. Dovoljno je da shvate da je progonjeni pripadnik NOP. Nikada nisam primijetio da sam težak, nepoželjan u kućama gdje sam noćivao ili dolazio na sastanke. Ukućani, naročito starije žene, često su na smjene dežurali i osmatrali okolinu, upozoravali na mogućnosti odstupanja - prebacivanja u susjedne avlije i bašče i alarmirali u slučaju direktnih opasnosti. Tu su uvijek bile i merdevine za prebacivanje preko visokih zidova. Sjećam se Meve Grebo, majke Hame i Esada, ukućana u porodici Omera Balte i drugih kako su duge noćne sate bdjeli i pratili iza zavjesa šta se zbiva na prilazima njihovim kućama. Tako su se ponašali svi koji su nam ustupali stanove za sastanke i druge aktivnosti. Uoči i za vrijeme zasjedanja Okružnog i Mjesnog komiteta funkcionisalo je obezbjeđenje na široj prostoriji - jedan broj omladinaca, a obično naoružanih i drugih pripadnika NOP, osmatrao je duž ulica koje su izvodile do mjesta sastanka, spremni da alarmiraju i direktno intervenišu oružjem i osiguraju izvlačenje aktivista pokreta. Otkazivanje gostoprimstva ili neke druge podrške borcima NOP, većina ljudi je smatrala nečasnim. Ne sjećam se da se iko od naših drugova požalio na to. Našim aktivistima u Mostaru bilo je relativno lakše da se održe i djeluju nego u nekim drugim gradovima na okupiranoj teritoriji.

U ljeto 1943. godine, u poznatim okolnostima, Mostar je bio pritisnut jakim okupatorsko-kvislinškim snagama, izložen njihovim blokadama, racijama i divljačkim represalijama, a tijesan da zbrinja i sačuva brojne borce i "ilegalce". Velikom broju naših drugova trebalo je osigurati stanove, materijalno i sanitetsko obezbjeđenje i dr. (iscrpljenim borcima Mostarskog bataljona među kojima je bilo i ranjenika, omladinaca iz razbijene omladinske jedinice na Kamenjoj, kompromitovanim aktivistima, kuririma, drugovima koji su radili u partijskoj tehnici). Nastali su krupni problemi, vjerovatno po nekim elementima veći nego u bilo kojem periodu rata - izuzev možda u ljeto 1941. godine kada je partijska organizacija u Mostaru učestvovala u pokretanju ustanka na širem prostoru u Hercegovini. Samo zahvaljujući podršci stanovništva vjernog NOP i relativno brzom "pražnjenju" grada - izlaskom na teren naših ratnika iako su neki od njih bili još neoporavljeni i kompromitovanih drugova i njihovim uključivanjem u jedinice naše vojske, naši gubici nisu bili

veliki. To je bio pravi put da se te naše snage sačuvaju i ponovo uvedu u borbu. Bilo je to na liniji naše strategije čije je težište borbe na širokim vangradskim područjima i na partizanskom ratovanju. Ni najtežim represalijama okupatori i kvislinzi nisu mogli zaplašiti i smiriti oslobodilačke i revolucionarne snage u gradu. Organizacija NOP savladala je teška iskušenja: u njenim redovima bilo je uvijek snaga koje su popunjavale mjesta onih koji su otišli u partizanske jedinice, pali u borbi ili konfinirani, snaga koje su osiguravale obnovu i jačanje oslobodilačkog i revolucionarnog pokreta u gradu. Kontinuitet borbe nije prekidan.

Rekao bih nešto o bošnjačkom (muslimanskom) građanskom krugu u Drugom svjetskom ratu. Riječ je o elementima: a) uključenim u kvislinški režim NDH, b) grupaciji koja je nastojala da se direktno veže za njemačkom okupatoru (u Mostaru za talijanskog) i c) marginalnoj grupi u sastavu četnika D. Mihajlovića, koji su bili svrstani u talijanske pomoćne trupe ("Milizia volontaria anticomunista") za borbu protiv NOVJ. Sve te struje polazile su od procjene da će prevagnuti okupatorske sile - neki od tih kolaboranata računali su da, u slučaju drugačijeg ishoda rata, neće biti odbijene od zapadnih sila, članica antihitlerovske koalicije. Njihov uticaj je slabio tokom rata. Imali su sporednu ulogu u vrhovima Pavelićevog režima (M. Hadžijahić, u spisu "Posebnost BiH i stradanja Muslimana", navodi da je od blizu dvije hiljade visokih funkcionera NDH na Muslimane otpadalo oko 4%). Angažovanje Muslimana u organima ustaškog režima u Mostaru bilo je neznatno - svodilo se na pojedince. Muslimanski faktori koji su nastojali da steknu status kvislinga, direktno potčinjenih okupatoru po uzoru na režime A. Pavelića, M. Nedića, L. Rupnika ili status kakav je imao D. Mihajlović, nisu uspjeli, prije svega zbog toga što Nijemci i Italijani nisu cijenili da oni posjeduju neophodnu "kritičnu masu", te su stoga uvijek preferirali interese grupacija Pavelića, Nedića i drugih. Faktički su gurali te muslimanske elemente na poziciju pomoćnika svojih kvislinga. Kvislinški elementi među Muslimanima nisu postavljali pitanje nacionalnog identiteta Muslimana. Uvlačili su dosta brojne muslimanske izbjeglice i sirotinju u domobrane, ustaške, njemačke legionarske i SS formacije i snose odgovornost za pogibije mnogih, ali i učešće nekih od tih mobilisanih, u ratnim zločinima. Za lične koristi kvislinzi su žrtvovali glave, interese i ugled muslimanskog naroda.

Nasuprot ovim profašističkim strujama, među Muslimanima građanskog kruga javlja se snažan pokret demokratskih, narodnooslobodilačkih i antifašističkih obilježja i ciljeva. Nosioci takvih opredjeljenja sudjeluju u utvrđivanju osnovnih antige-nocidnih i antifašističkih stavova u poznatim rezolucijama Muslimana 1941. i 1942. godine. Umjesto priklanjanja zagrebačkoj i beogradskoj desnici, čija je strategija planirala i podjelu BiH, asimilaciju ili progom Muslimana, muslimanski napredni građanski krugovi orijentišu se prema progresivnim antifašističkim snagama koje se tradicionalno zalažu za socijalnu pravdu, punu ravnopravnost naroda i njihovu federativnu zajednicu na jugoslovenskom i balkanskom prostoru. U takvom opredjeljenju vidjeli su životne interese muslimanskog i svih drugih naših naroda. Pomenuću imena nekih od tih patriota i antifašista: Nuriya Pozderac, Sulejman Filipović, Muhamed Maglajlić, Zaim Šarac, Huso Brkić, muftija Muhamed-Šefkija Kurt, Husein Mujić, Hamdija Čemerlić, Hamdija Karamehmedović, Muhamed Sudžuka, Abdulah Kunosić, Sabit Hozić, Čamil Sijarić, Huso Begić, Omer Gluhić, Abdulah Pjanić, Muhamed Mujkić, Omer Osmić, Fahribeg Filipović, Mustafa Hajdarević, Asim Čemerlić, Murat Zaimović, Smail Hadžiosmanović, hadži Mehmed Mujkić Mujbeg Rustembegović.... Među tim patriotima bili su i brojni građani Mostara i neposredne okolice: Husaga Čišić, muftija Omer Džabić, Husnija i Alija Kurt, Smail-aga Čemalović, Čazim Ugljen, Mehmed Grebo, Šefko, Salko i Edhem Komadina, Omer Kalajdžić, Alija i Asim Opijač, Hasan Kebo, Ibro Brkić, Ibrahim Fejić, Alija Orman, Salih Čišić, Mustafa Alikalfić, Vehbija Imamović, Sulejman Krpo, Hakija Raljević, Ramiz Mango, Hasan Mrkonjić i Alaga Ševa. Ti i mnogi drugi patrioti i antifašisti, zajedno sa muslimanskim i drugim komunistima u redovima NOP-a, doprinosili su opstanku Muslimana, afirmaciji njihovog nacionalnog identiteta, obnovi države BiH - zajednice ravnopravnih građana i naroda Srba, Muslimana, Hrvata i drugih, jedne od šest federalnih jedinica DFJ i odigrali odlučujuću ulogu da muslimanski narod zauzme časno mjesto među subjektima naše narodnooslobodilačke borbe.

Rat 1992 - 1995. godine - odbrana R BiH.

Prvu vijest o zločinačkim udarima Perišića po Mostaru dobio sam od unuka moje svastike, Faruka, jedanaestogodišnjeg dječaka. Taj dragi dečko u toku trajanja artiljerijske vatre, iz

podruma gdje su se njegovi sklonili, istrčao je u stan, na telefon - htio je da se oprost, kako je rekao, s nama u Sarajevu. I njegova majka Amra je objasnila situaciju. Potreslo me je to!. Nazvao sam prijatelje u Beogradu i zamolio ih da se obrate načelniku Generalštaba da obustavi vatru. Pozvao sam se na argumente: o ljepotama Mostara, njegovoj materijalnoj i duhovnoj baštini, bogatoj tradiciji zajedničkog življenja, na činjenicu da je Mostar jedno od najjačih uporišta NOP u Jugoslaviji i da je u NOB dao velike žrtve: istakao sam da je dvije-tri nedjelje prije tog masakra Mostara, oko 20 hiljada Mostaraca demonstriralo protiv ustaških deverzija na Partizanskom groblju: pominjao sam besmislene tvrdnje komandi JNA da se radi o odgovoru povodom navodnog kidnapovanja dva oficira i sl. Drugovi su pronašli NGŠ i prenijeli mi da je hladno odgovorio "da oni tuku ustaše u Mostaru". Zvao sam i cijenjenog akademika, Mostarca Izidora Papu i molio da pokuša da urazumi neke ljude u Predsjedništvu SFRJ i SSNO. Pokušao je. Pokušavali su i drugi drugovi u Sarajevu i Beogradu - međutim, kocka je već ranije bila bačena! Slobodarski Mostar, uporište humanizma i progressa, na putu je svakoj tupavosti i primitivizmu, pogotovo osvajačkim i genocidnim strategijama pobješnjelih četničkih i ustaških hordi.

Polu godine pošto su napisani ovi redovi ustaše su srušile Stari most... Slobodni Mostar će pronaći nove majstore Hajrudine koji će s ljubavlju obnoviti tu veličanstvenu građevinu - simbol ljepote, plemenitog stvaralaštva i zajedništva ljudi. Bila bi pravda i na ponos generacijama i naše baštine, kada bi neimar, časn Bogdan Bogdanović, uz Partizansko groblje, izgradio i još jedan hram - palim braniocima Mostara i žrtvama fašističkog genocida u ovom ratu.

Poslije prvih vijesti o napadu HVO na Prozor, poslao sam pismo generalu J. Bobetku i A. Tusu u Zagreb, novembra 1992. godine. Ti generali bili su tada na rukovodećim dužnostima u oružanim snagama Republike Hrvatske. Pismo sam uručio i M. Tripalu, koji se probio u opkoljeno i masakrirano Sarajevo, izražavajući solidarnost sa multietničkom, demokratskom i cjelovitom RBiH. Pismo glasi:

"Obraćam Vam se kraćim tekstom, zaprvo skromnim krokijem na temu hrvatsko-bosanskohercegovačkih odnosa. Odlučio sam da se obratim Vama, jer se poznajemo, radili smo zajedno, povremeno raspravljali o vojnim i političkim pitanjima, slagali se, ali i razilazili. Molim da razmislite o nekim, po mom

mišljenju bitnim činjenicama. Razumije se, problem je složeniji i zahtijevao bi više prostora. Mislim da stvari idu u velikoj mjeri pogrešnim putem - a ne mora biti tako.

1. Republika Hrvatska je dugo vremena nosila teret otpora agresiji Srbije, Crne Gore, bivše JNA i četničkih formacija. Podnosi, neosporno i danas velika opterećenja i žrtve.

2. Republika Hrvatska je prihvatila stotine hiljada prognanih iz Republike BiH, žrtava osvajačkog rata, bestijalnog etničkog čišćenja i pljačke.

3. Republika Hrvatska osuđuje agresiju na RBiH, priznala je suverenost države Bosne i Hercegovine..

4. Potrebno je s najvećom pažnjom analizirati sve kritičke primjedbe iz Republike Hrvatske na račun ponašanja RBiH i njenog rukovodstva u ovom vremenu.

5. RBiH je spriječila da se veliki bh potencijali u živoj sili - njihov najveći dio (vojni obveznici, rezervne vojne starješine, regrutni kontingenti) kao i značajna materijalna sredstva uključuju u OS agresora na Republiku Hrvatsku. Napominjem da se radi o više stotina hiljada ljudi od kojih je 100 hiljada rezervnih vojnih starješina. Odnosi snaga na frontu u RH bili bi bitno drukčiji da nije tako postupljeno.

6. RBiH nije podržavala agresiju na Republiku Hrvatsku. Naprotiv. Vjerovatno je u tome mogla biti i odlučnija.

7. RBiH se nije priključila tzv. jugoslovenskoj federaciji - Srbiji i Crnoj Gori, iako je bilo sirenskih poziva.

8. RBiH nije pravila planove i nije dijelila teritoriju Republike Hrvatske s režimom u Bgd. Nažalost, rukovodeći faktori RH i neki njihovi sljedbenici u RBiH to čine sada s teritorijom RBiH.

Valja podsjetiti da je to 1939. godine radio i V. Maček sa D. Cvetkovićem i dvorom Karađorđevića. Citiraću jednu od brojnih programskih izjava o tome:

“Spremnost za razgraničenje značila bi da možda nije neizbježan rat u BiH i stvarilo bi se na vrhuncu krize ono što nismo uspjeli lanjskim pregovorima. Možda je moguće postići sporazum kao 1939. godine, ali još povoljnije. Srbija bi dobila “svoje” na ovoj strani Drine, a “ujedno bi se Hrvatskoj priključilo njezine krajeve jer je sadašnji hrvatski PEREC neprirodan.... U hrvatskom je interesu da se taj problem riješi na naravan način, na način kako je to bilo riješena Banovina. Pri tome bi mogao ostati dio zemlje Bosne” gdje bi Muslimani imali

većinu i ta država "Bosna bi mogla biti tampon između Hrvatske i Srbije i time bi ujedno nestala i kolonijalna tvorevina BiH".

(Tuđman, "Slobodna Dalmacija", 31. 12. 1991. -1.I. 1992.).

Podsjetio bih ponovo na 1939., na sporazum A. Hitlera i J. Staljina o podjeli Poljske, ali i na političke, moralne i druge posljednice toga sramnog čina, kao i na razvoj odnosa među tim djelateljima posebno. Šta znači tvrdnja o kolonijalnoj tvorevini BiH? A kakav je status u to vrijeme bio Hrvatske, Srbije, Slovenije, Makedonije, Češke, Slovačke i mnogih drugih...

9. RBiH je već mjesecima na težištu udara agresora i veže njegove glavne snage. Trpi ogromne ljudske gubitke i materijalna razaranja.

10. Na teritoriji RBiH snage HVO, uz velike žrtve, postižu značajne rezultate u borbi protiv agresije. Međutim, opravdani su ozbiljni prigovori na neke stavove i ponašanja sadašnjih rukovodećih faktora HDZ i HVO koji slabe odbranu RBiH, potkopavaju odnose Republike Hrvatske i RBiH, a posebno odnose Hrvata i Muslimana, nemaju civilizacijsku perspektivu, a sigurno je da to nije put u Evropu. Ne treba se zavaravati - nisu u pitanju incidenti lokalnih političkih i vojnih moćnika ili nekih sredstava informisanja, nego se radi o problemima stratejskog značaja. Nikako ne mislim da dio odgovornosti ne pada na BiH stranu.

O političkim i vojnim konsekvencama navedenih fakata ne bih govorio ovdje, kao ni o uticaju spoljnih faktora.

Postojanje RBiH kao građanske, demokratske države ravnopravnih građana i naroda u interesu je svih u Bosni i Hercegovini, kao i Hrvatske i Srbije i drugih, a rezultat je historijskih procesa, počevši od srednjevjekovne bosanske države, preko NOR-a do naših dana i, napose, rješavanja muslimanskog, hrvatskog i srpskog nacionalnog pitanja. Podsjećam i na historijat utvrđivanja odluka AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a. Gledajući generalno, suštinski, mislim da od Titove formule o rješenju tih problema do danas nije otkrivena bolja. Vama je poznato i gledanje M. Krleže na to pitanje.

Podržavam svaku inicijativu koja može da doprinese pravednom odbrambenom, oslobodilačkom i antifašističkom ratu koji vodi RBiH protiv agresije, genocida nad Muslimanima i Hrvatima, etničkog čišćenja, neizvodljivog i nepotrebnog čerečenja RBiH na nacionalne kantone ili između Srbije i Hrvatske, uništenja i pljačke bosanskohercegovačke privrede i dr. Podržavam,

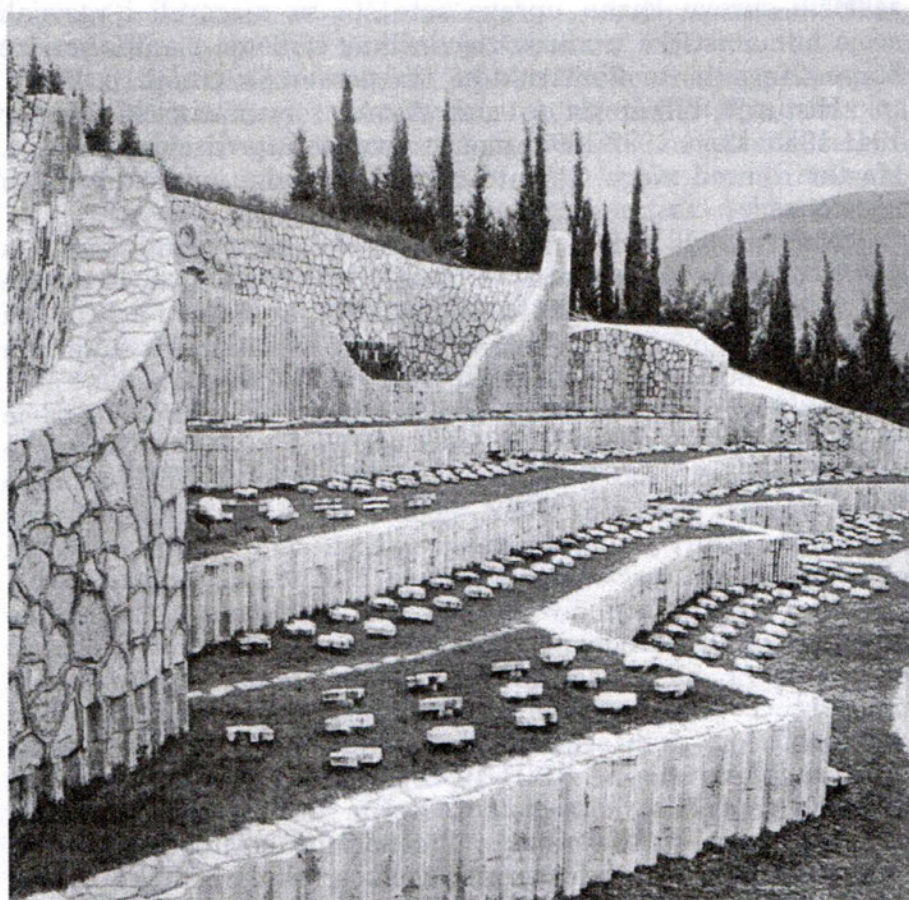
isto tako, nezavisnu, cjelovitu, građansku demokratsku državu BiH ravnopravnih građana sa svim pravima i slobodama po evropskim standardima i naroda: Muslimana, Hrvata i Srba i svih drugih, kažnjavanje ratnih zločinaca, povratak prognanih na njihova ognjišta, naplatu ratne štete od agresora, državu otvorenu prema civilizacijskim prirodnim procesima saradnje i udruživanja na raznim područjima života s državama u užem i širem okruženju. Uvjeren sam da je interes hrvatskog naroda u BiH da ima potpuno ravnopravan status na čitavom prostoru RBiH i da granice RBiH idu linijom kojom su išle stoljećima.

Kurs na razbijanje RBiH ostavlja topove agresora pred Zadrom, Siskom i Karlovcem, Novskom, Gradiškom..., a Zagreb je u dometu raketa Z-Z i onih kraćeg dometa, dok njegova predgrađa ostaju u dometu dalekometne artiljerije. Taj kurs ruši temelje na kojima je moguće graditi saradnju i prijateljstvo naroda na našim prostorima, a proširuje mogućnosti za reprodukciju i jačanje nacionalističkih i klerikalnih snaga u sopstvenoj sredini i kod susjeda. Pri tome se gubi i perspektiva civilizacijskih kretanja na ovim našim nesretnim područjima, u sredinama svih naših naroda i država (narodića i državica po D. Tucoviću). U pitanju je opstanak obje države RBiH i RH.

Izlazi postoje - mislim, prije svega, na Platformu Predsjedništva RBiH, suštinu ponude učinjene iz Ženeve, kao i na demokratske snage razumnih u BiH, susjednim državama i šire, u Evropi i svijetu. Postoje i nacionalističke i klerikalne snage koje nas sve guraju u "tridesetogodišnji rat" ili u ciklus ratova s tendencijom širenja i na druga područja. Nalazeći takve izlaze, postoje šanse za čovjeka u borbi protiv "vukova, svinja, najodvratnije, slijepe, sulude, bijesne zvjeradi" (po M. Krleži).

Imam više bliskih prijatelja i među Hrvatima ovdje u rodnom gradu. S njima dijelim suštinska gledanja na procjenu situacije kao i na puteve spasa i perspektivu BiH".

Progressivne snage u Mostaru oslanjaju se i na tradicije tolerancije, zajedničkog življenja ljudi, koje sežu duboko u prošlost. Te tradicije bile su u velikoj mjeri osnova i podsticaj razmahu ideja radničkog i narodnooslobodilačkog pokreta u gradu u godinama pred Drugi svjetski rat, posebno u tom ratu, Mostar je izrastao u jedno od najjačih žarišta narodnooslobodilačke antifašističke borbe na našim bh prostorima, a i mnogo šire. U

bici na Sutjesci 1943. godine, Deseta hercegovačka brigada, u čijem se sastavu borio Mostarski bataljon, imala je blizu 400 poginulih boraca - svaki treći bio je Hrvat, Bošnjak ili Srbin. Treba pogledati Partizansko groblje, pa brojne dokumente o doprinosu i žrtvama građana Mostara u prošlom ratu. Branioци Mostara u ovom ratu potvrđuju i obogaćuju te vrijednosti. Zločinačka nasrtanja 1992-1995. ispoljavala su radikalnu svirepost i zbog težnji nasljednika kvislinga, četničkih i ustaških hordi iz prošlog rata, da se revanširaju slobodarskom i antifašističkom Mostaru.

Ima pokušaja da se istine o Drugom svjetskom ratu guraju pod ćilim i pretvore u tabu-teme ili na razne načine krivotvore. Javljuju se i apsurdne teze da su Mostar, njegovi ljudi i djeca,

zaslužili surovu kaznu upravo zato što su nje govali i razvijali svoje humanističke tradicije zajedničkog življenja i antifašističke borbe. Koga bi to konstruktori tih perverzija poslali u Hag?

Historija bilježi da je slobodarski i antifašistički Mostar 1941-1945. kao i 1992-1995. snažno uporište u predziđu civilizacije. Mostar i pored svega što se dogodilo i događa, ima šanse da to mjesto zadrži ili da ga ponovo osvoji.

Naši narodi u BiH stoljećima žive zajedno, izmiješani, na gotovo čitavom bh prostoru. Uz prekid kontinuiteta, savladavanje ili samopokušaj savladavanja teških problema i u sferi međunacionalnih odnosa, građena je jedna civilizacija na putevima progresa. Bosna je vijekovima bila multikonfesionalna, a u periodu formiranja nacija postala je i multinacionalna. RBiH je rezultat stoljetnih zbivanja, počevši od srednjevjekovne bosanske države, pa preko našeg NOR-a, AVNOJ-a i ZAVNOBIH-a preko Referenduma početkom 1992. godine do naših dana odbrane Republike. RBiH je najpogodniji, uvjeren sam i jedini državni oblik rješavanja nacionalnog pitanja i odnosa Bošnjaka, Srba, Hrvata i drugih koji žive na bh tlu. Nacionalno pitanje bilo kojeg od naših naroda ne može se uspješno rješavati izolirano od cjeline i naših zajedničkih, isprepletenih, međuzavisnih perspektiva. Multinacionalna, demokratska, zavnbihska RBiH doprinosila je civilizacijskim kretanjima na Balkanu i širim prostorima. Agresija na RBiH 1992. prekinula je te civilizacijske tokove i zaprijetila katastrofom. Režim u Beogradu krenuo je u ostvarivanje svoje osvajačke i genocidne strategije, pošto je osigurao transformaciju Armije u velikosrpsku i podršku njenog vrha, punu podršku nacističkog SDS i pošto je utvrdio podjelu BiH sa svojim nacionalističkim partnerima u Zagrebu. Ti udari sa Zapada učinili su našu odbranu krajnje dramatičnom. Odbranili smo u ratu 1992-1996. osnovne uslove za opstanak i renesansu Bosne i Hercegovine. Budućnost BiH zavisi prije svega od građana BiH, njihovog opredjeljenja i ponašanja. ZAVNOBiH nije samo historija, baština, njegovi dometi i poruke inspirišu i danas da istrajemo i da nalazimo izlaze na putevima civilizacije. Ogromne su žrtve pale - moramo ostati vjerni porukama tih grobova, branitelja naše domovine u oba odbrambena rata i čitave naše prošlosti. Prognani građani RBiH moraju se vratiti svojim domovima a ratni zločinci moraju biti kažnjeni - bez toga BiH nema budućnosti. Mir i prosperitet BiH zavisi u velikoj mjeri od demokratizacije Srbije i Hrvatske. Mi u RBiH možemo doprinositi tim procesima, prije svega, dometima u

izgradnji multinacionalne, demokratske i sekularne države RBiH. Multinacionalnost nije karakteristika samo BiH.

Stari partizanski ratnici koji su imali snage, poštenja i pameti da ostanu vjerni najboljim tradicijama NOR-a, sada na zalasku svog životnog puta, mogu da kažu: sudjelovali smo u oslobodilačkoj i antifašističkoj borbi 1941-1945., branili smo sve žrtve genocida, spasili naše narode da ne nestanu sa historijske scene, pomogli da se obnovi država BiH na osnovama ravnopravnosti njenih naroda, spriječili agresiju Staljina i sačuvali mir i nezavisnost domovine, doprinosili i doprinosimo koliko više možemo - i mi, naša djeca i unuci odbrani RBiH i njenoj izgradnji kao demokratskog i multietničkog društva. Vjerujemo da je svako od ovih djela dovoljno da se potvrdi da smo živjeli i borili se časno i da mirno, čista obraza, možemo da odlazimo. Svjesni smo da sudu nauke i prakse podliježu svi faktori i njihova ponašanja koji su uticali i utiču na društvene tokove u prošlosti i danas.

Mr. Senija MILIŠIĆ

ANTIFAŠIZAM MOSTARA U DRUGOM SVJETSKOM RATU

Narodnooslobodilački pokret u okupiranom gradu u toku rata specifičan je oblik narodnooslobodilačke borbe u cjelini, ali i njen sastavni i neraskidivi dio. Komunistička partija i SKOJ bili su nosioci, rukovodioci i organizatori NOP-a u Mostaru. U toku rata ove dvije organizacije proširile su osnovicu svoga djelovanja osnivanjem novih antifašističkih organizacija. Rad tih nosilaca NOP-a izražava se u organizaciji Narodne pomoći, narodnooslobodilačkih odbora, rukovođenju oružanim akcijama, izdavačkoj djelatnosti, organizovanju kanala i punktova kojima se odlazilo iz okupiranog grada na teren, mobilizaciji ljudstva i prikupljanju raznog materijala za potrebe partizanskih jedinica, organizovanju obavještajne službe, stvaranju uporišta u neprijateljskim vojnim jedinicama. Stanje u gradu bilo je takvo da se moralo računati na dugotrajnu i iscrpljujuću borbu protiv neprijatelja koji je u svakom pogledu bio nadmoćniji. Ustanak u gradu u kome su bile koncentrisane velike neprijateljske snage nije dolazio u obzir, pa je stoga rukovodstvo ustanka krenulo sa strategijom postepenog razvijanja ustanka kroz dugotrajnu borbu i iscrpljivanje neprijatelja. U navedenim okolnostima, uloga Mostara dolazi do izražaja na cijelom području Hercegovine. Mostarska partijska organizacija imala je stoga posebnu ulogu. Ona je upućivala svoje članove i građane u partizanske odrede širom Bosne i Hercegovine. Ovi kadrovi postali su najvećim dijelom vojni i politički rukovodioci ustaničkih jedinica.

Narodnooslobodilački pokret u Mostaru bio je za sve četiri godine rata bogat i raznovrstan. U njemu su učestvovali i revolucionari i građani. Svaka ulica i svaka kuća bile su poprište revolucionarne borbe. Mostarska partijska organizacija

borila se od prvog dana za politički uticaj među građanima Mostara, kako bi ih odvojila od uticaja ustaša, četnika, i Talijana. Ustaški pokret u gradu nije mogao imati jače uporište, jer su svi poštenu ljudi veoma brzo vidjeli o kakvoj se zlikovačkoj tvorevini radi. Zločini koje su počinili ustaše, Talijani, četnici i Nijemci bili su javni, vidljivi i masovni. Mostar je početak rata dočekao sa solidnom revolucionarnom bazom na koju se narodnooslobodilački pokret mogao s uspjehom nastaviti. Brojem, partijska organizacija u Mostaru bila je kadrovska, ali je presudno bilo to koliki je uticaj imala na sve slojeve stanovništva. Simpatizeri su bili antifašistički opredijeljeni građani, koji ideološki možda nisu uvijek pripadali Partiji, ali su u borbu protiv fašizma ušli s njom, dakle na antifašističkoj platformi, koja je od početka bila veoma široka i pružila mogućnost svim poštenim građanima i patriotama da u njoj sudjeluju. "Stvoren je tihi ilegalni front u kome su moralne vrijednosti ljudi došle do velikog izražaja".

Zadaci koje je Partija, zajedno sa svim ostalim antifašističkim organizacijama NOP-a, izvršavala bili su brojni i raznovrsni. Na prvom je mjestu bila mobilizacija svih snaga i sredstava za borbu protiv fašizma. Za četiri godine rata gotovo da i nije bilo mjeseca a da na slobodnu teritoriju nije iz grada izašao neki odred. Broj odreda i ljudi teško je utvrditi. U partizanske odrede odlazili su u prvom redu aktivisti koje je policija tražila, a nisu bili neophodni za ilegalni rad u gradu i rodoljubi koji su htjeli da se bore. Svaki borac nosio je oružje, municiju, sanitetski i propagandni materijal. Organizovanje i izlazak držani su u najvećoj tajnosti. I pored toga, neprijatelj je uspio saznati za izlazak, ali su sve njegove akcije i zasjede u cilju sprečavanja istih, ostale bez uspjeha.

Antifašističke organizacije Mostara bile su izložene strahovitom udaru ustaške i talijanske policije, pomognute četničkim špijunima. Zato je u gradu, kao jedna od mjera bezbjednosti NOP-a u borbi protiv neprijatelja, bila organizovana služba kontrole i obavještanja o kretanju policije, ustaša i okupatorskih organa kao i aktivnosti njihovih saradnika.

Nošena plemenitim idealima, omladina je bez kolebanja i straha izvršavala i najteže zadatke. Ona se iskazala u svim oblicima antifašističkog djelovanja na brojnim zadacima. Udarne grupe ulazile su u talijanska skladišta i odnosile oružje i municiju, koji su nakon toga otpremani u partizanske jedinice. Omladinci su noću, za vrijeme policijskog sata, pisali parole i

antifašističke znakove po gradu, dijelili letke i propagandni materijal.

Žene i djevojke Mostara izvršile su niz zadataka u sklopu NOP-a. Bile su kuriri i održavale ilegalna skladišta različitog materijala. Naročito je vrijedan bio njihov rad u okviru Narodne pomoći. Mnoge žene, iako formalno nisu bile organizovane u AF-u, davale su pomoć u najrazličitijim oblicima i time pomagale NOP u cjelini, a u isto vrijeme, omasovljavale su antifašistički pokret u gradu. Bile su veoma aktivne i veoma hrabre. U decembru 1941. godine došlo je do otvorenog protesta žena sa zahtjevom da se povisi količina hljeba sa 4,5 na 9 kg mjesečno po osobi. Iako je ovaj zahtijev bio ekonomske naravi, imao je istovremeno i obilježje političkog zahtjeva. Kako su masovne akcije ili demonstracije u uslovima ustaškog terora bile teško izvedive, svaka, pa i najmanja aktivnost bila je od značaja.

Djelovanje Narodne pomoći, uz političko, imalo je veoma humano obilježje i predstavljalo je izraz solidarnosti ljudi svih društvenih slojeva sa žrtvama terora ustaške i okupatorske vlasti. Narodni zajam bio je raspisan radi nabavljanja raznog materijala za vojsku i druge potrebe borbe. Zadaci Narodne pomoći bili su raznovrsni i obimni, kao i oni narodnooslobodilačkih odbora. Skupljali su novčane priloge, hranu, odjeću, lijekove, sanitetski materijal, koji su onda dijeljeni najugroženijim građanima ili su slati u jedinice.

NOP u Mostaru naročitu aktivnost razvio je na području izdavačke djelatnosti. U gradu je svo vrijeme rata radila zajednička tehnika Oblasnog i Mjesnog komiteta Partije, a postojala je i posebna tehnika SKOJ-a. Tehnika je umnožavala Bilten (koji je donosio izvještaje s naših i savezničkih frontova, lokalna obavještenja i članke), a tu su se štampali i leci i proglassi.

Jedan od oblika otpora i borbe što ih je organizovala Komunistička partija, bile su oružane akcije, diverzije, atentati i sabotaze. Atentati na ustaške i četničke zlikovce, talijanske oficire i oružane akcije u gradu, imali su veoma velik politički i moralni efekt. Svaku od ovih akcija neprijatelj je surovo kažnjavao. Slijedila su hapšenja, mučenja, strijeljanja, odvođenja u logore, zabrane kretanja po gradu nakon 20 sati, prijetnje da će se nakon toga pucati bez opomene, postavljeno je mnoštvo karabinjerskih patrola na raskrsnicama i cestama, blokiran je put kojim su odredi izlazili iz grada, da bi na kraju grad počeli opasavati žicom.

Nakon sabotaže u Fabrici duhana i presijecanja telefonskog kabla njemačkih oružanih snaga, neprijatelj je surovo kaznio Mostarce. Velika ustaško-njemačka racija u novembru 1943., organizovana je s ciljem da se pohvataju borci Mostarskog bataljona koji su se nalazili u gradu. Uhapšeno je 36 lica, od kojih su sedmero bili borci. Svi su strijeljani. Gotovo da nije bilo kuće aktiviste i simpatizera NOP-a u kojoj se neko nije krio. "Teško je naći sličan primjer ljubavi i pažnje građana jednog grada prema ilegalcima kao što je Mostar".

Antifašističke snage imale su gubitaka, ali je borba u takvom obliku i dalje trajala. Treba naglasiti da je neprijatelj oštro reagovao na svaku pojavu otpora. Vršene su masovne odmazde, internacije, racije, kao i svi ostali oblici organičavanja lične slobode - dakle, teror u svim oblicima.

U Mostaru se, uprkos žrtvama, vodila neprekidna antifašistička borba, s većim ili manjim intenzitetom. Grad je sve vrijeme rata bio nepresušan izvor novih boraca i snabdijevanja. Karakteristična je pojava da razvojem i razmahom NOB-e, vodstvo ilegalnog pokreta u Mostaru postepeno preuzimaju mlađi kadrovi, regrutovani iz redova simpatizera, dok su stariji revolucionari odlazili da bi se uključili u oružanu borbu. Njihovim odlaskom borba u Mostaru nije prestajala. Svakodnevnim radom stalno se uvećavala antifašistička fronta NOP-a koja ga je pomagala svim, pa i najtežim momentima. Socijalni sastav članova, aktivista i simpatizera, govori da su u tom pokretu bile zastupljene sve kategorije stanovništva.

LITERATURA

Avdo Humo, Moja generacija, Sarajevo, 1984.
Hercegovina u NOB, Beograd, 1961.

Mina KUJOVIĆ

IZ ZAPISNIKA O "PEDAGOŠKOJ NEDJELJI", ODRŽANOJ U MOSTARU OD 7.-14. marta 1945. GODINE

Među spisima arhivskog fonda: "Ministarstvo prosvjete NR BiH 1945 - 1951.¹⁾" nalazi se i godišnji izvještaj o radu škola u Mostaru za školsku 1946/47. godinu. U dijelu izvještaja koji se odnosi na historijat mostarskog školstva u poratnom periodu stoji podatak da su u Mostaru tokom 1945. godine uspješno organizovane i održane tri manifestacije pod nazivom Prosvjetno-pedagoške nedjelje. Pedagoške nedjelje su bili seminari za učitelje, organizovane sa ciljem da ih upoznaju sa novim prosvjetnim i političkim prilikama u zemlji i zadacima prosvjetara u budućem nastavnom radu.

U pomenutom izvještaju stoji da su "pedagoške nedjelje" radile po metodu: predavanje, pitanja i odgovori predavača, pedagoga i školskih inspektora. Odgovori školskih inspektora imali su edukativnu težinu preporuka i smjernica za dalji rad prosvjetara.

Organizatori pedagoških nedjelja bili su: ZAVNOBiH, Odjeljenje za prosvjetu, odnosno Ministarstvo prosvjete NR BiH i Oblasni odbor za Hercegovinu, Odjeljenje za prosvjetu. Organizatori su uspjeli da okupe veliki broj prosvjetnih radnika iako su saobraćajne komunikacije zbog ratnih i poratnih prilika bile veoma otežane. Prva pedagoška nedjelja održana je već u martu 1945. god. dok je u mnogim dijelovima zemlje trajao rat.

Dosta je razloga koji su nalagali i uvjetovali organiziranje i održavanje ovih seminara. Opće je poznato da NOB 1941-1945. god. nije bila samo borba protiv okupatora nego i borba za uvođenje novog oblika društvenog uređenja. Zbog toga je ona imala revolucionarni karakter i mnogo širi značaj. Tokom NOB, uporedo uz vojne akcije, radilo se i na rješavanju niza

općih društvenih i političkih pitanja, a posebno na rješavanju kulturnih i prosvjetnih problema. Pitanje prosvjete postalo je važno političko pitanje, jer je nova država iziskivala i novo školstvo.

Organizatori pedagoških nedjelja imali su veoma odgovoran zadatak, jer je trebalo što prije otpočeti sa radom po novom sistemu školovanja-obrazovanja i odgoja mladih. Trebalo je da iskustva stečena tokom NOB-e budu što bolje iskorištena u daljem radu na podizanju općeg kulturnog i prosvjetnog nivoa naroda. Ova iskustva bila su izuzetno bogata. Aktivnost na kulturnom polju tokom rata ispoljavala se kroz široku mrežu različitih kurseva, bogatstvo tematskih predavanja, razne oblike štampe, brojnost kulturnih ekipa, pozorišnih družina pa sve do redovnih škola na oslobođenim teritorijama.

Pred prosvjetarima Bosne i Hercegovine stajali su naizgled nerješivi problemi. Od 1181 zgrade osnovnih škola zbog ratnih dejstava potpuno je srušeno 596, a teško oštećeno 144 i lakše 132 škole.²⁾ Nastavni kadar je bio najveći problem jer je mnogo učitelja, nastavnika i profesora poginulo u ratu, mnogi su otišli na nove dužnosti, a nažalost najviše ih je ostalo nestručnih i neiskusnih, jer su mjesto redovnih škola završili samo učiteljske tečajeve organizovane tokom rata.

Prosvjetni organi su trebali sačiniti novi nastavni plan i program, napisati i odštampati nove udžbenike, rješavati materijalni položaj prosvjetnih radnika kroz lična primanja i druga socijalna davanja, popraviti oštećene i podizati nove školske zgrade, opremiti ih učilima i slično.

Zbog brojne generacije djece koja su prerasla redovno školovanje moralo se pristupiti organizovanju niza najrazličitijih kurseva i drugih oblika skraćenog školovanja. Trebalo je organizovati kurseve i analfabetske tečajeve za nepismene, jer je Bosna i Hercegovina od svih republika nove države bila sa najvećim brojem nepismenog stanovništva. Po nekim podacima postotak se kretao oko 70%. Istovremeno trebalo je što hitnije pristupiti i obrazovanju stručnog nastavnickog i učiteljskog kadra putem učiteljskih tečajeva i "prevaspitavati" već osposobljene prosvjetne radnike putem pedagoških seminara. Za ovaj posao trebalo je okupiti najstručnije i najsposobnije ljude kojih tada nije bilo baš mnogo.

Najveće zasluge za organizovanje i uspješan rad ovih pedagoških nedjelja održanih u Mostaru imao je prof. dr. Salko Nazečić, dugogodišnji profesor na Filozofskom fakultetu u Sarajevu.

Profesor Nazečić rođen je u Mostaru 1903. godine a gimnaziju je pohađao u Mostaru i Velesu. Poslije završenog Filozofskog fakulteta u Beogradu, odsjek književnost, predavao je u mostarskoj gimnaziji "Aleksa Šantić". Bio je učesnik NOB, član ZAVNOBiH i član Oblasnog odbora za Hercegovinu. Od 1950-1952. bio je upravnik Narodnog pozorišta u Sarajevu. Tada, 1946. bio je na dužnosti pomoćnika ministra za prosvjetu i načelnik školstva.

Glavni saradnik u organizaciji ovih pedagoških nedjelja tokom 1945. bio mu je Mihajlo Lalićević, rukovodilac prosvjetnog aktiva za Hercegovinu.

Izbor Mostara za domaćina pedagoških nedjelja nije bio slučajan. Mostar je grad koji se istakao u NOB-i a oslobođen je od okupatora već sredinom februara 1945. godine. Oslobođenjem Mostara oslobođen je i veliki dio Hercegovine, pa su se tako stekli uvjeti da putovanje bude bezbjednije i da veliki broj prosvjetnih radnika doputuje i prisustvuju radu pedagoških nedjelja.

Daleko u prošlosti Mostar je najznačajniji privredni i kulturni centar hercegovačke regije. Mostar je grad sa bogatom kulturno-prosvjetnom tradicijom, o čemu svjedoče mnogobrojni materijalni i pisani spomenici kulture nastali u velikom vremenskom rasponu.

Mostar je poslije Sarajeva bio grad sa najviše škola i velikim brojem prosvjetnih radnika. U mostarskom okrugu 1945. godine radile su 132 škole sa 215 nastavnika i 17833 učenika.³⁾ Djelovala je pozorišna grupa i orkestar od 16 članova.

U spisima arhivskog fonda: "Ministarstvo prosvjete NR BiH 1945-1951". nažalost, sačuvan je samo kompletan zapisnik sa prve Pedagoške nedjelje, održane u Mostaru od 7. do 14. marta 1945. godine.⁴⁾ Zapisnik se sastoji od 32 stranice rukopisa, popisa učesnika sa podatkom o mjestu iz kojeg su došli i evidencijom o prisustvovanju seminaru odnosno pojedinim predavanjima.

Iz popisa učesnika saznajemo da je prvog Pedagoškoj nedjelji prisustvovalo 107 prosvjetnih radnika. Iz Mostara ih je bilo 72,⁵⁾ dva iz Nevesinja, po jedan iz: Trebinja, Bileće, Čapljine, Breze, Mokrog i Ostrošca kod Bihaća. Ostali su bili iz hercegovačkih sela. Učiteljice su bile mnogo brojnije jer je od 107 učesnika bilo 80 učiteljica a 27 učitelja.

Iz dijela zapisnika koji se odnosi na rad prve Pedagoške nedjelje vidimo da je održano ukupno osam predavanja i jedna praktična vježba u mostarskoj mješovitoj Učiteljskoj školi. Posljednji

dan, 14. mart, bio je rezervisan za razgovor o opštim pitanjima učitelja i škole. Nisu usvojeni nikakvi zaključci nego je prosvjetni inspektor na kraju razgovora iznio osnovne ciljeve i glavne zadatke nove vlasti u vezi sa prosvjetnom politikom.

U radu prve Pedagoške nedjelje u Mostaru učestovalo je sedam predavača, jer je jedan predavač održao dva predavanja. Zapisničar je ukratko prepričao sadržaj svakog predavanja dok je sve diskusije, pitanja i odgovore detaljno zapisao kao i imena diskutanta.

Sa današnje distance, pitanja postavljana i raspravljana poslije održanih predavanja vrlo su interesantna.

Održana su slijedeća predavanja: NOB i njene tekovine; Organizacija nove vlasti; Jedinствeni narodnooslobodilački front; Prosvjetne prilike u bivšoj Jugoslaviji; Antifašistička organizacija žena; Organizacija nove škole i dužnosti učitelja u školskoj zajednici; Kulturni rad učitelja i praktična vježba: Obrada slova A.

Predavači su bili: Salih Nazečić, Mihajlo Lalićević, Radovan Papić, Husnija Kurt, Olga Marasović, Vlado Ivković i Hasan Đikić.

Na prvom predavanju tadašnjeg prosvjetnog načelnika prof. dr. Saliha Nazečića na temu: "NOB i njene tekovine", izložen je historijat NOB i istaknute njene glavne tekovine. Diskusija koja je uslijedila poslije predavanja trajala je i drugi dan prve Pedagoške nedjelje, a postavljena su pitanja kao: uloga bivše HSS i dr. Maćeka u proteklim zbivanjima: pojam naroda i narodnosti bosanskih Muslimana; uloga učitelja na jačanju bratstva i jedinstva; razlika između obrazovanog i kulturnog čovjeka, nisu se mnogo odnosila na NOB. To je na kraju, sa žaljenjem, konstatovao i sam predavač: "Nismo se ni dotakli Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a".

Jedino se diskutant Alajbegović dotakao teme i govorio o ratu i ulozi pozadine na oslobođenoj teritoriji. On je posebno istaknuo ulogu i značaj Mostara u kojem se stanovništvo isticalo u radu za narodni front.

Diskusanti kao Leho, Mrkonjić i Raljević zahtijevali su da se objasni ko su bosanski Muslimani i da se jednom raščisti "pojam naroda". Profesor Ševkija Raljević u svojoj je diskusiji objašnjavao između ostalog i pojam Bošnjak. On smatra da postoji razlika između pojmova: Bošnjak i Bosanac. Prema njegovom mišljenju pojam Bošnjak je pojam nacionalnosti bosanskih muslimana star oko 500 godina.

Odgovarajući na postavljena pitanja i diskusije, načelnik Nazečić posebno je naglasio kako cijela HSS nije bila uz dr. Mačeka i da se ogroman dio hrvatskog naroda od prvih dana rata nalazio u NOB.

Na drugo pitanje o pojmovima: narod, nacionalnost muslimana dato je sljedeće objašnjenje: "U pojam nacije uključeni su sljedeći atributi: jedan jezik, neprekinutost nastanjene teritorije, jedan centar i kulturna tradicija zajednice. Pojam Bošnjak nije imao nacionalni karakter nego tek vjersko obilježje. Narodi Bosne i Hercegovine ostali su vjerski podijeljeni od srednjeg vijeka pa i u staroj Jugoslaviji. Bosanskohercegovački narodi opredijelili su se prema vjerskoj pripadnosti nacionalno. U prvom redu Srbi i Hrvati, koji su imali i svoje nacionalne centre. Muslimani su u nacionalnom pogledu zauzeli neodređen stav".

Obrazlažući dalje ovo pitanje, prof. Nazečić govorio je kakav je bio stav austrougarskih vlasti, a kakav bivše Jugoslavije prema nacionalnom pitanju muslimana Bosne i Hercegovine. Prisutnima je pokušao da objasni zbog čega ni nova država koja se tek stvarala ne prihvata muslimane kao naciju. "Ne možemo tvrditi da su muslimani nacija, jer se gotovo ničim ne razlikuju od naroda s kojima u zajednici žive", rekao je profesor.

Izlaganje o ovom pitanju zaključio je konstatacijom: "Bitno je da su ovakvim uređenjem naše države zagarantovani interesi muslimana kao i ostalih naroda".

Dalja diskusija odnosila se na ulogu učitelja u jačanju bratstva i jedinstva, na raspravu o obrazovanom i kulturnom učitelju te o držanju prosvjetnih radnika u proteklom ratu.

Drugo predavanje na prvoj Pedagoškoj nedjelji u Mostaru održao je Mihajlo Lalićević, rukovodilac prosvjetnog aktiva za Hercegovinu. U predavanju na temu: "O organizaciji narodne vlasti" govorio je o raspadu starog sistema vlasti, o organizaciji nove vlasti od prvih dana NOB, o odlukama AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a i o strukturi nove vlasti od opštinskih, sreskih i oblasnih narodnooslobodilačkih odbora do ZAVNOBiH-a.

Diskutanti su nakon održanog predavanja najviše zamjerki imali na dio koji se odnosi na raspad stare Jugoslavije i na probleme u vezi sa funkcionisanjem nove narodne vlasti.

Jedno pitanje je bilo vezano i za školstvo i školske probleme a odnosilo se na finansiranje prosvjete i finansiranje rada prosvjetnih radnika kao i o penzijama prosvjetara. Predavač je

na ovo pitanje odgovorio: kako nova vlast još nema budžeta za izdržavanje škola, nema materijala za izgradnju novih niti popravku oštećenih škola, nema sredstava za štampanje udžbenika, ali da škole moraju da rade. Predavač je ovo obrazložio činjenicom da ni tokom rata i NOB nije bilo uslova za prosvjetni rad, ali su se iznašle mogućnosti za najraznovrsnije oblike prosvjetnog i kulturnog djelovanja.

10. marta prof. Radovan Papić održao je predavanje na temu: "Jedinstveni narodnooslobodilački front". Predavanje je počeo sa političkim prilikama koje su dovele do stvaranja stare Jugoslavije pa nastavio o političkom životu u tom sistemu, o izborima 1935. i 1939., o prilikama pred rat i o ulozi Komunističke partije kao inicijatora NOB. Predavanje je završio konstatacijom kako je narodnooslobodilački front jedinstvena politička organizacija: kako je u novoj državi radikalno riješeno nacionalno pitanje, a naročito u Bosni i Hercegovini.

Pitanja koja su uslijedila poslije predavanja jasno govore da prisutnima dosta toga nije bilo jasno. Jedan od diskutantata pitao je npr. da li u NOF ulaze i druge političke partije; ili pitanje: "čija će vojska poslije oslobođenja ostati u zemlji", itd. Osim ovih "interesantnih" pitanja u diskusiji je dosta ružnog rečeno o držanju nekih prosvjetnih radnika u proteklom ratu. Glavna zamjerka im je nedovoljna angažovanost i što nisu u većem broju učestvovali u NOB-i.

Slijedećeg dana na dnevnom redu bilo je predavanje: "Prosvjetne prilike u bivšoj Jugoslaviji - Prosvjetni problemi i zadaci". Predavač je bio prof. Husnija Kurt.

U prvom dijelu predavanja govorio je o školstvu u staroj Jugoslaviji i istakao kako je školska politika bila izuzetno loša te da su prosvjetne prilike bile "očajne", a naročito u Bosni i Hercegovini. Odvojeno je govorio o osnovnim a zatim o srednjim i učiteljskim školama.

U vezi sa problemom novog školstva prof. Kurt govorio je prosvjetnim prilikama u NOB, o osposobljavanju učitelja kroz učiteljske tečajeve. Posebno je objasnio zbog čega zagovara tečajno školstvo i najavio je održavanje novih pedagoških nedjelja i priprema za učiteljsku konferenciju. Još je govorio o potrebi širenja narodne kulture i u vezi s tim o potrebi da se u svakom mjestu otvore mali domovi kulture.

Izглеda da je ova tema bila najbliža učesnicima prve Pedagoške nedjelje, jer je bilo izuzetno mnogo pitanja vezanih za školstvo i širu kulturnu problematiku. Najinteresantnije je

bilo pitanje učiteljice Ilić u vezi sa ocjenjivanjem učenika. Ona je prvo istakla psihološki značaj ocjene na učenika, pa je predavača pitala da li će i u novom školstvu biti dozvoljen sistem ocjenjivanja.

Iz postavljenih pitanja poslije ovog predavanja jasno se vidi koliko je bilo najrazličitijih problema na koja je nova vlast morala da iznađe rješenja.

Tema je zaključena konstatacijom da je osnovni zadatak nove vlasti da pobijedi nepismenost prvo putem tečajeva, kasnije kroz obavezno besplatno četverogodišnje a potom osmogodišnje školovanje.

Načelnik Nazečić obavijestio je prisutne da su u pripremi novi nastavni planovi i programi i da će već tokom godine biti dostavljeni svim školama.

Istog dana, 11. marta poslije podne, na programu su bila još dva predavanja. Olga Marasović je održala predavanje na temu: "Antifašistička organizacija žena" a Vlado Ivković: "Omladinske antifašističke organizacije".

U prvom predavanju bilo je riječi o odnosu feminističkih pokreta i antifašističkog fronta žena; o ravnopravnosti žena; o njihovim pravima i obavezama te o formiranju centralnog odbora Antifašističkog fronta žena. Posebno je istaknuto da bi učiteljice trebale da budu mnogo više angažovane u radu Antifašističkog fronta žena.

12. marta na programu prve Pedagoške nedjelje bile su dvije teme. Prije podne govorio je ponovo Mihajlo Lalićević sa temom: "Organizacija nove škole i dužnosti učitelja u školskoj zajednici". Predavač je govorio o osnovnim principima nove škole. Prema Lalićeviću, osnovni principi nove škole trebalo bi da budu: saradnja učenika i učitelja, podjela djece na kružoke i slobodna diskusija. Glavni uslov za uspjeh u školi trebalo bi da budu disciplina i ljubav prema učenicima dok bi tjelesno kažnjavanje trebalo najstrožije zabraniti.

Pitanja koja su postavljana poslije ovog predavanja govore da je tema bila neprimjerena situaciji u kojoj se nalazilo školstvo marta 1945. godine. Najviše pitanja bilo je u vezi sa radom kružoka. Slijedila su pitanja u vezi sa platama i penzijama prosvjetnih radnika, te u vezi sa nastavom vjeronauke u novoj školi; o pozdravljanju u razredu i na ulici, itd.

Odgovarali su i predavač i prosvjetni načelnik Nazečić. Odgovoreno je da će u novoj državi osnovno školstvo biti obavezno za sve učenike a vjeronauka će biti fakultativan

predmet. U vezi sa pitanjem plaća inspektor je rekao: "Sada se ne postavlja pitanje plaća i penzija!" Što se tiče pozdravljanja, odgovor je glasio: "U školi je pozdrav ustajanje i sjedanje, a na ulici: "Dobar dan, družo učitelju ili drugarice učiteljice".

Poslije podne, 12. marta izlaganje je imao prof. Hasan Đikić na temu; "Kulturni rad učitelja izvan škole".

Predavač je u svom izlaganju istaknuo da bi prosvjetni radnici u budućem radu trebali da maksimalno koriste iskustva stečena na prosvjetnom i kulturnom radu tokom NOB. Glavni sadržaji i pomoć učiteljima u kulturnom radu trebalo bi da budu: usmene novine, biblioteke, mali narodni univerziteti, seoske zadruge, domovi kulture, čitaonice, muzičke i pjevačke sekcije i, konačno, analfabetski tečajevi.

Jedan od zaključaka u vezi sa ovom temom bio je da učiteljske škole u nastavni plan uvedu i predmet: "Kulturni rad učitelja u narodu".

13. marta upriličen je razgovor: "O opštim pitanjima učitelja i škola" jer je dosta pitanja ostalo nerazjašnjeno. Zbog nedovoljne aktivnosti, odnosno ustručavanja učitelja, kako je istakao načelnik Nazečić, da postave prava i jasna pitanja, na kraju je umjesto zaključka dato nekoliko decidnih i obaveznih opredjeljenja:

- Tečajno osnovno školstvo treba da obuhvati svu djecu od 8-14. god.

- Dok se ne izrade novi programi koji su u pripremi, škole će koristiti programe iz 1932. godine.

- Udžbenika za duže vrijeme neće biti i koristit će se slovarice, a za lektiru će se štampati omladinske knjižice.

- Udžbenici koji su napisani u NDH ne smiju se koristiti;

- U krajevima gdje je više katolika djeca treba da prvo uče latinicu, a gdje je više pravoslavih ćirilicu. Tamo gdje je više muslimanske djece, o prvom pismu odluku treba da donese NOO i

- Plaće nastavnika moraju sačekati sve dok se ne pojave nove novčanice, a do tada treba da im nadoknada bude u naturi prema karticama.

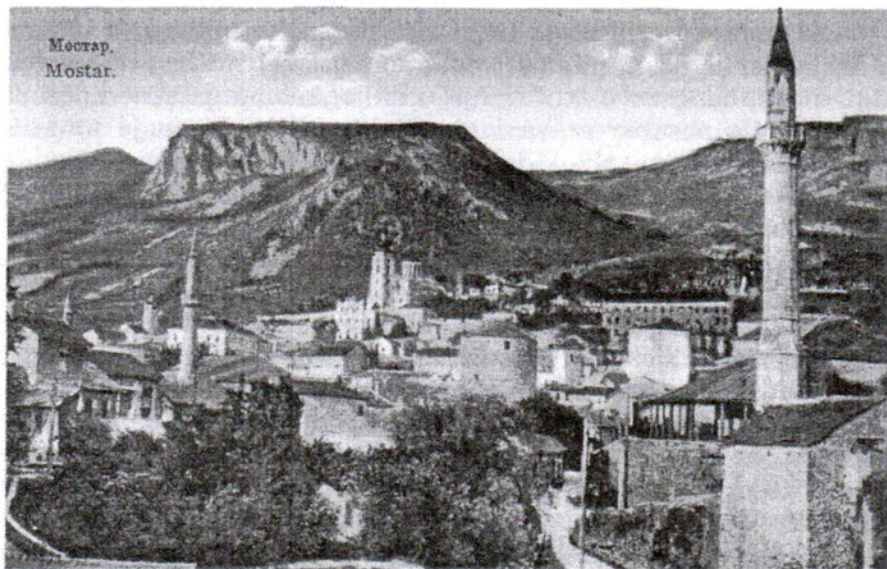
Posljednjeg dana, 14. marta 1945. učitelj Krsto Škubonja je mješovitoj Učiteljskoj školi u Mostaru održao praktični rad: "Obrada slova A".

Poslije održanog časa učitelj Škubonja je objasnio kolegama i predavačima na Pedagoškoj nedjelji da predavanje nije bilo onako kako je on želio, jer nije bio dobro upoznat sa djecom.

Poslije pročitanoz zapisnika sa prve Pedagoške nedjelje održane u Mostaru od 7-14 marta 1945. godine sa iskustvom tek minulog rata a s obzirom na današnju situaciju vidimo koliko su ratna i poratna vremena slična.

Smatram da je mjesto zaključka mnogo rječitiji citat iz sjećanja prof. dr. Saliha Nazečića objavljenih u monografiji: "75 godina Gimnazije u Mostaru". Sjećanje se odnose na obilazak Gimnazije polovinom februara 1945. i izgleda nam tako poznat: "Ormari su bili razbijeni, knjige razbacane, pocijepane: u školi su do nedavno bili fašistički vojnici. Mnogih knjiga više nije bilo. Ukrali su ih ili uništili. A ono što je ostalo, razbacali su, pokidali.... a slika je bila svuda ista".⁶⁾

Problemi o kojima je raspravljeno 1945. godine i o kojima govori ovaj citat neodoljivo podsjećaju na probleme iz 1995. godine.

BILJEŠKE:

- 1) ABH, Ministarstvo prosvjete NRBiH, 1945-1951., kutija 209, br. 564.
- 2) Enciklopedija Jugoslavije, SR BiH, JLZ, Zagreb, 1983., str. 230.
- 3) isto
- 4) ABH, Ministarstvo prosvjete 1945-1951., kutija 205, broj 312.
- 5) U prilogu popis učesnika iz Mostara
- 6) 75 godina Gimnazije u Mostaru, Mostar, 1968., str. 73.

PRILOG

Popis učesnika Pedagoške nedjelje iz MOSTARA:

1. Abramović Mila
2. Alajbegović Abida
3. Alajbegović Šemsa
4. Bauk Zdenka
5. Bukvić Milena
6. Bukvić Natalija
7. Behulović Samija
8. Bokić Radmila
9. Zorda Azemina
10. Tabak Smilja
11. Leho Mustafa
12. Mrkonjić Hasan
13. Mahmutćehajić Sulejman
14. Matulić Draga
15. Muštović Ali-Riza
16. Medan Svetozar
17. Mučibabić Mara
18. Karić Anka
19. Omeragić Šefika
20. Perić Kamila
21. Pavasović Dobrila
22. Pavić Milka
23. Popovac Munevera
24. Radić Bojana
25. Rikalo Marica
26. Soldo Ivan
27. Sudar Jovanka
28. Soldo Lucija
29. Serdarević Kimeta
30. Sekulović Zora
31. Čapin Ksenija
32. Demirović Džemal
33. Dilberović Emina
34. Dagonić Tereza
35. Đikić Zulejka
36. Đikić Nada
37. Džidić Sonja
38. Grbešić Angelina
39. Hadžić Husejn
40. Hadžović Bajro
41. Hadžimerović Alija
42. Haćam Hasan
43. Ilić Smiljka
44. Jovanović Natalija
45. Karabeg Mustafa
46. Kapić Danko
47. Kapić Milka
48. Kalajdžić Muhamed
49. Kljajo Apolonija
50. Kolaković Fahra
51. Udovičić Mujo
52. Kapić Salko
53. Kapić Hasan
54. Kajtaz Emina
55. Klučnikov Danica
56. Semiz Ksenija
57. Škubonja Krsto
58. Šehić Sabira
59. Šabanac Mira
60. Tomić Paula
61. Trbović Džemila
62. Ustamujić Izet
63. Vlahbegović Slavojka
64. Zubac Krešimir
65. Zubac Danica
66. Savić - Ognjančević Neda
67. Vujošević Sofija
68. Fedorov Anika
69. Glanc Marija
70. Riđanović Mustafa
71. Oručević Nazif
72. Kapusta Ana

Dr. Fuad ČATOVIĆ

OD BOKSITA DO ALUMINIJA

SAŽETAK

- Cilj ovog saopštenja je da da kraći prikaz o značajnoj privrednoj djelatnosti koja je sve do 23. 4. 1992. godine bila okosnica razvoja Mostara i Bosne i Hercegovine.

- Proizvodnja hidrata, glinice, aluminijske i legura bila je na najvećem svjetskom nivou što je i razultiralo dobivanjem medalje za kvalitet proizvoda.

- Međutim, sve što je učinjeno od strane neprijatelja dovodi u pitanje ponovnu obnovu rada s obzirom na potrebe inicijalnih sredstava i energije.

Ključne riječi: boksit, hidrat, glinica, aluminij i legure.

SUMMARY

- The purpose of this announcement is that give a short review about a characteristic economy activities which were until 23. 4. 1992. been a framework of Moister and Bosnia and Herzegovinia development.

- Producrion of hydrates, alumina, aluminium and alloys werw been od highest world level what was gave results even in getting medal for a product quality.

- But everything what enemy was done bringing in question again a work revival with regard on initials needs of a resources and energy.

Key words: bauxit, hydrate, alumina, aluminium and alloys.

Uvod:

Sagledajući sve ono što je Mostar doživio kroz stoljeća, značajno je zabilježiti i da budući naraštaji ne naprave grešku što su vandali današnjeg vremena učinili. Cilj ovog rada je da se ukratko prikaže sve ono što je napisano o boksitima i njegovoj preradi na području Mostar i Hercegovine. Postoje razni projekti, studije, izvještaji i programi, ali je isto tako vrijedno zabilježiti sve što se dogodilo do 22./23. april 1992. godine u 24,15 sati kada je pogođena Podstanica tako da je prestalo snabdijevanje električnom energijom. Koliko je poznato autoru ovog rada, to je jedini slučaj u svijetu da je ovako jedan značajan privredni objekt okončao svoj rad. Nažalost, sudbina i drugih tvornica u Bosni i Hercegovini je ista, pa svemu što se zbilo u našoj zemlji nije potreban komentar.

Radna organizacija "Aluminijum" Mostar nalazila se u sklopu velikog sistema SOUR "Energoinvest" i bila je određena za nosioca proizvodnje i razvoja aluminijske industrije u Bosni i Hercegovini. Zastupljene su sljedeće osnovne djelatnosti, donosno kapaciteti:

- geološke istrage
- rudnici boksita
- tvornica glinice,
- tvornica aluminija,
- tvornica za finalizaciju aluminija,
- remont postrojenja,
- transport,
- društveni standard,

Na lokaciji Mostara nalaze se: Tvornice glinice i aluminija, Geološke istrage, Remont, Transport i Društveni standard. U sklopu Društvenog standarda bila je razvijena značajna proizvodnja ribe, voća i povrća, gdje su bili zapošljavani invalidi rada iz tvornica. Rudnici su locirani u radijusu od 60 km, dok su se tvornice za finalizaciju nalazile i u radijusu od preko 100 km od Mostara (tvornice u Šipovu, Jajcu, Lištici, Vlasenici i dr.).

Godišnje je ostvarivana sljedeća proizvodnja;

-boksitna ruda	450000 t
-glinica	265000 t
-primarni aluminij i legure	92000 t
-finalizirani aluminij	6000 t

BOKSIT

Prvi ozbiljni i stručni podaci o hercegovačkoj geologiji i rudama vezani su za geologe istraživače koji su se počeli zanimati za bosanskohercegovačku geologiju još početkom devetnestog stoljeća. Najstariji podaci o geologiji Hercegovine potječu još iz 1819. godine kada je geolog J. Grimmer, kao član jedne ekspedicije francuskih geologa, obišao Bosnu i Hercegovinu, tadašnji dio evropske Turske i odredio stratigrafsku pripadnost konglomeratskih serija, posebno u okolini Nevesinja. Nakon dužeg vremena slijede radovi o geologiji mnogih, posebno stranih geologa: Boue (1864-1874.), Bittner (1888.). P. Oppenheimer (1899., 1901., 1908.), F. Katzer (1903-1917.), i drugi, i domaćih: Đ Pilar (1882.), J. Cvijić (1882-1900.) i Gojnarić - Kramberger (1906.).

Tek u razdoblju od 1908. do 1920. počelo se sa geološkim istraživanjima u cilju otkrivanja ležišta boksita i ocjene njihovih potencijalnih rezervi i mogućnosti njihove eksploatacije. To je već bilo vrijeme kada se konačno počelo da shvaća puna važnost i vrijednost aluminija za privredne i ratne svrhe. Jedan od prvih koji je u to vrijeme prikupio takve podatke i to iz Studenih Vrela kod Posušja, zatim okoline Lištice i Kočerina, bio je naš poznati mineralog M. Kišpatić (1912-1915.). Uz opis, dao je i hemijske analize boksita. Boksite kod Čitluka spominje u svojim izvještajima I. Turina (1917.) i F. Tućan, a boksite kod Domanovića F. Katzer (1917.) u svojoj knjizi "Das Bauxitvorkommen von Domanovići".

Period do 1941. godine je doba povećane geološko-rudarske aktivnosti u pronalaženju kvalitetnih boksitnih ležišta sa ekonomskom problematikom, posebno od 1934. godine kada je počela prva ozbiljna eksploatacija. Ovdje je važno spomenuti mineraloga F. Tućana (1918-1928.) koji u knjizi "Naše rudno blago", između ostalog, opisuje i boksitne terene Hercegovine sa analizama boksita. Inženjer Grochovalski piše o boksitima na planini Viduši kod Trebinja, T. Jakšić (1925-1935.), Tornquist (1929.), obrađuju boksite planine Čabulje i njenih obronaka, dok Kerner von Marilaun (1925.) boksite sa područja Lištice i V. Čubrilović iz okoline Trebinja.

Za vrijeme Prvog svjetskog rata, ratne prilike nisu dozvoljavale u dovoljnoj mjeri eksploatacione radove na boksitima. Međutim, ipak su vršeni neki manji radovi na eksploataciji boksita u našim krajevima i to najprije u Istri (koristili su se ruski ratni

zarobljenici) i kod Drniša u Dalmaciji. Odlučujuću ulogu za proizvodnju boksita na ovim terenima imala je blizina željezničke pruge i morska luka za izvoz. Tako je već 1916/17. godine njemačka firma "Wolf Netter" počela sa eksploatacijom boksita u okolini Drniša sa vrlo skromnim mogućnostima i sredstvima. Proizvedeno je oko 20.000 tona boksita. Međutim, dolazi brzo do prekida eksploatacije koja se nastavlja tek 1923. godine.

U to vrijeme se dobro znalo i za boksitne terene u Hercegovini. Ali, zbog slabih transportnih uslova, njihova eksploatacija još uvijek nije dolazila u obzir. Jedino je preduzeće "Bosansko d. d." - Zagreb započelo eksploataciju boksita kod Domanovića (1917.).

Proizvedeno je oko 4.000 tona boksita i prevezeno teretnim automobilima cestom, preko lošeg drvenog mosta na Neretvi, do željezničke stanice u Čapljini, a odatle uskotračnom željezničkom prugom u luku Gruž kod Dubrovnika. Kvalitet rude, za ono doba, bio je relativno slab, i pošto se nisu mogli podmiriti svi troškovi, proizvodnja je obustavljena.

Nakon završetka rata, počela su se da osnivaju pojedina rudarska dionička društva za istraživanje i eksploataciju boksita u Dalmaciji, a posebno i u Hercegovini, koja su imala svoja vlasništva na mnogim boksitnim terenima. Tako su na području Čitluka bila: "Hercegovina d.d." - Split (Blatnica) i "Aluminij d.d." - Zagreb (Blizanci); u Lištici: "Jugoslavenski boksiti d.d." - Split (Knešpolje, Buhovo, Rasno, Čemalovića Kula, Ledenci, Bobanova Draga, Ljuti Dolac, Ljubotići, Ljubići, Lovrići, Pramina Draga, Kočerin i Bukovica u Duvanjskom polju), zatim rudarska zadruga "Telluria" na području Lištice (Donji Crnač, Sliškovići, Dobra Glava i Ugrovača) i u Čitluku (Cigansko brdo i Časak).

"Boksital" je imao svoja rudna polja na području Lištice i Posušja (Rakitno, Prženuše, Rakitski gozd, Crnački gozd, Popov gozd, Bijeke stijene), a "Bosansko d.d." - Zagreb na području Domanovića (Bivolje Brdo, Dubrave Gornje, Opličići, Osmanovina, Donlage).

"Ruda d.d." - Split, na Viduša planini (Pleče, Kota 1242, Barička glavica, Barice, pod Miloškom, Popić, Moraški Osoj, Sćenica).

Sva istraživanja zasnivala su se na pronalaženju vidljivih ležišta na površini. Istraživalo se bušenjem ručnim bušaćima garniturama i kopanjem manjih istražnih raskopa, uz skromna sredstva. Namjera je bila da se sa što manjim ulaganjima dokaže što više kvalitetnog boksita i da se zainteresira strani

kapital za ulaganja i eksploataciju boksita. Za tim su posebno išli mnogi vlasnici rudnih polja koji su naplaćivali taksu po toni proizvedenog boksita od preduzeća koja su vršila eksploataciju.

Rudarski zakon, koji je tada važio, bio je još austrougarski zakon iz 1911. godine. Po ovom zakonu, svaki privatnik mogao je dobiti tzv. radnu dozvolu, sa kojom je imao pravo da vrši prospekciju, manja raskopavanja (rovljenje) i analiziranje boksita na boksitnim terenima. Za isti teren moglo se izdati neograničeni broj dozvola.

Međutim, zaštitna polja (koja su morala biti kružnog oblika) sa tačno određenom površinom, davala su se za tačno određene terene. Vlasnik polja morao je svake godine obaviti određene minimalne istraživačke radove i imao je pravo eksploatacije. Sva ova prava bila su evidentirana u tzv. rudarskoj gruntovnici. To je bilo često predmet mnogih špekulacija, jer je strani kapital najčešće preko naših ljudi dobivao ta prava.

Krajem šezdesetih godina, globalna procjena rudnih rezervi u Hercegovini od strane ondašnjih stručnjaka cijenila se na oko dvadeset miliona tona.

Čitava boksitna problematika kod nas u zemlji bila je organski vezana za evropsku, odnosno svjetsku aluminijsku industriju. Zato se ne može ni razmatrati odvojeno od ove.

U to vrijeme u svijetu su postojale dvije velike aluminijske grupacije, i to: američka i evropska. Američka grupacija je u rukama "Aluminium of America" (ALCOM) ili poznatija pod nazivom "Mellon-trust" (uključujući i kanad. "Aluminium Company LTD"). Evropsku grupaciju "Aluminium association" predstavljali su udruženi engleski, francuski i posebno njemačko-švicarski kapital (1923). Između ove dvije grupacije postojale su permanentna borba za sirovine i tržište.

Velike evropske kompanije u to vrijeme bile su:

-Vereinigte Aluminium Werke (VAW) AG - Berlin

-L'Aluminium Francaise

-Aluminium Industrie AG.- Neuhausen

-British Aluminium Company Ltd.

Za naše prilike u Jugoslaviji, i prema tome i u Hercegovini, posebno je značajno spomenuti preduzeća za eksploataciju boksita sa njemačkim švicarskim i mađarskim kapitalom.

Američki kapital bio je nešto manje angažovan u okolini Obrovca u Dalmaciji i nekim manjim ležištima na otoku Rabu.

U to vrijeme u Jugoslaviji postoji mala tvornica glinice kod Ljubljane u Mostama (počela sa radom 1906. god.) a u posjedu je njemačke firme "Gebr. Giuliani" - Ludwigshafen.

Kako je kod nas proizvodnja boksita uvijek bila funkcionalno vezana za evropsku proizvodnju aluminija, tako se svaki uspon ili pad u proizvodnji aluminija osjećao na našim rudnicima.

Navešćemo preduzeća koja su radila između dva rata i za vrijeme Drugog svjetskog rata na eksploataciji boksita i to u Dalmaciji i Hercegovini.

"Kontinentalno boksitno rudokopno i industrijsko d.d." - Zagreb. Ova firma u Hercegovini nije bila vlasnik nijednog rudnog polja već je bila zakupila rudna polja od privatnika uz odštetu od 20-25 dinara po proizvedenoj toni. Prva je 1934. počela pripremu, a 1935. godine i proizvodnju na boksitima u Hercegovini (osim ranije navedene proizvodnje od 4.000 tona 1917. godine kod Domanovića od strane "Bosansko d.d." - Zagreb), i to na terenima oko Lištice: Knešpolje (prvi radovi), Uzarići, Krtine, zatim u Čitluku: Blatnica i Krivodol. Prije nego su počeli sa proizvodnjom, bilo je poslano u Mađarsku 200 tona ovoga boksita na tehnološku probu. Od 1935. do 1943. godine ova firma proizvela je ukupno 548.638 tona boksita i zapošljavala je od 250 do 550 radnika. Generalna direkcija bila je u Budimpešti. Ova je veza prekinuta 1943. godine, a obaveze i finansiranje je preuzela firma VAW iz Berlina.

"Dalmatia Bauxit" - Zagreb. Društvo je osnovano 1929. godine u Splitu. Ova firma je u Hercegovini uglavnom bila zakupac rudnih polja. Sa radovima je započela 1935/36. godine. Eksploatacija je pretežno bila jamska. Radilišta su bila na terenima Lištice: Tribošić, Šudrova Glavica i Crnač. O proizvodnji između 1935. do 1940. nema tačnih podataka, ali se procjenjuje da je izvađeno ukupno oko 250.000 tona boksita. Od 1940. do 1943. izvađeno je 133.000 tona, tako da je ovo preduzeće proizvelo svega oko 390.000 tona boksita. Zaposleno je bilo od 230 do 300 radnika.

Krajem rata, društvo je promijenilo ime u "Hrvatsko boksitno d.d." - Zagreb, sa njemačkim kapitalom ("Giulini").

“Ugrovača rudarsko d.d.” - Zagreb. Ova firma imala je svoja rudna polja (17) i sva su bila na terenima Lištice sa vrlo kvalitetnim boksitom i najvećim rezervama. Firma je osnovana 1938. godine, a proizvodnja je počela 1940. i to na lokalitetima Crne Lokve i Solde, a opsežni istražni radovi su se vodili na terenima Cerovih dolaca od strane geologa de Weisse. Rudnik je bio vlasništvo švicarske firme “Aluminium-Industrie AG” - Nauhaus am Rheinfall (AIAG). Od 1940. do 1943. godine proizvedeno je 118.548 tona boksita sa 100 do 200 zaposlenih.

“Rudnica d.d.” - Dubrovnik. Rudnica je osnovana 1939. godine, u Beogradu sa čehoslovačkim kapitalom. Ova firma je u Hercegovini bila zakupila boksitne terene Dabrice kod Stoca. Pošto su ovi tereni bili nepristupačni, radilo se pretežno na izgradnji ceste. Tako je ukupno proizvedeno vrlo malo boksita, svega, 2.324 tone, sa oko 100 zaposlenih radnika, koji su uglavnom radili na izgradnji ceste (1942.) i nešto na proizvodnji (1943.).

“Hrvatsko aluminijsko d.d.” - Zagreb. Rudna polja ove firme bila su u Čitluku i to na lokaciji Krehin Gradac (Crveni pijesci), Časak i Tepčići. Od 1942. do 1944. godine proizvedeno je 67.063 tone boksita. Osnovni kapital bio je u rukama njemačke firme VAW - Berlin. Radilo je od 200 do 300 radnika. Za razliku od ostalih boksitnih društava u Hercegovini, ova firma je imala najjači stručni kadar i najbolju mehanizaciju. Tako je izgrađena i dekoviljska pruga u Čitluku za transport boksita u dužini od 10 kilometara i to od Lokvica do velikog betonskog bunkera na Vidonji. Međutim, ovaj se bunker nije koristio jer je pruga odmah poslije rata bila demontirana, a žičara, od bunkera do željezničke stanice u Žitomisljima na Neretvi, nije bila završena.

“Državni rudnik uglja” - Mostar. Rudnik uglja u Mostaru imao je jedan pogon za eksploataciju boksita u Čitluku. Od 1942. do 1944. godine proizvedeno je 44.614 tona boksita. Zaposleno je bilo oko 150 radnika. Radilo se u Čitluku na lokalitetu Primorci.

Za sve vrijeme rata njemački okupator preuzeo je nadzor nad čitavom eksploatacijom boksita kod nas, pa i u Hercegovini. U to vrijeme, na boksitima rade geolozi: A. Winkler (1942.), A

Fogler (1943.) i J. de Weisse. Ovdje bismo napomenuli da su za vrijeme rata njemački stručnjaci sve podatke o istragama radili i vodili pod šifrom. Kasnije je našim geolozima ostalo da odgonetavaju njihove lokacije. Tako su neki boksitni lokaliteti istraživani po nekoliko puta: prije rata, za vrijeme rata i poslije rata.

U to vrijeme na boksitima rade i prvi naši rudarski inženjeri: Hribar, Lučovnik, Marušić, Žeravica i drugi.

Kratko vrijeme poslije završetka rata, 1945. godine, boksit se nije proizvodio. Odmah poslije oslobođenja Mostara, Oblasni narodnooslobodilački odbor za Hercegovinu obrazovao je komisiju za preuzimanje boksitnih preduzeća kao i za siguran smještaj nađenog materijala i opreme, o čemu je prvenstveno brigu preuzeo "Državni rudnik uglja" iz Mostara.

Od novembra 1945. do 31. oktobra 1946. godine, formirana je zasada još uvijek neregistrirana, "Uprava bosanskohercegovačkih rudnika boksita" - Mostar. Dana 31. X 1946. godine pod pov. br. 462 rješenjem Vlade FNRJ Generalnog sekretarijata, rudnici boksita postaju preduzeća saveznog značaja pod rukovodstvom Ministarstva rudarstva i topionica obojenih metala sa prvim direktorom "Boksitnih rudnika" - Mostar, ing. R. Marušićem.

Rješenjem Ministarstva finansija NR BiH br. 6876 od 3. VII 1951. godine izvršena je promjena registracije preduzeća sa savezne na republičku nadležnost.

Rješenjem Narodnog odbora grada Mostara br. 14783 od 6. XI 1952. godine, preduzeće je izdvojeno iz republičke nadležnosti i prenijeto u nadležnost Narodnog odbora grada Mostara.

Tek početkom pedesetih godina uslijedila je veća proizvodnja, a 1956. god. i intenzivnija istraživanja. Sva ruda koja se proizvodila izvozila se na strano tržište i to u početku na zapadno, a kasnije i na istočno. Tako je bilo sve do 1974. godine kada se počelo sa snabdijevanjem vlastite Tvornice glinice u Mostaru, da bi se 1976. godine sva proizvodnja boksita usmjerila u vlastitu tvornicu.

PROIZVODNJA GLINICE

Tvornica glinice, prvjenac aluminijske industrije u BiH, rezultat je dugogodišnjih nastojanja da se boksit iz Hercegovine prerađuje u sopstvenoj tvornici u Mostaru, gdje su se stekli i ostali potrebni uslovi za izgradnju ovakvog objekta: blizina rudnika i izvor električne energije, pogodno saobraćajne veze i

blizina morske luke u Pločama, dovoljne količine vode iz rijeke Neretve, odgovarajući prostor, kadrovski potencijal i dr.

Tvornica je građena u periodu od 1970. do 1974. god. Zvanično je puštena u rad 14. 7. 1975. godine. Izabrana je, za to vrijeme, najrazvijenija tehnologija i oprema čiji je nosilac bio ALUMINIUM PECHINEY (AP), s kojim se ostvarila neposredna tehnološka saradnja. Na osnovu baznog inženjeringa AP i uz tehničku pomoć francuskih stručnjaka, projektni biro "ENERGOINVEST" obavio je kompletno projektovanje građevinskih, mašinskih i elektro-postrojenja, te automatike. Izuzev specifične opreme, veliki dio opreme je izrađen u Energoinvestovim tvornicama.

Kapacitet tvornice je u fazi projektovanja izmijenjen sa 200.000 na 280.000 tona glinice (tip glinice: flouroy-brašnasti) da bi, nakon izmjene procesa 1981. godine, u skladu sa potrebama Elektrolize za drugim kvalitetom glinice (tip glinice: sandy-reaktivna), kapacitet bio ograničen na 265.000 tona godišnje.

Proizvodni objekti, objekti opće namjene i ostali infrastrukturni objekti locirani su na površini od cca 50 hektara, južno od Mostara na desnoj obali Neretve kod sela Bačevići, gdje su ostavljene slobodne površine za eventualno dalje proširenje tvornice. Raspored proizvodnih objekata odgovara toku tehnološkog procesa. Vrlo je funkcionalan, čemu je doprinijela sama lokacija tvornice sa svim pogodnostima terena. Skladišni kapaciteti su locirani na sjevernom i južnom rubu tvornice sa odgovarajućim pristupnim putevima i željezničkim kolosijecima.

Razvojne aktivnosti u Tvornici glinice su se bazirale na glavnim trendovima razvoja tehnike i tehnologije za proizvodnju hidrata i glinice i za druge namjene osim proizvodnje aluminija, kao što su: suhi hidrat, specijalne glinice i dr.

PROIZVODNJA ALUMINIJA

Tvornica aluminija izgrađena je 1981. godine kao prirodni nastavak odavno započetog procesa razvoja industrije aluminija u Mostaru. Ona je narasla na lokaciji uz već ranije podignutu Tvornicu glinice, čime je uslovljena i njena dispozicija objekata. Mnoga tehnička rješenja, isključivši specifične potrebe Tvornice aluminija, uslovlila su zajedničko korištenje, odnosno odvijanje određenih funkcija: radionice za održavanje, vodozahvat, energetska fluidi, industrijski kolosijek, pristupni putevi, i dr.

Tvornica je izgrađena kao kompleksna i zaokružena cjelina i obuhvata:

- proizvodnja anode (sirovih, pečenih i zalivenih),
- elektrolizu s ispravljačkom stanicom,
- tretman plinova iz elektrolize i od pečenih anoda,
- livnicu za oblikovanje i kvalitetnu doradu tekućeg aluminija i legura
- objekte općetehničkog značaja.

U hali za pečenje anode moglo se proizvesti preko 50.000 tona godišnje, tako da je bila razvijena i proizvodnja anode i za druge elektrolize, kao što je Titograd, Šibenik i Tadžikistan što je posebno uticalo na ekonomično poslovanje anoda.

U elektrolizi je instalirao 256 Hall-Heroult-ovih koje čine jednu seriju.

Proizvedeni rezultati Elektrolize su bili:

- napon ćelije 4,10-4,15 V
- iskorištenje struje 88-89 %
- godišnja proizvodnja 92.000-94.000 t
- kvalitet aluminija 99,7-99,8 %

što ga je ubrajalo u najkvalitetniji aluminij u Evropi.

Jedinstvena zgrada livnice sastoji se od 4 hale:

- hala za pripremu metala, u kojoj su ugrađena dva niza mazutne (25 i 35 t) i elektro (35 t) peći, ali bez kranova,
- hala za zalijevanje metala, gdje su ugrađene bezdane lijevalice korisne dubine do 6 m, te dva kрана od po 20 t.,
- hala za međufazno skladištenje blokova i homogenizaciju trupaca,
- hala za rezanje formata, skladištenje gotove robe, koja se otprema kranom od 15 t, specijalni 12-tonske kran za trupce koje služe za uskladištenje i otpremu trupaca.

Navedena oprema livnice čini niz proizvodnih linija, u kojima se vrši metalurški tretman dopremljenog tekućeg aluminija iz Elektrolize, njegovo legiranje i livenje u razne forme.

Kapaciteti pojedinih tehnoloških linija su:

- žica Ø7,5 - 9,5 - 12 - 15 mm	20.000 t/god.
- ingoti, 6 - 11 - 15 kg	40.000 t/god.
- blokovi, Ømax 2100 x max 450	35.000 t/god.
- trupci, Ømax. 300 mm	25.000 t/god.

U okviru razvojne funkcije radne organizacije u Tvornici se radilo na nekoliko projekata kojima se prvenstveno željelo održati korak sa svjetskim dostignućima u ovoj industriji, pri čemu je od posebnog značaja bila plodna dugogodišnja tehnička saradnja s francuskom firmom Aluminium Pedriney.

ZAŠTITA OKOLINE

Posebne karakteristike tehnološke koncepcije Kombinata aluminija u Mostaru jeste činjenica da je realizirano više pomoćnih procesa od kojih su najkarakterističniji, a ekološki i ekonomski najvažniji, procesi recikliranja fluora iz anodnih plinova elektrolize. Fluor u fluornim proizvodima, koji služi kao medij za proces elektrolize, predstavlja vrlo skup, a u velikim koncentracijama ujedno i opasan element za biljni i životinjski svijet iz okoline. Zato je bio višestruk interes da se fluor uhvati i vrati ponovno u proces elektrolize, posebno zato jer se lokacija elektrolize u Mostaru nalazi u agrikulturnoj sredini, gdje se već na 500 metara od tvornice nalaze plantažni vinogradi, breskve, farma krava i dr. Poseban značaj je dat hortikulturnom uređenju Tvornice tako da bi svi efekti uticaja i misije na vegetaciju bili vidljivi i do kraja ispitani.

ZAKLJUČAK

Od početka istraživanja značajne mineralne sirovine, boksita, do proizvodnje prvih tona hidrata, glinice i aluminija protekao je dug period. Kombinat je bio postao značajan privredni subjekat u Mostaru i BiH. Zapošljavao je oko 5.000 hiljada radnika, sa dobrom perspektivom za otvaranje novih radnih mjesta.

Ratna dejstva su sve poremetila tako da je neizvjesna sudbina obnove Kombinata, iako postoje informacija da se pojedini dijelovi obnavljaju što je autoru ovog rada nepoznato.

LITERATURA

- Lovrić, Lj; Historijat eksploatacije boksita u Hercegovini; Mostar 1984.
- Čatović, F; Doktorska disertacija; Sarajevo, 1979.
- Čatović, F; Čovjek i životna sredina 1; Beograd, 1986.

Robert J. DONIA

Mostar: Epicenter of Bosnian Student Movements on the Eve of World War I

The mere mention of Bosnian student movements evokes the image of a single event: the assassination of Francis Ferdinand in Sarajevo on June 28, 1914, by a handful of youthful Bosnians. That event has been variously heralded as the shot heard around the world; as the beginning of the twentieth century; as the end of the age of innocence; and of course as the event that touched off World War I.¹⁾ However, the assassination had another consequence for historians. It has molded the nature of inquiry into the history of Bosnia and Hercegovina in the years prior to World War I. Scholars, polemicists, popularizers, and journalists have all focused their attention on those few students who became terrorist assassins. They have neglected the broader student movements that flourished in several Bosnian cities prior to World War I, movements that played influential roles in domestic Bosnian politics at the time. And they have overlooked the fact that the most important location of those movements, the vital epicenter of discontent, was the gimnazija in the city of Mostar.

What is a student movement? Lewis Feuer refers to it as a "conflict of generations" that occurs when the "generational equilibrium" of a society breaks down.²⁾ Feuer notes that student movements are likely to emerge in societies undergoing rapid change. Participants in student movements are highly conscious of their flitire roles as members of an intellectual elite. Alienated from their own fathers and from the rest of society, they are brought together by a willingness to "sacrifice their own economic interests for the sake of a vision of a nobler life for the lowliest."³⁾

Student movements in this sense of the term did not come into existence until about fifteen years after Austria-Hungary (hereafter called simply "Austria") acquired the right to "occupy and administer" the Ottoman provinces of Bosnia and Hercegovina in 1878. The Habsburg authorities encountered resistance from principally Muslim armed bands in the summer of 1878 and again from Serbian and Muslim insurgents in 1882, but neither movement had any separate identifiable youth component (both were crushed by the Habsburg army). Thereafter, Austrian occupation was relatively tranquil until the mid-1890's, when all three principal confessional communities in Bosnia - Serbian Orthodox, Muslim, and Catholic - began campaigns for greater autonomy from Austrian administrative control. These movements were led by traditional elites; clergy in the Catholic case; landowners and hodžas in the Muslim campaign; and clergy, merchants, and artisans in the Serbian Orthodox drive for autonomy.⁴ Many of these leaders went on to become organizers of the political parties that were created beginning in 1906 along the lines of ethno-confessional, or national, communities. These leaders were what Yugoslav historians referred to as "bourgeois" (građanski) politicians, or what I will refer to here as conventional politicians, as distinct from youthful, or student, activists. The conventional politicians organized parties, engaged in coalition-building, and conducted electoral campaigns when Bosnia received a constitution and a Parliament (Sabor) in 1910.

The resurgence of political activism in mid-1890's had a distinct youthful component despite the dominance of the traditional elites. This was particularly pronounced in the cases of the Muslims and the Serbs. The youthful activists had a common profile: most were educated in the institutions of the Monarchy proper, and they wanted to strengthen the cultural and social foundations of their respective ethnic group rather than expend the group's energies on the quest for religious autonomy. Still, the youth of each ethnic group went in quite different directions politically. Young Muslim intellectuals, centered around the newspaper *Bošnjak* founded in 1891, adopted a pro-Austrian orientation.⁵ They saw the authorities as allies in their crusade for better education for Muslims and in their attacks upon the wasteful consumption habits of many Muslim landowners. Serbian youth, on the other hand, became increas-

ingly hostile to the Austrian regime and more sympathetic to neighboring independent Serbia. They criticized the leaders of the Serbian autonomy movement for being pre-occupied with religion and for being too accommodating toward the Austrian authorities. They came to form a separate faction in the Serbian National Organization, a political group founded in 1907.⁶⁾

These manifestations of a separate youth viewpoint were tame in comparison to later developments. The politicization of Bosnia's youth, which began at the time of the autonomy movements in the 1890's, was a gradual process that accelerated in the early years of the twentieth century. Two extrinsic factors enhanced the growth of a Bosnian student movement: developments in other South Slav lands, and the Austrian regime's approach to school and discipline problems in Bosnia.

After the turn of the century, a rapid succession of international events influenced the students in Bosnia. The murder of Serbian Prince Alexander Obrenović in 1903 led to a new, sharply anti-Austrian course in the politics of independent Serbia, raising the hopes of many Bosnian Serbs that they might become a part of an expanded Serbian state if Austria could be driven from Bosnia. The annexation of Bosnia by Austria in 1908, dashing the hopes of Serbia and the Ottoman Empire to acquire the territory, further intensified nationalist feelings within Bosnia and led to the creation of small, conspiratorial cells of students and an attempted assassination in 1910.

It was, however, the Balkan Wars, more than the annexation, which gave great impetus to the movement for secret student societies of substantial size dedicated to creating a South Slav state outside the framework of the Habsburg Monarchy. The annexation crisis had ended in defeat for Serbia, albeit without military conflict; but both Balkan wars (1912 and 1913) ended in Serbian victories, giving a new sense of heroic achievement to the Serbian people and lending new prestige to the Serbian army. Austria, on the other hand, had prepared for war but passed through the crisis without military engagement. The Dual Monarchy forced Montenegro to abandon Scutari in April 1913 by a diplomatic ultimatum after the tiny kingdom had conquered the town in a prolonged and costly siege. Many South Slavs believed that Austria had won

glory on the cheap and cheated Montenegro out of its rightful acquisition. The Balkan wars increased the antagonism of many South Slavs to Austria and led to suspicions that the Dual Monarchy could be defeated in war.

These international events and their repercussions sounded the death-knell for Austria's aspirations to insulate Bosnians from the political currents of neighboring South Slav lands. After 1903, politics in Bosnia became increasingly intertwined with events in Serbia, Montenegro, Dalmatia, and Croatia. Serbia and Montenegro actively contributed to the growth of dissatisfaction in Bosnia. Serbia conducted activities designed to spread the spirit of Yugoslavism, a notion that threatened Austria because any independent South Slav state would necessarily include some lands of the Dual Monarchy. The Serbian government and various organizations offered scholarships for South Slav students to study in Belgrade where they could be exposed to Pan-Serbian and Yugoslav ideals. In 1912, the Serbian government offered 75 percent discounts on railway fares to members of student "vacation" societies so that youthful Bosnian activists could more easily attend rallies and meetings in Serbia.⁷⁾ Periodic incidents along the borders between Bosnia and the states of Serbia and Montenegro deteriorated into near-war at the time that the Balkan wars were being fought.⁸⁾ Austrian border guards intercepted infiltrators

carrying bombs, rifles, and propaganda. The police discovered Bosnians, heavily armed, crossing the borders with supplies and uniforms from Serbia or Montenegro. By 1914, the Austrians were more concerned with the possibility of a massive Serbian assault and uprising than they were with the possibility of a single terrorist act.

Within Bosnia and Hercegovina, Austrian school and disciplinary policies were a curious mixture of cautious response and an annoying emphasis on small details. These policies inadvertently furthered the aims of the Serbian and Croatian nationalist student leaders by giving them many instances of petty harassment to portray as persecution of their respective nationalities. Those policies came out of Austria's overall plan to modernize their newly-acquired colony without disrupting the land's backward social structure and risking a revolutionary upheaval. Particularly after 1903, Austria invested considerable resources in education to increase the number of native Bosnians who were literate and also sympathetic to the Monarchy's aims.⁹⁾ The government awarded scholarships to promising students and opened many new schools. Good teachers for the new schools were not easy to find; a government official admitted in 1914 that teachers were hired "where we found them."¹⁰⁾

To compensate for the questionable quality and to reduce the likelihood of student participation in politics, the regime instituted careful control of curriculum, teacher behavior, student classroom activities, and even student behavior out of class. The student conduct code of 1908 had 152 paragraphs.¹¹⁾ It prohibited student membership in any organization inside or outside of school and put even student landlords under the close supervision of school officials. Each student was required to buy a copy of the code and return a signed certificate affirming that his/her parent or guardian had read the regulations. In one incident in 1913, a teacher was reprimanded for lecturing for two hours on the historical use of the Cyrillic alphabet in Bosnia and Hercegovina. His error, however, was not in lecturing about Cyrillic; rather, he delivered the lecture in the fourth high school class rather than in the sixth class where this topic was supposed to be covered.¹²⁾

If regulatory policies focused on minute details and annoyed many of those subject to them, the regime's enforcement of the regulations lacked any real clout. Disciplinary measures

were principally symbolic in character — private or public reprimands, brief suspensions, poor grades in some instances — designed to serve as warnings or bring moral disrepute upon the perpetrator. Behind these mild reprimands and punishments was the assumption that education was a privilege bestowed by the government upon the population for which the recipients, the students, should be grateful, and the general public would shame them into compliance if their misdeeds became known. But the same symbolic reprimands were publicized as “repressive” measures by the students or other nationalist propagandists; consequently, the policy of mild discipline hurt the Monarchy’s cause more than it helped. Authorities were reluctant to employ more severe punishments, since more severe measures would alienate the conventional politicians of Parliamentary groups in the ruling coalition. Furthermore, officials did not want to detract from the long-term (and quite urgent) mission of building a loyal native Bosnian elite. They revoked scholarships or expelled students in flagrant cases of political agitation, but these measures were also counterproductive. They drove the students out of Bosnia and into the welcome arms of educators in independent Serbia, who were prompt in offering scholarships to dissidents from Bosnia. The Austrian authorities were so desperate for teachers that they continued to hire graduates of Serbian educational institutions right up until the assassination in 1914.¹³⁾

Austrian disciplinary policy in Bosnian schools, plotted as cautious and mild, was fraught with consequences both unintended and undesirable from the regime’s standpoint. Student activists in Bosnia not only stayed around to fight another day, they soon returned with old grievances to settle and new agitational techniques to use in their propaganda campaigns. Secret student societies existed as early as 1899 in Bosnia, and they grew throughout the first fourteen years of the new century. The nature of their activities varied with the degree of government toleration. According to a War Ministry report, by 1913 student activities in Dalmatia were quite open, whereas in Bosnia the students were forced into greater secrecy by close government surveillance.¹⁴⁾

But the greatest spurt in the growth and influence of Bosnian student movements coincided with the Balkan wars. Student societies proliferated in Bosnia starting in 1912. Vladimir Dedijer refers to members of these groups as a “new revolu-

tionary generation,"¹⁵) but it would be more accurate to say that the movement progressed from small, conspiratorial circles to larger scale organizations. One could not call these groups "mass" organizations (they still remained secret), but their memberships were significant: about 100 in Sarajevo, 34 in Tuzla, 100 or more in Mostar, and a group of unspecified size in Banja Luka.¹⁶) Furthermore, these organizations increasingly commanded the tacit support of their classmates, so that in confrontations most of the students would frequently align themselves with members of the secret societies.

By the fall of 1913, most middle schools, merchant schools, teacher preparatory institutions, and high schools in Bosnia had secret student societies. These groups have collectively been designated as "Young Bosnia" by scholars of the assassination.¹⁷) But that term probably attributes too much cohesion and coordination to a very diverse, disconnected, and independent group of organizations.

Mostar was the leading center of student activism. Much smaller than Sarajevo, Mostar had a tradition as a breeding ground for political discontent, and most students at the high school (*gimnazija*) there became politically active by 1914. Leading Mostar high school students included Bogdan Žerajić, who killed himself after an unsuccessful attempt to assassinate the Governor of Bosnia in 1910; and Vladimir Gaćinović, a pioneer student activist with extensive contacts with Russian revolutionaries. More importantly, Mostar became the center of ongoing confrontations between the Austrian authorities and students at the *gimnazija* in the spring of 1914 that involved both symbolic acts and violence.

In April 1914, a German theater group visited Mostar to present a play. Midway through the performance, a group of twenty to twenty-five middle school students threw a stink bomb on stage and sang a song of loyalty to the Slavs.¹⁸) They were expelled rather roughly from the theater by police and several Austrian military personnel who were attending the play. A few days later, many of the same students requested permission of school authorities to attend a meeting to commemorate the deaths of the Croatian heroes Zrinjski and Frankopan, even though student attendance at this event had been expressly forbidden in 1903. The authorities refused to grant permission. In response, two Serbian delegates to the Parliament of Bosnia and Hercegovina arranged for a memorial

service at 7:00 a.m. on the day in question so that students could attend and still make it to school by 8:00 a.m. The service, held in the Franciscan Church, was well-attended by students from all ethnic groups. Over two-thirds of all gimnazija students attended. As they left the church, the students were confronted by the police. After negotiations between authorities and the two Serbian delegates to Parliament, the students were allowed to proceed peacefully in a group, and a brief rally was staged in a downtown park. The delegates addressed the several hundred students, emphasized the importance of the holiday, and urged the students to return peacefully to school.

But by then the students were all late. Most school directors simply resumed classes, but the director of the preparatory school for teachers notified the tardy students that they would all be expelled. A few days later, the government overruled the school director and ordered all of the students to be re-admitted.

In May, the confrontations became more violent. Faculty members at the Mostar gimnazija voted to bar two Serbian students from admission to end-of-year examinations because of poor grades. One of these students asked a professor in class why he had been denied the right to take the examination and the class became unruly when the professor tried to answer. The student then threw an inkwell at the professor, covering him with ink and giving him a bloody nose. The next day a Serbian student, Krsto Marić, slapped Professor Prezel on the face and shouted, "You have insulted the Serbs," then fled the building. A few days later a student named Mihajlo Mihić threw an inkwell at another professor to the applause of the majority of students in the class. The authorities expelled some students and briefly closed the school.

These actions mobilized many of the students and deeply divided the faculty, who argued at length about the appropriate punishment for the offenders. The actions thereby achieved their goal of disrupting the educational process. This time, the authorities were spared a strike of students, but almost all students in the Mostar schools had been involved in at least one of the events described above. They nearly succeeded in paralyzing the normal functions of the school. The tactics were demonstrative and disruptive, aimed at politicizing as many students, teachers, and outsiders as possible.

The Mostar events just described took place only a few weeks before the Archduke's assassination, and they illustrate many of the broader characteristics of the student societies and movements on the eve of World War I. The Mostar events involved hundreds of students, far more than the conspiracy that ended in the death of Francis Ferdinand. They illustrate the depth and breadth of student activism in Bosnia by 1914. The student movement was an authentically Bosnian development; it was not called into existence by any foreign government. Independent Serbia may have encouraged it with propaganda, travel discounts, and very probably weapons and bombs. But although the Bosnian student movement had considerable foreign links by 1914, it had indigenous roots dating back at least 15 years.

Although scholars have frequently portrayed members of these groups as in rebellion against the older generation, the students in Bosnia and Hercegovina maintained extensive ties with conventional politicians that were reciprocal and mutually advantageous. The conventional, more senior political leaders, mostly radical Serbs, played key roles in organizing the societies. They offered them places to meet, donated libraries, provided financing, and defended their cause when the government threatened repression.¹⁹⁾ In Mostar in 1914, the Catholic Bishop and the Orthodox Metropolitan intervened to prevent the mass expulsion of student activists from school.²⁰⁾ Youthful activists became the shock troops of the more radical conventional politicians, and at the same time that the students contributed to the radicalization - i.e., the development of more extreme nationalism - of political life. In this regard they exercised considerable influence upon the conventional politicians. These close ties prevented the authorities from taking stern measures against the students, for they realized that they would arouse the ire of the population and destroy existing Parliamentary coalitions. For their part, the students normally accepted the mediating role of the Parliamentary politicians in their escalating confrontations with the authorities. Perhaps it can be argued that individual youthful agitators and assassins were motivated by conflict with the older generation, but the connections between conventional and student societies in Bosnia and Hercegovina were both extensive and systematic.

Reflecting the organizations and loyalties of the conventional politicians, most student groups were established along

the ethno-confessional fault lines that characterized society as a whole. Those groups that espoused a vague form of Yugoslavism were made up mainly of Serbian students and Muslims attracted to the Serbian national viewpoint. There were instances of groups with members from all three ethnic groups, particularly in the period 1912 to 1914, but the rule was for participation in groups with ethno-religious designations.²¹⁾ On frequent occasions, Serbian and Croatian students celebrated one another's holidays, and they often worked together to protest acts of government repression. Their opposition to Austrian overlordship drew them together for collaboration that was practical and tactical, but it was based on participation in distinct, separate organizations.

The most striking feature of these movements was the virtually total absence of the students to any ideology, let alone the details of a particular political, national, or social program. In their broad orientations, the student societies ranged from Catholic clerical to radical Serbian nationalist. If there was an overriding theme among student organizations in Bosnia and Hercegovina after 1912, it was an attraction to the notion of Yugoslavism. This was neither well-defined nor thoroughly understood by most of its advocates. Members of Sarajevo student organizations who were questioned after the assassination were universally ignorant of what their organizations ostensibly believed, and they didn't seem to care very much.²²⁾ Even a Sarajevo organizational charter, seized by the Austrians in a house search in 1914, was not very explicit about ideological precepts.²³⁾ It advocated cultural revival for the South Slavs and at times half-heartedly included the Slovenes in that notion, but it failed to spell out the relationship between components of the South Slav group. Most members of the student organizations wanted to see the creation of a South Slav state independent of the Habsburg Monarchy, and therefore they hated Austria; but that was about the extent of their common commitment. Most striking was the lack of any well-specified program of social change. Some were republicans; others wanted South Slav unification under the Serbian dynasty; most didn't even think that far ahead, preferring to leave such complex problems to a few spokesmen. Whether Serbia should have hegemony in such a state, whether it should be socialist in orientation, whether a

Constitution should be promulgated - these were remote issues to many of the students.

What tied these activists and their followers together was, more than anything, an obsession with the Propaganda of the Deed: action for its own sake. The single point of agreement for most students lay in the area of tactics: they wished to escalate confrontations with the authorities to gain recognition and sympathy for their nationalist cause. Symbolic and disruptive acts were the media of these confrontations, although they occasionally involved assaults on persons as well. These would make it difficult for government to continue functioning normally and force the Austrians to admit their failure to win the loyalty of the local population.

The student movement formed an increasingly distinct aspect of politics in Bosnia and Hercegovina after 1900, radicalizing conventional politics and intensifying the drive toward Yugoslavism. Still, it never fully transcended the divisions of conventional political groups and was always closely related to the designs of legal parliamentary parties. Lacking a cohesive ideological orientation such as socialism, it was simply a tactically bolder extension of trends that prevailed among conventional nationalist leaders. The Bosnian student movement will ever be remembered in notoriety for its single monumental destructive act, the assassination of the Archduke. That act was a logical, if extreme, extension of students' belief in the value of the Propaganda of the Deed.

- 1) The literature on the assassination is now vast enough to occupy hundreds of pages of citations. Much of it has been polemical, designed to place blame or justify a political program of an interested constituency. Cvetko Popović, *Oko sarajevskog atentata* (Sarajevo: Svjetlost, 1969) provides a bibliographical review of works as of that time. Vladimir Dedijer, *The Road to Sarajevo* (London: MacGibbon and Kee, 1967), is one authoritative English-language work on the assassination that explores much of the historical background.
- 2) Lewis Feuer, *The Conflict of Generations the Character and Significance of Student Movements* (New York: Basic Books, 1969), p.11.

- 3) Ibid.
- 4) A description of all three movements is found in Mustafa Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914.* (Sarajevo: Svijetlost. 1976.). pp. 80-127.
- 5) Muhsin Rizvić, *Književno stvaranje muslimanskih pisaca u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine* (Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1973.), I, 111-112.
- 6) Imamović, *Pravni položaj*, p.160-161.
- 7) Arhiv Bosne i Hercegovina, Sarajevo (hereafter abbreviated ABH). 1181 Präsidial Register Bosnien und der Herzegovina (hereafter abbreviated PrBH) 1914. Landesregierung (hereafter abbreviated LR) to Gemeinsam Finanzministerium (hereafter abbreviated GFM), 25 July 1914.
- 8) Examples are found in ABH. 715/PrBH 1913; 680/PrBH 1913; and 691/PrBH 1913.
- 9) Ferdinand Schmid, *Bosnien und die Herzegovina unter der Verwaltung Österreich-Ungarns* (Leipzig: von Veit, 1914), pp.695-742.
- 10) ABH. 705/PrBH 1914, LR to GFM, 15 June 1914.
- 11) Mitar Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovina za vrijeme austrougarske okupacije (1878-1918.)* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1972.), p. 177.
- 12) ABH. 1203/PrBH 1913. LR to GFM, 23 August 1913.
- 13) ABH. 790/PrBH 1914. "Abschrift einer Note des k.u.k. Kriegsminister Ritter von Kroatin, Wien, 2 Juli 1914."
- 14) ABH. 673/PrBH 1913. "Abschrift eines Einsichtaktes des k.u.k. Kriegsministeriums, ddo. 1 April 1913, an das k.u.k. gemeinsame Finanzministerium, in Angelegenheiten Bosniens und der Herzegovina."
- 15) Dedijer, *The Road to Sarajevo*, pp.184.
- 16) ABH. Various documents in 899/PrBH 1914 and 1 173IPrBH 1914.
- 17) See Dedijer, *The Road to Sarajevo* Note 1, pp.477-478. The term was adopted from a few articles written by student activists prior to 1914.
- 18) Descriptions of these events are found in two documents: ABH. 564/PrBH 1914. LR to GFM, 11 May1914; and in ABH. 750/PrBH 1914, LR to GFM, 15 June1914.
- 19) ABH. 899/PrBH 1914.
- 20) ABH. 564/PrBH 1914. LR to GFM, 11 May1914.
- 21) Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini*, p.178.
- 22) ABH. 1184/PrBH 1914. LR to GFM, 25 July 1914.
- 23) ABH. 1 184/PrBH 1914. "Prva redakcija općeg program za omladinski klub Narodno ujedinjenje."

NAPOMENA:

Na Naučnom skupu Mostar kroz stoljeća, pored autora koji su ustupili svoje priloge za ovaj broj časopisa, učestvovali su i dr. Ibrahim Tepić, dr. Iļjas Hadžibegović, dr. Munib Maglajlić, dr. Ahmed Aličić, dr. Lamija Hadžiosmanović.

Radovi uvaženih kolega biće objavljeni u idućem broju časopisa Hercegovina.

Redakcija

IN MEMORIAM

Mr. ESAD ARNAUTOVIĆ - EŠI (1946.-1996.)

Jedan od organizatora Naučnog skupa Mostar kroz stoljeća i autor veoma zapaženog rada na tom skupu, mr. Esad Arnautović-Eši, profesor Pedagoške akademije u Mostaru, iznenada je preminuo kada je, zajedno sa Redakcijom časopisa Hercegovina, pripremao izdavanje ovog broja.

Sa koliko je entuzijazma i ljubavi počeo da izučava prošlost Mostara, nakon povratka iz Danske, gdje je boravio s porodicom kao prognanik iz Trebinja, najbolje je pokazao Naučni skup Mostar kroz stoljeća, u čije je organizovanje, zajedno sa radnicima Arhiva Hercegovine i profesorima Pedagoške akademije u Mostaru, unio mnogo truda i energije. Nije krio svoje oduševljenje što se ponovo našao sa svojim profesorima i drugim naučnim radnicima, svojim prijateljima i prijateljima Mostara.

Bio je erudita i istinski zanesenjak. U arhivima i muzejima, u bibliotekama i naučnim institucijama, danima i mjesecima je njemu svojstvenom zaljubljenošću listao i čitao hiljade različitih dokumenata, novina, časopisa i knjiga. U Mostaru je, kao profesor Pedagoške akademije, pripremao svoju doktorsku tezu o Mostaru u doba austrougarske vladavine, ali je smrt bila brža.

U svom Trebinju počeo je svoj naučni rad, pa je objavljivao mnoga djela iz historije Hercegovine, a za svoje studente je pripremao knjigu Pregled historije Bosne i Hercegovine od prethistorije do srednjeg vijeka. Cim je došao u Mostar, svoje radove je počeo objavljivati u časopisima Most i Kabes, a sa oduševljenjem je prihvatio ideju o organizovanju Naučnog skupa Mostar kroz stoljeća.

Uz sve to, treba reći da je Eši bio majstor fotografije, jedno vrijeme i predsjednik Saveza fotoamatera Jugoslavije i Bosne i Hercegovine. Bio je jedan od osnivača džudo-kluba u Trebinju.

U proteklom ratu među prvim je prognan iz rodnog mu Trebinja, pa se obreo u dalekoj Danskoj, gdje je odmah pokrenuo školu za našu djecu i akcije za pomoć Bosni i Hercegovini. Bio je među prvim naučnim radnicima koji su se počeli vraćati u Bosnu i Hercegovinu i Mostar.

Esad Arnautović-Eši bio je dobar i drag čovjek. U svakom poslu je sagorijevao a uživao je u pomoći drugima.

Pamtićemo ga kao vrlo prijatelja i iskrenog druga kome smo se radovali.

REDAKCIJA ČASOPISA HERCEGOVINA

SADRŽAJ:

I HISTORIJA

Mr. Seka BRKLJAČA:	
Iz srednjevjekovne historije Blagaja	15
Hivzija HASANDEDIĆ:	
Mostar od postanka do razaranja 1992/93. godine	19
Mr. Vera KATZ:	
Iz prošlosti mostarske čaršije	30
Dr. Behija ZLATAR:	
Uloga vakufa u razvitku Mostara	35
Dr. Safet KRKIĆ:	
Vakufi Mostra kao forma privredne aktivnosti	40
Dr. Jusuf MULIĆ:	
Islamske bogomolje u Mostaru	49
Dr. Enes PELIDIJA:	
Mostar u XVIII stoljeću	81
Zejnil FAJIĆ:	
Ali-pašina uprava prema Bračkovićevom rukopisu "Mala istorija događaja u Hercegovini" i njegova knjižna baština	91
Mr. Husnija KAMBEROVIĆ:	
Mostar sredinom 19. stoljeća	104
Mr. Esad ARNAUTOVIĆ:	
Političke prilike u Mostaru i Hercegovini u posljednje dvije decenije osmanske vladavine	109
Samija SARIĆ:	
Osamdeset godina Gradske banje u Mostaru - 1994.	122

II KULTURNA HISTORIJA

Dr. Ibrahim KEMURA:	
Odras društveno-političkih prilika u Mostaru na društvo "Gajret" početkom XX stoljeća	139
Dr. Tomislav IŠEK:	
Mjesto i uloga mostarskih djelatnika na pokretanju HKD "Napredak"	144

Dr. Boris NILEVIĆ:		
	Mostar u djelu historičara Vladimira Čorovića	151
Dr. Elbisa USTAMUJIĆ:		
	Sto godina časopisa Zora	158
Mr. Salko ŠPAGO:		
	Osnovno školstvo u Mostaru (1878-1918.)	165

III KNJIŽEVNA HISTORIJA - JEZIK

Dr. Fehim NAMETAK:		
	Opijačeva pjesma na turskom posvećena Šejh Juji	175
Dr. Amir LJUBOVIĆ:		
	Bratislavska kolekcija orijentalnih rukopisa i njen značaj za kulturnu historiju Mostara	182
Dr. Esad DURAKOVIĆ:		
	Mostarska nazira kao svijest o uobličenoj poetskoj tradiciji	187
Mr. Lejla GAZIĆ:		
	Dvije mostarske medžume kao kulturno-historijski izvori	193
Mr. Alija PIRIĆ:		
	Mostarski pjesnik Derviš-paša Bajezidagić	199
Muhamed ŠATOR:		
	Mostarski govor kroz stoljeća	207

IV NOVIJA HISTORIJA

Džemil ŠARAC:		
	Sa Mostarcima	221
Mr. Senija MILIŠIĆ:		
	Antifašizam Mostara u Drugom svjetskom ratu	238
Mina KUJOVIĆ:		
	Iz zapisnika o "Pedagoškoj nedjelji", održanoj u Mostaru od 7.-14. marta 1945. godine	242
Dr. Fuad ĆATOVIĆ:		
	Od boksita do aluminija	252
Robert J. DONIA:		
	Mostar: Epicenter of Bosnian Student Movements on the Eve of World War I	264

Štampanje ovog broja "**HERCEGOVINE**" omogućili su

- **SOROŠ** fondacija - Otvoreno društvo
- Federalno ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta
- Predsjedništvo općine Mostar

